

mithad kozličić

istorijska geografija istočnog jadrana u starom vijeku

**MITHAD KOZLICIC / HISTORIJSKA GEOGRAFIJA ISTOČNOG
JADRANA U STAROM VIJEKU**

**BIBLIOTEKA
ZNANSTVENIH DJELA**

41

Redakcija

**Mr. JOSIP BELAMARIĆ, NEVENKA BEZIĆ-BOŽANIĆ, dr. IVO
PETRINOVIC, dr. DUŠAN JELOVINA, dr. IVAN MIMICA,
dr. KRUNO PRIJATELJ**

Urednik biblioteke

Dr. IVAN MIMICA

Recenzenti

**Dr. BRUNA KUNTIĆ-MAKVIC
Dr. MATE SUIC**

MITHAD KOZLIĆIĆ

**HISTORIJSKA GEOGRAFIJA
ISTOČNOG JADRANA
U STAROM VIJEKU**

**KNJIŽEVNI KRUG
SPLIT
1990**

Jadranki

PREDGOVOR

Djelo koje se predaje na uvid javnosti nastajalo je tijekom nešto dužeg vremena. Rezultat je piščeva trajnog interesa za našu najstariju pomorsku prošlost i pomerstvo. Budući da su u žiji zanimanja sva ke pomorske povijesti ljudi, brodovlje i geografsko (marinsko) okruženje, unutar čega se čovjek »družio« s brodom i morem, autor je relativno brzo došao u priliku da konstatira kako »njegovo« brodovlje antike ne može krenuti u »vožnju« bez »antičke karte«.

U našoj historijskoj geografiji postoji veliki broj vrela koja uopće nisu znanstveno obradena. Među istraženima, u jednog stanovitog broja, opet nisu bila riješena sva pitanja. Ne misli se pri tome na uobičajene historijsko-geografske aspekte, premda je jedan broj problema i iz tog kruga trebalo rješavati. Ima se u vidu prvenstveno one vezane za more i pomerstvo naše starovjekovne povijesti.

Ploveći i sam na brodovima, osobito Jugoslavenske ratne mornarice, pisac se često pitao kako su to uopće svoje brodove ovim ne tako mirnim i navigacijski manje-više ipak prilično teškim morskim vodama vodili antički moreplovci. Kako li to uopće izgleda biti zapovednik broda, ili pak kao pomorski oficir držati četverosatnu stražu (*guardia*), a da nemate kompas, brzinomjer, dubinomjer i uređaje za satelitsku navigaciju? Ploviti dakle antičkim Jadranom na kojem je svjetionik u najboljem slučaju svakih 100 milja, kada nemate na raspolaganju radio-farove, navigacijska svjetla na vlastitom, ali ni bilo kojem drugom brodu, pa u noćnoj tmini ni vizualno ne možete registrirati tko vam dolazi u susret. Također, kada se možete pouzdati jedino u snagu mišića vlastitih veslača ili dobar smjer i snagu vjetra, a ne u mehanički pogon. Kada, dakle, imate brod toliko slabih maritimnih mogućnosti da stalno morate »bjegati« od mora; kada vam se kormilo sastoji tek od »prostoga krmenog vesla, umjesto da imate suvremeni kormilarski uređaj, pa još i njegovu rezervu; kada je brzina broda tako mala (oko 5 čv), da »zaboraviš« kada si to krenuo na more. Na kraju, kada nemaš radio-uređaj i teleprinter da kontinuirano primaš me-teo-prognozu te sve moguće druge obavijesti potrebne za sigurnu plo-

vidbu. Pa nemaš peljara kao danas, ni planova ni navigacijskih karata, te niza ostalih pomoračkih publikacija. Drugačije rečeno, kad iz cijelog toga skupa imaš tako malo da se slobodno može kazati, u odnosu na ovo naše suvremeno doba, da nemaš ništa!

Pronicanje u ta pitanja i pokušaj da se na njih dade najbolji mogući odgovor, djelomično su sadržani u ovom tekstu. Jer, uz sva pobrojana pitanja, još je veći broj onih o geografskom okolišu kojim je trebao ploviti antički moreplovac. Zato stranice što slijede predstavljaju kompleksan pogled na starovjekovnu geografiju istočnog Jadra na, našu »antičku geografsku kartu«. Logično je što je »kartografirana« pretežno temeljem one geografske grade što je ovim ili onim putem preuzeta od pomoraca. Kako opet, što je stara i opće poznata činjenica, moreplovci i minerali grijese samo jedanput, pa vlastite greške i ne mogu drugim ljudima prenijeti, polazilo se od temeljne pretpostavke da antičkim informacijama treba pokloniti maksimalno povjerenje, s obzirom na to da su u najvećem broju bile valjane. Znanstveno istraživanje koje je provedeno to je i pokazalo.

Uostalom, autor navedeno zna iz vlastitog iskustva. Navigacija morem je takva da ste na njemu sami! Najčešće od toliko velikog broja »pomoćnika« sa strane ostanete upućeni jedino na vlastito znanje i iskustvo. Onaj tko to ima, koji je uz to još i domišljat, pa ima i barem »bokun« sreće, došao je na kraj. Drugi ostadoše da njihove greške istražuje podmorska arheologija! Jer, plavidba morem čak ni danas nije najsigurnija. Žalosno su svjedočanstvo brojne havarije; još i više tonuća brodovlja na svim svjetskim mjerđjanima, pri čemu nerijetko od jednom strada i po nekoliko tisuća ljudi! Kako li je tek onda bilo u antici? Stoga i jest Jalova konstatacija, iako od nje prođe evo cijelo stoljeće, još uvijek aktualna: 90% antičkih brodova je stradalо od nevremena i od drugih nedrača mora, a svega 10% u pomorskim bitkama, premda su one tada bile masovne, što im je osnovno obilježje.

Ako se uspjelo samo približno proniknuti do odgovora na tako zašašan broj postavljenih pitanja, autoru će to biti najvećom nagradom. Ako djelo pobudi daljnja znanstvena istraživanja naše historijske geografije starog vijeka, tada će se u pravom smislu riječi ispuniti i jedna od njegovih temeljnijih zadaća.

Dosiže li djelo opsegom svoga znanstvenoga doprinosa barem dio obujma problematike kojom se bavi, to ni u kojem slučaju nije samo autorova zasluga. I više od njezina stanovitog dijela pripada brojnim kolegicama i kolegama koji su nesrebično i dobromanjerno pomogli kada je to trebalo. Među njima ističemo tek nekoliko imena znanstvenika što su tekst pročitali, u cjelini ili neki njegov dio te dali korisne sugestije da bude još bolji: Slobodan Čačić, Vesna Jurkić — Girardi, Branko Kirigin. Zasluga, jasno, pripada i recenzentima ovoga djela, čija je pomoć bila posebno dragocjena.

Vjerujući da će se djelo promatrati i kroz prizmu načelno skiciranu na prethodnim stranicama, da će se uzimati prvom ovakvom sinte-

zom u nas (pa da odatle i pored svih učinjenih pokušaja sadrži određene nedorečnosti i nejasnoće), da će barem korak dalje pomaći naše znanje o antičkoj geografiji obale i otočja istočnojadranskog akvatorija — predajemo ga javnosti, osobito jugoslavenskoj. Pisac se nuda da će ono biti dovoljnog geografskom osnovom koja će potaći daljnja istraživanja naše najstarije pomorske prošlosti. Njemu osobno to upravo slijedi, premda se vjerojatno nikada neće moći odreći vlastitih dalnjih historijsko-geografskih proučavanja.

U Splitu, siječnja 1990. godine

dr. M. Kozličić

I. DIO

I. UVOD

1. Davna je potreba za znanstvenom obradom vijesti geografa, povjesničara i drugih autora antike u cilju potpunijeg upoznavanja starovjekovne historijske geografije istočnog Jadrana. Ujedno je ovo jedan od najprečih zadataka koji se dugo postavlja pred naše historičare.

Najpoznatiji povjesničari, arheolozi i ostali znanstvenici Jugoslavije u svojim su brojnim radovima iz ove oblasti dali mnoga trajna rješenja. Slično su učinili i neki inozemni znanstvenici. S rezultatima istraživanja postavili su temelje za buduću potpuniju obradu ostalih izvora historijsko-geografske grade čijom analizom se nisu pozabavili. Dodaju li se tome i neki skromniji rezultati dosadašnjih istraživanja pisca ovoga djela iz najstarije kartografije istočnog Jadrana, moći će se konstatirati da su bili ostvareni *osnovni preduvjeti za obradu starovjekovne historijske geografije istočnojadranskog akvatorija*.

Temeljni cilj koji se želio ostvariti ovim djelom jeste prikaz svih relevantnih starovjekovnih historijsko-geografskih podataka o istočnom Jadraru na jednom mjestu. Zatim, njihova analiza radi stavljanja u odgovarajući historijski kontekst i dobivanja slike koju je čovjek toga doba imao o ovom moru.

S obzirom na opće opredjeljenje autora djela da istražuje dio istočnog Jadrana koji se nalazi unutar granica Jugoslavije (od uvale Sv. Jernej na Miljskom poluotoku pa do ušća Bojane) to se od tog principa nije ni ovdje odstupilo. Istraživanje je bilo prvenstveno usmjereni na međuotočni pojas s obalnom crtom. Izvan tih okvira izlazilo se jedino kada je to zahtijevalo rješenje određenog historiografskog problema.

Kako će se moći uočiti na narednim stranicama, provedeno istraživanje je imalo još jedan limitirajući činilac. Naime, autor je usmјeren uslijed vlastite profesionalne opredjeljenosti na *pomorske* historijske aspekte istočnog Jadrana, pa je najveću pažnju posvetio historijsko-geografskim podacima i informacijama prepostavljene pomor-

ske provenijencije i onima koji su po svojim obilježjima takvi da bacaju više svjetla na pomorske činioce naše historijske geografije.

Definirana ograničenja, kao i neka druga, bila su nužna u ovako široko koncipiranom djelu. Osnovno opravdanje se nalazi u činjenici da bi djelo trebalo biti prvi sintetički prilog ovakve vrste uopće. Kakvo je značenje takve činjenice — dobro je poznato. Zato su za pojavu djela bile nužne brojne ograde kao osnovni uvjet da se uopće pojavi, te time inicira naredna istraživanja ostalih aspekata historijske geografije našeg dijela Jadrana.

2. Pristup prikazanim rezultatima istraživanja bio je u najvećoj mjeri multidiscipliniran. Temelj je primjena u povijesnom istraživanju rezultata i metoda izučavanja prisutnih u navigaciji (astronomskoj i terestričkoj), marinskoj i općoj geologiji, hidrometeorologiji, itd. Naravno, u mjeri koja je uobičajena u geografiji i povijesti. Tako su istraživačka metoda i rezultati maksimalno približeni povjesničari- ma, arheolozima i drugim znanstvenicima sličnog stručnog profila.

3. Postoji više načina da se prikažu rezultati istraživanja drugih znanstvenika i pisca ovog djela. Najprimjereniji je stavljanje starovje- kovnih historijsko-geografskih podataka u odgovarajući povijesni kontekst. Taj se povijesni kontekst može definirati na dva načina: prvo, kao odnos autohtonog življa istočnog Jadrana prema grčkom, rimskom ili općenito mediteranskom svijetu i, drugo, koji je uzet za temelj ovom djelu, kao odnos tog izvanjskog svijeta prema istočnojadranskoj obali, otocima i stanovnicima. Zasnovanost se takvom pristupu vidi u činje- nici da su historijsko-geografski podaci o istočnom Jadrantu ipak zabi- lježeni jedino u grčkim i rimskim geografskim, historijskim i drugim izvorima.

Struktura djela je u takvom smislu zamišljena kao zbroj međusobno ovisna tri dijela. U prvom, koji predstavlja uvod rada, daju se općenite značajke istraživanja historijske geografije istočnojadranskog akvatorija s pregledom najbitnijih rezultata koje su na ovom polju do sada postigle historijska, arheološka i srodne znanosti. Na kraju, slijedi nekoliko najosnovnijih naznaka o metodologiji provedenih istraži- vanja.

Drugi dio sadrži rezultate istraživanja historijske geografije istočnog Jadrana autora ovog djela, pa je, jasno, najobimniji. Sastoji se od ukupno šest poglavlja. Prvo, u kojem se tretiraju historijsko-geo- grafski podaci iz doba prvih dodira helenskog svijeta s Jadransom, čime zahvaća najveći vremenski period dosežući do početka 4. stoljeća pr. n. e. Osnovna mu je karakteristika mali broj vijesti o istočnom Jadrantu, te relativno rijetki dodiri mediteranskog svijeta s njim. Odatile je to bilo temeljem da se vremenski period grčke kolonizacije našeg mora uslijed stvarno izvanredno velikog obilja (u odnosu na prethodno razdoblje) historijsko-geografske građe, definira kao drugo po- glavje. Namjera je bila prikazati Pseudo Skilakov »Periplo«, ep o

Argonautima Apolonija Rođanina i Pseudo Skimnovu »*Periegeza*«, ne zanemarujući druge izvore. Vodilo se računa da se definirano doba što bolje oslika postojecim podacima, iako su neki od njih iz djela nešto kasnijih pisaca. Stoga se o pojedinim piscima raspravljalo u poglavljima u koje po vremenu djelovanja pripadaju, ali i van tih poglavljija, ako su u svojim djelima donosili od vlastitog doba starije podatke, što je pravilo za većinu tadašnjih pisaca.

Polibije, Livije, Apijan te neki drugi manji izvori detaljnije su komentirani u trećem poglavlju, koje govori o historijsko-geografskim podacima iz vremena rimske penetracije u istočnojadranske prilike (vrijeme 2—1. st. pr. n. e.). U četvrtom poglavlju raspravlja se o prvim stoljećima rimske vlasti na našoj obali i podacima Strabona, Mele, Plinija Starijeg, Ptolemeja i drugim manjim izvorima. Kasna antika je zastupljena u petom poglavlju s itinerarijima iz antoninskog doba, pa »*Peutingerovom kartom*«, odnosno dalje s Bizantincem, anonimnim kozmografom iz Ravene, itd., s napomenom da su ti izvori prikazani na sumaran način. Razlog je u njima samima! Predstavljaju očigledan primjer dekadencije u razvoju geografske znanosti i geografije istočnog Jadrana. U posljednjem, šestom poglavlju, data su zaključana razmatranja historijsko-geografskih spoznaja o ovom moru, njegovoj istočnoj obali i otočju tijekom promatranih starovjekovnih perioda.

U trećem dijelu se donosi nešto detaljniji pregled upotrijebljenih izvora i literature, sažetak, indeks geografskih naziva i pojmove odnosno, osobnih imena, te tabelarni pregledi podataka, razni grafički i kartografski prilozi kao sastavni dio provedenog znanstvenog istraživanja.

4. Potrebno je, premda je to manje-više vidljivo iz prethodnog teksta, posebno istaći da se u obradi naslova težište dalo na prva dva poglavlja, s obzirom da se u njima pojavljuju osnovni tipovi historijsko-geografske grude pomoračkog porijekla. Uz to taj je dio koliko-tolik bio istražen, pa je na temeljima rezultata drugih znanstvenika bilo bitno lakše razraditi vlastiti istraživački metodološki pristup, a time i strukturu teksta u kojem se željelo prikazati razdoblje do početka rimsko-ilirske ratova. Stoga je taj dio knjige detaljniji, obuhvatniji. Polućile su se tu osnovne relacije (geografske, povijesne, geopolitičke, i sl.), koje je i trebalo tu definirati, kako bi Jadran i njegovu istočnu obalu sagledali s obzirom na stasanje i širenje ekumene (antičkom čovjeku poznatog nastanjennog svijeta). Time se dobilo više polaznih rješenja, vjerojatno i čvrstih uporišta, na čeruu se moglo graditi sustav daljnog geografskog upoznavanja istočnojadranskog akvatorija.

Pri tome su se odmah ispriječili problemi. Prvo, povijesni izvori iz trećeg poglavlja. Iстicanje njihove povijesnosti kroz nešto šire navođenje historiografskih podataka bilo je u cilju podvlačenja upravo tog povijesnog obilježja, kao specifikuma prijelaznog razdoblja između pejljarsko-nautičke geografske literature (1—2. poglavlje) i zrelih geogra-

skih vizija i djela (4. poglavlje), odnosno dekadencije geografske misli (5. poglavlje). Naravno, kada se jednom definiralo opći i posebni kontekst istočnog Jadrana u ekumeni, to više u 3—5. poglavlju nije trebalo elaborirati, premda se taj kontekst protokom vremena mijenjao, taman kroz djelomične ili nešto izraženije modifikacije.

Drugi je problem priroda Strabonova, Plinijeva i Ptolemejeva djela. Praktički bi bilo potrebno o svoj trojici prvo napisati monografije, pa tek tada dati sintetički pregled u djelu ovakve vrste. Radi se s jedne strane o nevjerojatnom umnažanju podataka (po vrsti i kvaliteti), a s druge, rekli bismo čak sofisticiranom shvaćanju pomoračkih relacija, pravaca navigacije i općenito plovidbe mediteranskog čovjeka ovim morskim vodama. Stoga se odlučilo praktički dati pripremni tekst o svoj trojici, uz nakanu da se kasnije, u drugoj zгодi, detaljno obradi njihova historijsko-geografska građa. Iz tog razloga je i broj ilustrativnih priloga uz taj dio teksta sведен na adekvatnu mjeru. U suprotnom, vjerojatno bismo dobili još nekoliko stotina stranica teksta. Uostalom, tako je autor ovog djela već i počeo raditi. Monografija o istočno-jadranskoj geografskoj građi Klaudija Ptolemeja već je data u tisku.

Naravno, to je tek djelić koncepcijskih, pa i metodoloških problema koji su autoru stajali na putu u koncipiranju djela. Sva rješenja, duboko smo svjesni, nisu najsretnija. U ovom trenutku, s obzirom na to da se radi o prvijencu u literaturi ovakve vrste, bolja se nije moglo iznaći.

2. NEKE OPĆE ZNACAJKE ISTRAŽIVANJA STAROVJEKOVNE HISTORIJSKE GEOGRAFIJE ISTOČNOG JADRANA

Dio općih obilježja istraživanja starovjekovne historijske geografije istočnog Jadrana dat je kroz uvod ovog djela. Druga se obrađuju pod posebnim podnaslovima. Prvo, kroz pogled dosadašnjih istraživanja.¹ Drugo, preko osvrta o metodologiji na kojoj se temeljilo naše proučavanje.

2.1. Pregled dosadašnjih istraživanja

1. Shvaćajući historijsku geografiju kao znanstvenu disciplinu neodvojivu od historijske znanosti, pa kao vrlo kompleksan i cijelovit pogled na istočni dio Jadrana u starom vijeku, s zadatkom da istražuje ujezinu toponomastiku, etnografiju i slične podatke, te podatke koji su (ili bi trebali biti) pomorske prirode, onda i ovaj dio djela treba shvatiti na analogan način: kompleksno.² U njemu se tako bilježe članci, studije, monografije i slična znanstvena djela uz ona strogo historijsko-geografska, usporedo historijskog, kulturno-povijesnog, arheo-

¹ U bilješkama se daju najbitniji radovi. Detaljnija bibliografija pojedinih autora je u popisu literature (na kraju ovog djela). Za još detaljnije obavijesti usp. A. STIPČEVIĆ, *Bibliographia Illyrica*, Sarajevo 1967, — ISTI, *Bibliographia Illyrica (Supplementum 1967—1972, 1973—1977 i 1978—1982)*, Sarajevo 1974—1984, — ISTI *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji, I. i II.*, Sarajevo 1977. Posebna se pažnja skreće na M. SUIC, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 15—35, — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O stanju istraživanja antičkog doba u Hrvatskoj*, Godišnjak CBI 14/1978, 173—177, — M. ZANINOVIC, *Antička arheologija u Hrvatskoj*, Opuscula archaeologica 11—12/1987, 1—71, — E. MARIN, *Arheološka, povijesna i lingvistička istraživanja antičkog doba Dalmacije u posljednjih pedeset godina*, Latina et Graeca 3/1974, 9—28, gdje se daje iscrpan pregled za cijeli istočnojadranški akvatorij dosadašnjih arheoloških i povijesnih istraživanja uz navođenje potrebne literature.

U bilješkama se — kroz sva poglavља — kontinuirano upotrebljavaju identične kratice čije je značenje dato u popisu izvora i literature. Ukoliko se mjestimično daju drugačije kratice, tada se njihovo značenje daje u bilješci u kojoj je prvi put navedeno ono što se krati.

² Detaljno J. LUCIĆ, *Prilog pitanju historijske geografije*, Historijski zbornik 29—30/1976—1977, 61—75.

loškog, lingvističkog i sličnog obilježja kao neodvojiva od historijsko-geografskih istraživanja.

Premda se ovaj pregled mogao organizirati kao tematski, ipak se autor odlučio za kronološki u smislu vremena djelovanja istraživača ili nastanka pojedinih djela. Prvo, jer se na taj način može najzornije pratiti povijest dosadašnjih istraživanja. Drugo, prikaz istraživanja svakog vrela predstavlja bi bespotrebno dupliranje, s obzirom da je on ustaljeni dio u tekstu uz svakog antičkog autora posebno.

2. Prvi autor koji je znanstveno istraživao historijsku geografiju istočnog Jadrana (izrazito ispred duha vremena kojem je pripadao) bio je I. Lučić.³ Neki rezultati njegovih istraživanja, premda pripadaju 17. stoljeću, još su aktualni. Do daljnijih istraživanja dolazi stotinjak godina kasnije s A. Fortisom. U djelu »Put po Dalmaciji« donijet će niz zanimljivih razmišljanja o pojedinim problemima.⁴

Prava znanstvena istraživanja uslijedit će tek pri kraju prošlog stoljeća. Tako će J. Alacević, kao jedan od prvih, detaljnije pisati o svojem znanstvenom radu na »Periplu«,⁵ za razliku od L. Jelića, koji je istraživao Ptolemejev kartografski i geografski prikaz rimske provincije Dalmacije,⁶ s čime će kod nas biti inauguirana historijska geografija starovjekovnog perioda istočnog Jadrana.

Kraju 19. stoljeća pripada i djelovanje C. Müllera, koji je tiskao prvo moderno izdanje »Geografije Klaudija Ptolemeja. Zanimljiv je komentar toga izdanja, koji je neubičajeno detaljan. Koristan je za naše istraživanje, jer za skoro svaki historijsko-geografski podatak donosi vrlo informativan pregled bitnijih antičkih izvora. Vrijedna su i njegova izdanja fragmenta Teopompova i Hekatejeva djela, te djela Pseudo Skilaka, Ps. Skimna, Dionizijeve »Periegeze«, itd. Važna su i nešto kasnija izdanja fragmentiranih djela najstarijih grčkih povjesničara u redakciji F. Jacobyja,⁷ od kojih je dio Müller u svojim izdanjima prije dao.

³ Usp. Io. LUCIUS, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666, 1—37. Vidjeti najnovije kritičko izdanje I. LUCIC, *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, priređivač antičke gradiće i prevodilac B. Kuntić-Makvić, izd. Latinica et Graeca, Zagreb 1986.

⁴ A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984.

⁵ J. ALACEVIĆ, *L'Emporio ed il lago Naronitano di Scilace*, Bull. arch. st. dalmat. 1/1878, Nr. 10, 152—160; 22/1899, Nr. 7—8, 144—148, — ISTI, *La Liburnia ed i Liburni di Scilace Cariandeno*, Bull. arch. st. dalm. 16/1903, Nr. 8—11, 156—162; Nr. 199—204.

⁶ L. JELIĆ, *Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji*, GZMS 10/1898, 227—247 i 531—560. Zanimljiv je i njegov rad L. JELIĆ, *Povjesno-topografske crte o biogradskom primorju*, VHAD 3/1898—1899, 33—126.

⁷ Claudiu Ptolemaei *Geographia*, ed. C. Müller, vol. I i II, Paris 1883—1891, — *Fragmenta historicorum Graecorum*, ed. C. Müller, Paris 1874, — *Geographi Graeci minores*, ed. C. Müller, vol. I—II, Paris 1885, — *Fragmente der griechischen Historiker*, ed. F. Jakoby, vol. I—II, Berlin 1923—1927.

Iz prijelaza 19. u 20. su i radovi K. Patscha⁴ i V. Radimskog,⁵ a iz prvih godina 20. stoljeća »Itineraria Romana«, K. Millerovo izdanje u Stuttgartu 1916. god., koje je nezaobilazno zbog izdanja najvažnijih itinerarija i vrijednih komentara.⁶

3. G. Novak se u dugom znanstvenom radu pozabavio u nekoliko navrata i pitanjima iz ove teme. Prvo je u jednom preglednom članku prikazao domete historijske geografije do dvadesetih godina ovog stoljeća, a zatim je pisao o Ps. Skilakovoj Herakleji i Dim(os)u, razmatranjima o Herodotovom i Hekatejevu shvaćanju Jadranu i etnografiji Dalmacije.⁷

U međuratnom, a djelomično i u poratnom periodu, objelodanjen je još nekoliko važnih studija i manjih radova. Prvenstveno je to nekoliko djela H. Krahea,⁸ pa više radova A. Mayera⁹ i P. Skoka,¹⁰ koji su se bavili toponomastičkim, te općenito historijsko-geografskim problemima istočnog Jadranu. Tom vremenu pripada i P. Lisićar djelom »Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu«, Skopje 1951, koje predstavlja svojevrsnu enciklopediju povijesnih, arheoloških i historijsko-geografskih podataka o istočnom Jadranu. Komentari tih podataka su nerijetko dragocjeni.

⁴ K. PATSCH, *Pseudo-Skylaxovo jezero*, GZMS 18/1906, 367—390.
⁵ V. RADIMSKÝ, *Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini*, GZMS 6/1894, 533—539.

⁶ Tokom ovog perioda tiskano je i više drugih izdanja djela ostalih antičkih autora, primjerice povjesničara. S njima se pisac također koristio, kako će se moći uočiti u znanstvenoj aparaturi. Ovdje se posebno ne ističu, što će se učiniti i za kasnije periode, s obzirom da nam je cilj tek osnovna skica dosadašnjih istraživanja. Uostalom, zato je ovaj dio teksta i nazvan pregledom, a ne na nekakav drugačiji način.

⁷ G. NOVAK, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, Supl. Bull. arch. st. dalm. 38/1915, 3—39; — ISTI, *Dimos i Herakleja*, Bilječev zbornik, Zagreb 1924, 655—658. — ISTI, Šta su nazivali Jadranskim morem Herodit i Hekataeos, Izvestia na Blgarskoto istoričesko družestvo 16—17/1939 (Sbornik prof. P. Nikova), 338—341. — ISTI, D. Rendić-Miočević — Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba, Recenzija, Hist. zbornik 3/1950, 426—428. Važni su i drugi njegov radovi, npr. G. NOVAK, *Jadransko more u borbama i sukobima kroz stoljeća*, Beograd 1952, — ISTI, *Issa i isejska država*, VAHD 54/1952, 5—40 (I dio); VAHD 55/1953, 37—70 (II dio) — ISTI, *Prehistoric Hvar*, Zagreb 1955, 3—15. — ISTI, *Hvar kroz stoljeća*, Hvar 1960, — ISTI, *Vis*, knj. I, Zagreb 1961, 7—77, — ISTI, *Ratovi i bitke na Jadranskom moru*, Pomorski zbornik 1/1960, 171—215.

⁸ H. KRAHE, *Die Sprache der Illyrier*, Wisbaden 1955, — ISTI, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925.

⁹ A. MAYER, *Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije*, VAHD 50/1928—1929, 85—126, — ISTI, *Staroilirske studije*, Nastavni vjesnik 41/1932—1933, 115—140, 379—382; 42/1934, 46—48; 43/1935, 37—51, 169—172, — ISTI, *De Iapodibus, populo Illyrico Celticum mixto*, VHAD 18—21/1937—1940, 189—199. — ISTI, *Putovanje po Jadranu pred preko dve tisuće godina. Najstariji opisi puta po Jadranu*, Hrvatski narod 6/1944, br. 1, 174, Zagreb 29. 10. 1944, str. 4. — ISTI, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I, Wien 1957.

¹⁰ P. SKOK, *Studije iz ilirske toponomastike*, GZMS 29/1917, 117—143; 31/1919, 151—159. — ISTI, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, knj. I. i II, Zagreb 1950.

4. Drugi prilozi temi nastat će nakon II. svjetskog rata, prije svega na temelju istraživanja jugoslavenskih povjesničara i arheologa. Prema vremenu publiciranja rada D. Rendić-Miočević će biti među prvima. Pedesetih godina publicirat će studiju o Jadastinima,¹ a nešto kasnije rezultate istraživanja ubikacije Ps. Skilakove rijeke *Katarbates*.² Bavio se i brojnim drugim povijesnim i arheološkim problemima,³ temeljem čega će rezultirati rješenja s fundamentalnom vrijednošću u našoj povijesnoj i arheološkoj znanosti.⁴

Znanstveni rad M. Suića za ovo je istraživanje bio osobito važan, jer je donio izvanredne rezultate posebno u historijskoj geografiji i povijesti starovjekovnog istočnog Jadrana. Mnogo se bavio Ps. Skilakom napisavši više rada od kojih dva magistralnog značenja: o 24.

¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba*, VAHD 52/1935—1949, 19—34. Analogne probleme tretira i u drugim radovima, npr. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Tri povijesna natpisa iz Dalmacije*, VAHD 53/1952, 167—180, — ISTI, *Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji*, VAHD 53/1952, 25—57.

² D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba. (II) Pseudo-Skilakov Katarbates potamós i južna granica Liburnije*, Historijski zbornik 3/1950, 221—232.

³ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Družov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa*, VAHD 54/1952, 41—50, — ISTI, *Da li je na Braču bilo grčkih kolonija?* Brački zbornik 2/1954, 90—94, — ISTI, *Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi*, Opusc. archaeol. 4/1959, 5—47, — ISTI, *Problemi romanizacije Ilira s obzirom na kultove i onomastiku*, Simpozijum CBI — II, 139—156, — ISTI, *Novi Dolabelini »terminacijski« natpis iz okolice Jablanice*, VAMZ, 3. ser., 3/1968, 63—73, — ISTI, *Lika i japodска antroponomaska tradicija*, Lika, 97—105, — ISTI, *O jednom tipu »ilirskog« nadgrobno spomenika*, Godišnjak CBI 11/1976, 285—305, — ISTI, *Umjetnosti Ilira u antičko doba*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Sarajevo 1984, 65—80, — ISTI, *Encore le décret athénien IG F, 72*, VAMZ 10—11/1977—1978, 133—142, — ISTI, *Iliri između barbarског i helenskog svijeta*, Rad JAZU 393/1981, 1—19, — ISTI, *Dacico-Illyrica*, Rad JAZU 393/1981, 21—37.

⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali — Herakleja i Korkyra Melaina*, Numizmatika 5/1953, 3—9, — ISTI, *Zur Frage der Daterung des Psephisma aus Lumbarda*, Archaeol. Jugosl. 6/1965, 77—80, — ISTI, *Isejska naseobina u Lombardi (Korčula) u svjetlu novijih istraživanja*, VAHD 68/1966, 133—141, — ISTI, *Nekoliko novih ulomaka grčkog natpisa iz Lumbarde*, VAMZ 4/1970, 31—44, — ISTI. *O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule*, Diadora 9/1980, 229—250. Važni su i ovi radovi: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Ballaios et Pharos (Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes)*, Archaeol. Jugosl. 5/1964, 83—92, — ISTI, *Prolegomena ilirskoj numografiji*, Godišnjak ČBI 1/1965, 77—93, — ISTI, *Ilirski vladari u svjetlu epigrafičkih i numizmatičkih izvora*, Historijski zbornik 19—20/1966—1967, 295—310, — ISTI, *Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Baleja (uz dva neobjavljenja primjera)*, Numizmatičke vijesti 25/1967, 1—6, — ISTI, *Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gentija*, Numizmatičke vijesti 28/1970, 1—10 — ISTI, *Iónios »tò génos Illyriōs« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu*, Adriatica, 347—376, — ISTI, *Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, VAMZ 6—7/1972—1973, 253—265, — ISTI, *Iliri i Grči na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora*, Jadranska obala, 185—197, — ISTI, *Antički Grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljava nja priobalja Mantijskog zaljeva*, Adrias 2/1988, 5—19.

poglavlju" te studiju »Istočna obala Jadrana u Pseudo Skilakovom Periplu.“ U drugim je radovima iznio rezultate svojih istraživanja veza najstarijih stanovnika naše s talijanskom obalom Jadrana, historije Liburna," te ostalih problema iz historijske geografije našeg mora.² Najveći dio rezultata istraživanja, u kontekstu povijesti starovjekovnog Zadra, sabrao je u knjizi pod naslovom »Zadar u starom vijeku«, Zadar 1981.

R. Katičić je istraživao etnografiju istočnog Jadrana³ i jezik njegovih starovjekovnih starosjedilaca.⁴ Za našu temu osobito je važna njegova obrada epa o Argonautima Apolonija Rodanina,⁵ jer predstavlja krajnje znanstveno utemeljenu obradu tog vrijednog izvora historijsko-geografskih podataka. U ostalim manjim ili većim radovima se po-

² M. SUIC, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla?* GZMS 8/1953, 111—129.

³ M. SUIC, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovom Periplu*, Rad JAZU 306/1955, 121—185.

⁴ M. SUIC, *Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željnjog doba*, VAHD 55/1953 71—101, — ISTI, Pag, Zadar 1953, 9—32 — ISTI, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi Inst. JAZU u Zadru 2/1955, 273—296, — ISTI, *Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba*, Radovi FF u Zadru — Zbornik 1956—1957, Zadar 1958, 96—111, — ISTI, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi FF u Zadru 2/1962—1963, 44—56, — ISTI, *Nekoliko primjera toponomastičke stratifikacije u sjevernoj Dalmaciji*, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenезi južnih Slovena, Posebna izd. CBI 4/1969, 149—156, — ISTI, *Liburnia Tarsatensis*, Adriatica, 705—716.

⁵ M. SUIC, *Pizych na Dugom otoku*, Starohrvatska prosvjeta 4/1955, 135—140, — ISTI, *O imenu Zadra*, Zbornik Zadar Zagreb 1964, 95—104, — ISTI, *Kúrkum* (Ptol. II 16,6), Radovi FF u Zadru 3/1964—1965—1966—1967, 37—43, — ISTI, *Zadarški otoci u antici*, Zadarško otočje, 47—64, — ISTI, *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima*, Lika, 109—118, — ISTI, *Lukanov Iader* (IV 405) — Rijeka Jader ili grad Zadar? Diadora 8/1975, 5—28, — ISTI, *Pharos — Hvar — Quara*, Živa antika 2/1977 179—196, — ISTI, *Marenostrum na Mediteranu — kulturno-historijski aspekti*, Pogledi 2/1979, 127—136, — ISTI, *Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca*, Simpozijum CBI — II, 99—109, — ISTI, *Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora*, Simpozijum CBI — II, 33—51, — ISTI, *Illyrii proprie dicti*, Godišnjak CBI 11/1976, 179—196, — ISTI, *O municipalitetu antičke Salone*, VAHD 60/1958, 12—42, — ISTI, *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine*, Diadora 1/1960, 147—172, — ISTI, *Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja*, Godišnjak CBI 1/1965, 163—178, — ISTI, *Marginalije uz išejsko poslanstvo Cezaru*, VAHD 68/1966, 181—194, — ISTI, *Antički Nin i njegovi spomenici*, Radovi Inst. JAZU u Zadru 16—17/1969, 61—104, — ISTI, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.

⁶ R. KATICIC, *Illyrii proprie dicti*, Živa antika 13—14/1964, 87—97, — ISTI, *Nochmals Illyrii proprie dicti*, Živa antika 16/1967, 241—244, — ISTI, *Enhelejci*, Godišnjak CBI 13/1977, 5—82.

⁷ R. KATICIC, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum CBI — I, 9—58, — ISTI, *O jeziku Ilira*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Posebna izd. CBI 11/1984, 253—264.

⁸ R. KATICIC, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina*, Godišnjak CBI 5/1970, 71—132.

zabavio drugim također značajnim pitanjima naše starovjekovne prošlosti.*

Suvremene visoke doprinose historijskoj geografiji pružio je svojim radovima i M. Nikolanci, koji je istraživao dio povijesnih i arheoloških problema grčke kolonizacije i rimske okupacije istočnog Jadrana.² Analogno se vrednuje povjesno proučavanje F. Papazoglu o Ardijecima i Skordiscima,³ a posebno o Ilirima, njihovoj državnosti i povijesti.⁴ Također, značajno je i njezino obimno djelo o srednjobalkanskim plemenima i njihovoj povijesti u predrimsko doba,⁵ jer sadrži više direktnih razmatranja o povijesti i historijskoj geografiji istočnog Jadrana. Opet, A. Benac je u svojim studijama istraživao etnogenezu prastanovnika naše obale.⁶ M. Garašanin se uspješno pozabavio s nekolicinom povijesnih i historijsko-geografskim proble-

* R. KATIĆIĆ, *Illyricus fluvius*, Adriatica, 385—392, — ISTI, *Ionios der Illyrier*, Godišnjak CBI 9/1973, 185—201, — ISTI, *Liburnski otoci kod antičkih pisaca*, Zadarsko otoče, 35—45, — ISTI, *Antenor na Jadranu*, Godišnjak CBI 24/1988, 5—23.

² M. NIKOLANCI, *Pharos, Rimljani i Polibije*, VAHD 56—57/1954—1957, 52—60, — ISTI, *O kontroverzi Lissos — Issa*, Adriatica, 377—384, — ISTI, *Otok Faros prije dolaska Parana*, Hvarski zbornik 1/1973, 105—122, — ISTI, *Jadranski Grči kao periferija helenističkog svijeta*, Materijali 12, izd. HAD i SADJ, Zadar 1976, 149—166, — ISTI, *Iris Illyrica*, Dolina Neretve, 155—158. Vrijedni su i radovi: M. NIKOLANCI, *Neki podmorski predmeti i spomenici iz srednje Dalmacije*, VAHD 55/1953, 166—180, — ISTI, *Helenistička nekropola Isse*, VAHD 63—64/1961—1962, 57—90, — ISTI, *Arhajski import u Dalmaciju*, VAHD 68/1966, 89—118, — ISTI, *Brodomlomi u Jadranu u vrijeme antike*, Spašavanje ljudskih života na moru, Pom. biblioteka MG 23/1971, 25—33, — ISTI, *Maloazijski import na istočnom Jadranu*, Jadranska obala, 273—286.

³ F. PAPAZOGLU, *O teritoriji ilirskog plemena Ardieja*, Zbornik FF u Beogradu 7(1)/1963, 71—84, — ISTA, *Steph. Byz.: Skordiskoi kai Skirtioi*, Zbornik FF u Beogradu 9(1)/1967, 61—66.

⁴ F. PAPAZOGLU, *Poreklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak CBI 3/1967, 123—144, — ISTA, *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*, Simpozijum CBI-II, 11—31, — ISTA, *Autarijati i Lizižati*, Adriatica, 335—346, — ISTA, *O pojmovima »Epir« i »Ilirija« poznorepublikansko doba*, Godišnjak CBI 11/1976, 197—211, — ISTA, *Ilirska i dardanska kraljevina. Poreklo i razvoj, struktura, helenizacija i romanizacija*, Iliri i Albanci, SANU, Odjeljenje istorijskih nauka, knj. 10, Beograd 1988, 145—171.

⁵ F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela CBI knj. 1, Sarajevo 1969.

⁶ A. BENAC, *Učešće Ilira u Egejskoj seobi*, Arheološki radovi i rasprave 4—5/1967/1968, 319—336, — ISTI, *O identifikaciji ilirskog etnosa*, Godišnjak CBI 9/1973, 93—108, — ISTI, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, PJZ — knj. V, *Željezno doba*, Sarajevo 1987, 757—802, — ISTI, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*, Simpozijum CBI — I, 59—94, — ISTI, *Iliri u Apuliji*, Godišnjak CBI 24/1988, 43—67.

ma," a zajedno s D. Garašanin, i poviješću Crne Gore i njezinog primorja."¹

Istraživanja M. Zaninovića razriješila su brojne nejasnoće istočnojadranske starovjekovne povijesti i arheologije. Njegovom djelu o Delmatima,² još se dugo nadopune neće moći dati, jer je sveobuhvatno osvjetljilo gotovo sve aspekte povijesti i kulture toga etnosa. Za historijsku geografiju te najstariju povijest istočnog Jadrana osobito su bitna njegova brojna arheološka i povjesna istraživanja grčke kolonizacije — prvenstveno otoka Hvara.³ Donekle se sličnim pitanjima bavio B. Gabričević.⁴

Za širi povjesni kontekst našeg istraživanja neophodno je bilo konsultiranje rezultata koje se polučilo u arheologiji. U tom su pogledu nezaobilazni članci i studije Š. Batovića,⁵ koji je našoj temi dao i

¹ M. GARASANIN, *Moenia Aeacia*, Starinar N. S., 17/1966, 27—36. — ISTI, *Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima*, Simpozijum CBI — I, 135—175. — ISTI, *Ad Arrian I 4, 6*, Adriatica, 393—397. — ISTI, *Istorijska i arheološka istraživanja o ilirskoj državi*, Glas SANU 260/1974, 1—28. — ISTI, *Nastanak i poreklo Ilira, Iliri i Albanci*, o. c., 9—80, posebno 51—76.

² D. i M. GARASANIN, *Istorijska Crne Gore*, knjiga I, Titograd 1967.

³ M. ZANINOVIC, *Delminium — Primjedbe uz lokaciju*, VÄHD 63—64/1961—1962, 49—56. — ISTI, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak CBI 2/1966, 27—92 (I dio); 3/1967, 5—101 (II dio).

⁴ M. ZANINOVIC, *O pitanju kopnene veze između dvaju antičkih nasejala otoka Hvara*, Opusc. archaeol. 3/1958, 3—10. — ISTI, *O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba*, VÄHD 68/1966, 195—211. — ISTI, *Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otocnom području Dalmacije*, Arheol. radovi i raspr. 4—5/1967, 357—371. — ISTI, *Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu*, Jadranska obala, 301—307. — ISTI, *Dionizijska posuda iz Hvara*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21(1)/1980, 49—60. — ISTI, *Nalazi s Tora kod Jelse kao prilog njihovoj kronologiji*, Opusc. archaeol. 7/1982, 61—76. — ISTI, *Two Illyro-hellenistic sites on the island of Hvar (Pharos)*, Actes du VII-e Congres de la F.I.E.C., vol. I, Budapest 1983, 381—384. — ISTI, *Gradina u luci antičkog Pharos (Polyb. III 19)*, Opusc. archaeol. 9/1984, 35—46. — ISTI, *Limitacija stonskog polja*, Adriatica, 489—502. — ISTI, *Iliri i vinova loza*, Godišnjak CBI 11/1976, 261—272. — ISTI, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike*, Dolina Neretve, 173—180. — ISTI, *Kinisko područje u antici*, Arheol. radovi i raspr. 7/1974, 301—319. — ISTI, *Anatička nasejala ispod Velebita*, Senjski zbornik 8/1980, 187—196. — ISTI, *Stanovništvo velebitskog podgorja u antici*, Senjski zbornik 10—11/1984, 29—40. — ISTI, *On same relations between Anatolia and Dalmatia*, 10. International Congress of Classical Archaeology, Ankara 1978, 81—93. — ISTI, *Otocí Kvarnerskog zaljeva — Arheološko-strateška razmatranja*, Arheološka istraživanja Cresa i Lošinja, 43—51.

⁵ B. GABRIČEVIĆ, *Antička Issa. Arheološko-povjesni prilog za urbanističko-regulacionu osnovu grada Visa*, Urbs, Split 1958, 105—125. — ISTI, *Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadranu*, VÄHD 68/1966, 147—170. — ISTI, *Antički spomenici otoka Visa*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 17/1968, 5—60. — ISTI, *Narona i Gri*, Dolina Neretve, 161—167. Isto tako određenu važnost za ovo istraživanje imaju studije: B. GABRIČEVIĆ, *Bilješke uz prvi ilirski rat*, Radovi FF u Zadru 5/1973—1974, 5—26. — ISTI, *Kako je nastao naziv Diadora*, Radovi FF u Zadru 6/1975—1976, 133—139.

⁶ S. BATOVIC, *Die Eisenzeit auf dem Gabel des Illyrischen Stammes der Liburnen*, Archeol. Jugosl. 6/1965, 55—70. — ISTI, *Pregled željeznog do-*

direktni doprinos monografijom o zadarskom otočju.⁴ Slično je s radovima A. Glavičića, koji je isključivo istraživao senjski pojaz.⁵

Đ. Basler se u više radova pozabavio arheološkim pitanjima donjeg porječja Neretve,⁶ pa s nekolinom historijsko-geografskih problema.⁷ To je područje obuhvatio i Z. Marić, usmjerivši pažnju prema Daorsima.⁸

Za ovu je temu još uvijek aktualna studija B. Gušića.⁹ U donekle sličnom kontekstu potrebno je spomenuti i znanstveno djelovanje L.

ba na istočnoj jadranskoj obali, VAHD, 68/1966, 47—74, — ISTI, *Nin u prapovijesno doba*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17/1969, 9—59, — ISTI, *Apulска keramika s geometrijskim ukrasom na istočnoj jadranskoj obali*, Zadar 1972, — ISTI, A. Stipčević: *Iliri — povijest, život, kultura*, Recenzija, Diadora 8/1975, 167—185, — ISTI, *Problemi kulture željezne dobe na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali 12, izd. HAD i SADJ, Zadar 1976, 89—112, — ISTI, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'eta del ferro*, Jadranska obala, 11—93, — ISTI, *Uvod u željeznu dobu na našem primorju*, Radovi FF u Zadru 18(8)/1978—1979, 23—38, — ISTI, *Dalmatska kultura željezne dobe*, Radovi FF u Zadru 25(12)/1985—1986, 5—60, — ISTI, *Istarska kultura željezne dobe*, Radovi FF u Zadru 26(13)/1986—1987, 5—74, — ISTI, *Liburnska grupa*, PJZ knj. V — *Željezna doba*, Sarajevo 1987, 339—390.

* S. BATOVIC, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*, Diadora 6/1973, 5—165.

* A. GLAVIČIĆ, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice*, Senjski zbornik 2/1966, 384—426. Glavičić je i sve druge priloge objelodanio u istom časopisu pod identičnim naslovom iz godišta u godište, pa se na njih upućuje.

* Đ. BASLER, *Novčići plemena Daorsa*, GZMS 26/1971, 333—336, — ISTI, *Tragovi vulkanske djelatnosti u dolini Trebišnjice*, Naš krš 7/1979, 21—26.

* Đ. BASLER, *Gradina na Ošanićima kod Stoca*, Naše starine, 3/1956, 80—94, — ISTI, *Najstariji podaci o slanim izvorima u Bosni i Hercegovini*, Naš krš 10—11/1981, 205—207, — ISTI, *Nekropolu na Velim Ledinama u Gostilju, Donja Zeta*, GZMS 24/1969, 5—45, — ISTI, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZMS 30—31/1975—1976, 121—216.

* Z. MARIĆ, *Vir kod Posušja*, GZMS 17/1962, 63—72, — ISTI, *Reviziono iskopanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće*, GZMS 30—31/1077, 101—110. Vrijedni su i slijedeći članci: Z. MARIĆ, *Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa gradine u Ošanićima kod Stoca*, GZMS 27—28/1973, 273—251, — ISTI, *Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, GZMS 27—28/1973, 173—184, — ISTI, *Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*, Godišnjak CBI 8/1973, 109—135, — ISTI, *Ošanići. Ceniar Daorsa — kulturno-historijske značajke*, Jadranska obala, 247—254, — ISTI, *Dva nova primjerka daorijskog novca*, *Gradine Ošanići kod Stoca*, Godišnjak CBI 11/1976, 253—259, — ISTI, *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors...a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine*, GZMS 30—31/1977, 5—50, — ISTI, *Odrazi i utjecaji helenizma i helenističke umjetnosti u Hercegovini*, Odjek 20/1980, 11—19. Analogne važnosti također su i studije o arheološkim i sličnim problemima BiH: Z. MARIĆ, *Kelitski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine*, GZMS 18/1963, 63—83, — ISTI, *Donja Dolina*, GZMS 19/1964, 5—82, — ISTI, *Problemi sjevernog graničnog područja Ilira*, Simpozijum CBI — I, 171—213, — ISTI, *Japodske nekropole u dolini Une*, GZMS 23/1968, 5—79, — ISTI, *Istočna granica Ilira, Lika*, 39—44, — Z. MARIĆ — J. A. SEKELLARIKIS, *Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo*, Germania 53/1975, 153—156.

* B. GUŠIĆ, *Naše primorje (historijsko-geografska studija)*, Pomorski zbornik 1/1962, 19—65.

Margetića," a posebno J. Lučića. On je osim više vrijednih radova," napisao i rad o historijskoj geografiji općenito," što je jedina studija te vrste do danas publicirana u Jugoslaviji.

Istraživanju »Peutingerove karte« i ostalih analognih izvora I. Bojanovski je posvetio više studija." Slična pitanja je obradivao L. Bosio," a općenito o historijskoj geografiji Istre je pisao M. Križman." Za opći povijesni kontekst i više konkretnih historijsko-geografskih problema nezaobilazni su radovi L. Braccesija, A. Prettija, K. Kilijana pa A. M. Malevannija, J. Wilkesa, W. Pajakowskog i drugih inozemnih znanstvenika.⁶

" L. MARGETIC, *Plinio e le comunità della Liburnia*, Atti 9/1978—1979, 301-358 i 631-633, — ISTI, *Psefizma o osnivanju grčke kolonije na otoku Korčuli*, Živa antika 21/1971, 189—204, — ISTI, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, Živa antika 32(1)/1982, 53—82, — ISTI, »*Histriae u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća*», Živa antika 32(2)/1982, 171—176, — ISTI, *Accenni ai confini augustei del territorio tergestino*, Atti 10/1980, 75—101.

" J. LUCIC, *Pseudo — Skilakov Arion i Rijeka dubrovačka*, Analji Instituta JAZU u Dubrovniku 6—7/1960, 117—120, — ISTI, *Ponovo o otoku Tauris*, Živa antika 13—14/1964, 193—199, — ISTI, *O migracijama ilirskega plemena Ardijejaca*, Živa antika 16/1966, 245—254.

" J. LUCIC, *Prilog pitanju . . . o. c.*, 61—75.

" I. BOJANOVSKI, *Pelva i Silviae — prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije*, Adriatica, 503—522, — ISTI, *Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja*, GZMS 25/1970, 5—18, — ISTI, *Toponim »Ad Fines« (It. Ant., Tab. Peut.) i njegova značenja (sinonimi toponiimi Ad Fines, Equoradica, Kobilacija)*, Godišnjak CBI 11/1976, 307—320, — ISTI, *Mogorje — rimsko Terves*, GZMS 24/1969, 137—163, — ISTI, *Problem ubikacije Bigeste*, GZMS 27—28/1973, 303—310, — ISTI, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. I — Prethistorijska i antička komunikacija Salona — Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora*, Godišnjak CBI 13/1977, 83—152, — ISTI, o. c., II — *Prethistorijska i rimska cesta Narona — Sarajevo polje s limitrofnim naseljima*, Godišnjak CBI 15/1978, 51—125, — ISTI, *Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve*, 181—194, — ISTI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela CBI 2/1974, — ISTI, *Antičko rудarstvo u unutrašnjoj provinciji Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Arheol. radovi i rasprave 8—9/1982, 89—120, — ISTI, *Trebinje — rimsko Asarno (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura* (Problem ubikacije putevine stanice Asamo — Tab. Peut.), Tribunia 7/1983, 7—36, — ISTI, *Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj*, Tribunia 9/1983, 7—24, — ISTI, *Epidauriana archaeologica I*, Dubrovački horizonti 26/1986, 36—45, — ISTI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela CBI knj. 6, Sarajevo 1988.

" L. BOSIO, *L'Istria nella descrizione della Tabula Peutingeriana*, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 22/1974, 17—95.

" M. KRIŽMAN, *Antički izvori o Istri*, Pula — Rijeka 1979.

" L. BRACCESI, *Grecità adriatica. Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna 1971, — K. KILIJAN, *Odnosi između donje Italije i zapadnog Balkana za vrijeme ranog zeljeznog doba*, VAHD 68/1966, 75—88, — A. PARETTI, *Teopomo e Pseudo Scilace*, Studi classici e orientali 12/1963, 16—80, — A. M. MALEVANNI, *Iz istorije illyrijskih plemen v dorimskoj epohi*, VDI 4/1963, 151—172, — ISTI, *K voprosu ob obrazovanii provincii Illyrik*, VDI 1/1975, 138—144, — J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969, — W. PAJAKOWSKI, *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?*

»Geografijsu« Klaudija Ptolemeja je istraživala A. Cermanović-Kuzmanović, a »Peutingerovu kartu« G. A. Škrivanč.⁹ Nedavno je tiskano najnovije izdanje »Peutingerove karte«.¹⁰ Uz njega je dat »Kommentar« E. Webera, koji bi trebalo čak i visoko ocijeniti da je autor konsultirao više radova naših znanstvenika. Da je tako učinio, dio zaključaka, a osobito pojedine ubikacije, bili bi sasvim drugačiji. Time se aktualizira stari problem znanstvenih radova na hrvatskom ili srpskom jeziku. U inozemstvu se vrlo rijetko konsultiraju radi slabog poznавanja južnoslavenskih jezika.¹¹ Usljed toga se u ovom pregledu posebna pažnja i posvetila radovima jugoslavenskih znanstvenika, koji se neopravданo zapostavljaju. Bit će to i odredena njihova revalorizacija. Uostalom, naši su znanstvenici u ovoj temi najviše pisali odnosno, polučili najveće rezultate kroz vlastita istraživanja. Ipak, odredene su rezultate postigli i inozemni autori, što se nikako nije moglo zanemariti.

Od drugih autora koji su se bavili za našu temu interesantnim problemima treba istaći M. Marković i njegovo istraživanje kartografskog prikaza Jadrana, pa jednog dijela Strabonove »Geografije«.¹² Zatim, A. Faber i njegine istraživačke rezultante iz antičkog pomorstva Apsora i Fulfinija, urbanizma otoka sjevernog Jadrana, te ostalih arheoloških i povjesnih pitanja.¹³ Osnovnim obilježjima materijalne kulture u Ilira, opet se podrobnije bavio B. Čović, a istraživao je izvore o Autarijatima, pa prahistorijsko ruderstvo i metalurgiju Bosne i Hercegovine.¹⁴

Godišnjak CBI 18/1980, 91—162. Drugi slični radovi se navode u popisu literature.

⁹ A. CERMANOVIC-KUZMANOVIC, *Jugoslovenske zemlje na Ptolemejevoj karti*, Monumenta cartographica Jugoslaviae, knj. I, Beograd 1975, 11—30, — G. A. ŠKRIVANIC, *Jugoslovenske zemlje na Peutingerovoj tabli*, Monumenta..., o. c., 33—60. U *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, knjiga II, Beograd 1979, donosi se obrada srednjovjekovnih geografskih karata, što je također na stanovit način ovdje iskorišteno.

¹⁰ *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*, ed. E. Weber, vol. I—II, Graz 1976.

¹¹ M. ZANINOVIC, *O naseljenosti otoka Hvara*..., o. c., 204.

¹² M. MARKOVIC, *O najstarijim geografskim i pomorskim kartama Jadranskog mora*, Pomorski zbornik 12/1974, — ISTI, *Razvijati kartografski upoznavanje današnjih jugoslavenskih zemalja*, knj. I, Zagreb 1975, — ISTI, *Opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj »Geografiji«* (prijevod lib. VII, cap. 5, uz komentar), Geografski glasnik 47/1985, 153—161. O općem razvitku geografije za sada najpotpunije J. O. THOMSON, *History of ancient Geography*, Cambridge 1948.

¹³ A. FABER, *Osor — Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva*, Diadora 9/1980, 289—316, — ISTA, *Luka antičkog Fulfinia na otoku Krku*, Pomorski zbornik 19/1981, — ISTA, *Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana*, Arheološka istraživanja Cresa i Lošinja, 61—78, — ISTA, *Bedemi Epitetona — Stobreč kod Splita*, Prinosi, 17—38.

¹⁴ B. ČOVIĆ, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*, Simpozijum — I, 95—134, — ISTI, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, — ISTI, *Bronzano i željezno doba*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984, 101—190, — ISTI, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Godišnjak CBI 3/1967, 103—122, — ISTI, *Praistorijsko*

Među mlađe autore valja ubrojiti J. Martinovića, koji je istraživao 24—25. poglavlje »*Peripla*«, te izvore o Akruviju.⁷ Akruvijem se bavio i P. Mijović,⁸ dok je S. Mijušković pisao o rimskoj cesti kroz Boku kotorsku.⁹ Sličnim su se temama bavili I. Pušić¹⁰ i M. Parović-Pešikan.¹¹

U istu grupu znanstvenika idu N. Cambi¹² i J. Medini,¹³ koji su svojim istraživanjima obuhvatili gotovo cijeli obalni pojas istočnog Jadrana. Posebno cijenimo Medinijevu studiju o rimskoj provinciji Liburniji (*Diadora* 9/1980), jer je važan i vrijedan doprinos historijskoj geografiji istočnog Jadrana na izmaku antike.

Antičku historijsku geografiju Slovenije i njezina primorja detaljnije je istraživao P. Petru,¹⁴ s kojim se problemom osobito mnogo ba-

rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini — stanje i problemi istraživanja, Godišnjak CBI 20/1984, 111—144.

⁷ J. MARTINOVIC, *Neki novi momenti u interpretaciji 24. i 25. poglavljja Pseudo-Skilaksovog Periplusa*, Starinar 17/1966, 107—115, — ISTI, *Analiza izvora za ubikaciju Agruviuma*, Godišnjak PMK 19/1971, 29—48.

⁸ P. MIJOVIC, *Akruvium—Dekatera—Kotor u svjetlu novijih arheoloških otkrića*, Starinar 13—14/1962—1963, 27—47, — ISTI, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd 1975, 20—42 i 73—77.

⁹ S. MIJUSKOVIĆ, *O rimskoj cesti kroz Boku kotorskou*, Boka 1/1969, 33—51.

¹⁰ I. PUŠIĆ, *Boka kotorska u djelima antičkih pisaca*, Godišnjak PMK 12/1964, 267—273, — ISTI, *Prilog ubikaciji antičkog Agruviuma*, Materijali 4, izd. SADJ, Herceg Novi — Beograd 1967, 65—68, — ISTI, *Arheološki tokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki kotorskoj*, Boka 1/1969, 7—21, — ISTI, *Tragovi praistorije i rezultati dosadašnjih istraživanja na teritoriji Boke kotorske*, Materijali 12, izd. HAD i SADJ, Zadar 1976, 127—132.

¹¹ M. PAROVIC-PESIKAN, *Novi arheološki nalazi u okolini Tivta*, Starinar 13—14/1962—1963, 211—217, — ISTI, *Les Illyriens en contact des Grecs*, Archaeol. Jugoslavica 5/1964, 61—81, — ISTI, *Najnovija istraživanja u Boki kotorskoj sa posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza s Egejom*, Materijali 12, izd. HAD i SADJ, Zadar 1972, 77—87.

¹² N. CAMBI, *Antička Narona. Postanak i razvitak grada prema novijim arheološkim istraživanjima*, Materijali 15, izdanje ADM i SADJ, Beograd 1978, 57—64, — ISTI, *Antička Narona — urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Dolina Neretve, 127—153, — N. CAMBI — U. PASINI, *Antički izvori o Naroni, Dolina Neretve*, 279—293, — N. CAMBI, *Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici*, Radovi FF u Zadru 24(11)/1984—1985, 33—59, — ISTI, *Salona i njene nekropole*, Radovi FF u Zadru 25(12)/1985—1986, 61—108.

¹³ J. MEDINI, *Makarsko primorje u antici*, Makarski zbornik 1/1970, 13—57, — ISTI, *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia Anonimnog pisca iz Ravene*, Putevi i komunikacije u antici, Materijali 17, izd. SADJ, Peć 1978, 69—83.

¹⁴ P. PETRU, *Nekaj antičnih zemljopisnih pojmov o naših krajih*, Arheol. vestnik 19/1968, 373—392, — ISTI, *Antička naseljenost Slovenije*, Naseljavanje i naselja u antici, Materijali 15, izd. SADJ, Prilep — Beograd 1976, 9—16.

vio J. Šašel u više studija.⁶ Među njima se izdvaja uspjelo istraživanje rimske putne mreže na slovenskom području.⁷

Za povjesnu i arheološku sliku istarskog poluotoka bitni su radovi M. Škiljan i K. Mihovilić,⁸ a za sjeverno-dalmatinsko otoče članici E. Imamovića, koji je istraživao i neke druge historijsko-geografske probleme.⁹ Z. Brusić je opet svoj znanstveni rad usmjerio prema pomorskim aspektima arheologije i historije našeg mora,¹⁰ slično D. Vrsaloviću.¹¹

U nekoliko radova S. Čaće je pisao o rezultatima svog studija antičkih etnografskih i sličnih podataka,¹² a nedavno i polučenog u istraži-

⁶ J. ŠASEL, *Deserta regna pastorum*, Situla 21—22/1980, 421—430, — ISTI, *Clausurae Alpium Iuliarum — Eine Ankündigung*, Arheološki radovi i rasprave 3/1963, 155—161, — ISTI, *Alpes Iuliana*, Arheološki vestnik 21—22/1970—1971, 33—34, — ISTI, J. J. Witkes: *Dalmatia... (Recenzija)*, Arheološki vestnik 21—22/1970—1971, 301—307.

⁷ J. ŠASEL, *Pomen raziskovanja rimskih cest za politično, upravno in kulturno zgodovino*, Kronika 20/1972, 139—144, — ISTI, *Rimski cesti v Sloveniji*, Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1976, 74—99.

⁸ M. ŠKILJAN, *L'Istria nella protostoria e nell'età antica*, Atti 10/1979—1980, 9—73, — K. MIHOVILIC, *Nekropola Gradine iznad Limskog kanala*, Histica archaeologica 3(2)/1972, 5—118, — ISTA, *Gradina Punta Kašteja kod Medulinia. Prilog prahistorijskoj topografiji Istre*, Histica arch. 10(1)/1979, 37—56, — S. GABROVEC—K. MIHOVILIC, *Istarska grupa*, PJZ knjiga V — Zeljezno doba, Sarajevo 1987, 293—338. Važna je i studija S. KUKOC, *Histsarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. st. pr. n. e.*, Radovi FF u Zadru 26(13)/1986—1987, 75—112.

⁹ E. IMAMOVIC, *Iz historije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini*, Istoriski zapisi 29(1—2)/1972, 161—169, — ISTI, *Pseudo-Skimnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima*, Jadranски zbornik 8/1970—1972, 353—357, — ISTI, *Antička naselja na otočnoj grupi Cres — Lošinj*, Otočki ljetopis otoka Cresa, Ilovika, Lošinja, Suska, Srakana i Umija 2/1975, 212—227.

¹⁰ Z. BRUSIĆ, *Problemi plovidbe Jadranom u prehistoriji i antici*, Pomorski zbornik 8/1970, 549—568, — ISTI, *Neki problemi plovidbe Kvarnerićem*, Pomerstvo Lošinja i Cresa, Mali Lošinj 1980, 157—171, — ISTI, *Privlaka kod Zadra, arheološko-topografski podaci*, Radovi Inst. JAZU u Zadru 20/1973, 419—446, — ISTI, *Podmorska arheološka istraživanja u Ninu*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19/1972, 245—252, — ISTI, *Rezultati podmorskog istraživanja u zadarskom arhipelagu*, Zadarsko otoče, 65—69, — ISTI, *Prehistoricni podmorski nalazi na području južne Liburnije*, Radovi Centra JAZU u Zadru 24/1977, 53—60, — ISTI, *Helenistička reljeftna keramika u Liburniji*, Diadora 10/1988, 19—64.

¹¹ D. VRSALOVIC, *Povijest otoka Brača*, Brački zbornik 6/1968, 41—50, 400—402, — ISTI, *Istraživanje i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u Hrvatskoj*, Zagreb 1974, — ISTI, *Istraživanje i zaštita podmorskih arheoloških spomenika na području SR Hrvatske*, Materijali 12, izdanie HAD i SADJ, Zadar 1976, 351—368, — ISTI, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, rukopis, knj. I—II, Zagreb 1979.

¹² S. ČACE, *O stratifikaciji propovijesnih toponima i njihovu odnosu prema arheološkoj gradbi na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali 12, izdanie HAD i SADJ, Zadar 1976, 133—147, — ISTI, *Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika*, Radovi FF u Zadru 8/1979, 43—125, — ISTI, *Liburnske zajednice i njihovi teritoriji*, Dometi 12/1982, 41—52.

živanju nekih dijelova Plinijeva »*Prirodopisa*« i Ptolemejeve »*Geografije*.⁷² Osobito ističemo kao vrijedan prilog ovoj temi njegov doktorski rad o Liburniji u doba između 4. i 1. st. pr. n. e.,⁷³ s obzirom da je to detaljna i konzistentna obrada — uz ostalo — i sve geografske građe i to ne samo o liburnskom dijelu istočnojadranškog akvatorija.

Doprinos proučavanju historijsko-geografskoj građi dala je i B. Kuntić-Makvić svojim višegodišnjim znanstveno-istraživačkim radom. Detaljno je izučavala antičku gradu prisutnu u djelu »*O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*« našeg Ivana Lučića, što je nedavno rezultiralo i njezinom doktorskom disertacijom.⁷⁴

Na koncu se B. Kirigin, osim nekim arheološkim pitanjima pretežno vezanim za grčki import u Dalmaciju, bavio analizom povijesnog i geografskog položaja otoka Svecu.⁷⁵

Kao priloge historijskoj geografiji istočnog dijela Jadranskog mora u starom vijeku treba pribrojiti i brojne druge studije ostalih autora navedene u popisu upotrijebljene literature na kraju ovoga djela, jer to radi raspoloživog prostora na ovom mjestu nije moguće.

3. Sumirajući izloženo može se zaključiti kako su nakon drugog svjetskog rata manje-više istraženi (ili, je to inicirano) brojni aspekti najstarije prošlosti istočnog Jadrana.⁷⁶ Od historijsko-geografskih istraživanja su poduzeta ova: jedno o Herodotu i Hekateju (G. Novak), zatim brojna *Pseudo Skilaka* (D. Rendić-Miočević, M. Suić, F. Papazoglu, A. Paretti, Đ. Basler, J. Lučić i J. Martinović), dosta cijelovito Rodani-nova epa (R. Katičić), djelomično *Ps. Skimnove «Periegeze»* (E. Imamović i M. Suić), nekih dijelova »*Prirodopisa*« Plinija Starijeg (L. Marge-tić, M. Suić i S. Cače), prilično cijelovito Ptolemeja (L. Jelić, M. Suić, A.

⁷² S. ČACE, *Truentum Liburnorum*, Radovi FF u Zadru 10/1984, 7—15. — ISTI, *Položaj rijeke Telavija i pitanje japskog primorja*, Radovi FF u Zadru 27(14)/1987—1988, 65—92. — ISTI, *Colentum insula (Plinije, Nat. hist. 3,140)*, Diadora 10/1988, 65—72.

⁷³ S. ČACE, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, rukopis, Zadar 1985.

⁷⁴ Vidi bilj. 3 i B. KUNTIC-MAKVIĆ, *Antička povijest u djelu DE REGNO DALMATIAE ET CROATIAE Ivana Lučića Trogiranina — Prikaz o najstarijim vlastima nad Jadranom*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, rukopis, Zagreb 1988.

⁷⁵ B. KIRIGIN, *Tip helenističke stele u Naronu*, Dolina Neretve, 169—172. — ISTI, *Megarska zdjela iz Herceg Novog*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21(1)/1980, 43—48. — ISTI, *Otok Vis u helenističko doba*, Katalog izložbe, Split 1983. — ISTI, *Zapažanja o helenističkoj nekropoli Ise*, Sahra-njivanje pokojnika s aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici, Materijali 20, izd. SADJ, Beograd 1985, 91—110. — B. KIRIGIN — A. MILOSEVIC, *Svetac*, Arheo 2/1981, 45—51. — F. OREB — B. KIRIGIN, *Lučki objekt u Saloni*. Primjer gradnje na drvenim stupovima, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranском prostoru, Zagreb 1980, 111—114. — B. KIRIGIN — E. MARIN, *Issa '80*, VAHD 78/1985, 45—72.

⁷⁶ O načetim problemima indikativna je studija D. RENDIC-MIOČEVIC, *O stanju istraživanja antičkog doba u Hrvatskoj*, o. c., 173—177.

Cermanović-Kuzmanović, pa M. Kozličić i S. Čače), »Peutingerove karte« (G. Škrivanić, M. Kozličić), Anonima iz Ravene (J. Medini) te dijela Strabonove »Geografije« (M. Marković).

Ta istraživanja, premda uz rijetke izuzetke nisu osvijetlila cjelinu geografskih podataka o istočnojadranskom području, ipak predstavljaju (a to su i činila) solidan temelj na koji se moglo »graditi« daљe.

2.2. Metodologija istraživanja

1. Istraživački metod primjenjen u ovoj knjizi je multidisciplinarnog obilježja. Priroda mu je uvjetovana piščevim osobnim pristupom historijsko-geografskim podacima. Budući je naša pažnja bila prvenstveno usmjerena na pomorske informacije ili na one koje su tako slovile, iako su istraživane i sve druge, to je metod tako i razvijen.

Metodologija za istraživanje Ptolemejeve »Geografije« i »Peutingerove karte« bila je razvijena u periodu 1980–1982. godine.⁷⁷ Trebalo je još jedino razviti metodološki model istraživanja pomorskih podataka kakvi se nalaze u antičkim geografskim djelima (npr. Ps. Skilaka, Ps. Skimna, Apolonija Rodanina, Strabona, Plinija Starijeg, itd.). Budući se u Ps. Skilakovom »Periplus« nalaze gotovo svi tipovi ovih podataka, to je metodološki pristup razvijen na njemu.

2. Unutar definiranog moguće je (načelno) izdvojiti tri metodološka pristupa:

2.1. Historiografski metod uz konsultiranje dostignuća arheološke znanosti je uobičajeni metod istraživanja u starovjekovnoj povijesti. Uvjetovan je težnjom da se vijestima iz antičkih djela da određeno pojašnjenje, ili da ih se smjesti u određeni povijesni kontekst. Kako je ovo nerijetko nemoguće samo na temelju analognih viesti antičkih pisaca, jer oni o tome nisu nikako pisali ili, ako su pisali, onda kroz škrtu ili dvosmislenu (a nerijetko i nejasnu) bilješku, pribjegava se komparaciji s arheološkim materijalom.⁷⁸ Arheološki nalazi se tako ispostavljaju kao materijalna potvrda vijesti iz starovjekovnih izvora, čime je ispunjen jedan od temeljnih uvjeta da se dođe do povjesne istine.

Formulirajući metod na takav način prvenstveno mislimo na starije periode istočnojadranske opće ali i pomorske povijesti. Oskudnost vijesti iz literarnih djela je tako uočljiva da povjesničar bez konsultiranja rezultata arheoloških istraživanja nerijetko ne može polučiti

⁷⁷ Usp. M. KOZLIČIĆ, *Ptolemejevo viđenje istočne obale Jadrana*, VAHD 74/1980, 103–188, — ISTI, *Prilog kartografskoj identifikaciji antičkog otoka Taurisa sa suvremenim otokom Šcedrom, Mogućnosti* (Split), u tisku, — ISTI, *Pomorska bitka kod otoka Taurisa, Dubrovacki horizonti* 23/1983, 38–42.

⁷⁸ Usp. L. S. KLEJN, *Arheološki viri*, Ljubljana 1987, te rad J. C. Gardina naveden u bilj. 80.

ti skoro nikakav koliko-toliko znanstveno fundiran zaključak. Najčešće se zato arheološki aspekt ne može odvojiti od povijesnog, pa i historijsko-geografskog. Dosljednost provođenja takvog pristupa, kada su za to postojali opravdani uvjeti, data je u tekstu koji slijedi, što će se moći zorno uočiti. Te će stranice ujedno, kao i metod koji smo jedino dali u skici, biti opravданje za obimnu i raznovrsnu bibliografiju, u kojoj radovi arheološkog karaktera prilično pretežu nad ostalima.

2.2. Historiografski metod uz znatan upliv metodologija istraživanja prisutnih u terestičkoj navigaciji, pa marinskoj geologiji, hidrometeorologiji i slično, u objelodanoj literaturi nije se mnogo upotrebljava. Posebno je koristan za istraživanje marinskih historijsko-geografskih podataka. Kako su ti podaci nastali u praktičnoj navigaciji, to ih je dakako tom istom navigacijom trebalo analizirati. Naravno da će analiza Ps. Skilakovih i sličnih podataka najbolje pokazati što pod ovim metodom podrazumijevamo. Ipak, držimo potrebnim podvući da se on u ovom djelu prvi put daje skoro u cijelini. Jedino su izostavljeni nešto složeniji matematski modeli, s željom da se ne opterećuje tekst. Međutim, i bez njih se dosta lako uz sasvim površnu upotrebu naših, engleskih, talijanskih ili drugih nautičkih temeljnih publikacija može brzo sagledati mogućnosti ovog metoda. S druge strane, bilo je potrebno — koliko je to na osnovi arheoloških, povijesnih, geoloških, morfoloških te drugih podataka i spoznaja danas moguće — rekonstruirati barem približno marinsko-hidrografske i geološki izgled Jadrana u antič. Naiime, iz ovih ili onih razloga izgled se nekih istočnojadranskih regiona kroz posljednjih dva i pol milenija mjestimično radikalno izmijenio.⁷ Logično je da se bez spoznaja iz takva područja o antičkoj navigaciji uopće ne može govoriti, čime bi se izgubio za ovo istraživanje najbitniji dio geografske grude: one nastale iz autopsije starovjekovnih moreplovaca.

2.3. Upotreba mikroračunala je u metodologiju istraživanja unijela bitnu brzinu operiranja postojećim historijsko-geografskim podacima. Form mirane su, naime, određene datoteke podataka, čijim se manipuliranjem omogućio uvid u razne aspekte pojedinih problema, a time formiranje brojnih priručnih istraživačkih baza podataka. Odnosno, dobila se mogućnost neprekidnog i izvanrednog brzog pretraživanja postojećih datoteka, variranja sa skupovima podataka itd., što bi bez mikroračunala iziskivalo nevjerojatno dugo vrijeme, veliki rad, te neizvjesnost da je dobiveni rezultat vjerodostojan, s obzirom da su mogućnosti u manuelnom radu da se pogriješi s velikom vjerovatnošću.⁸

⁷ Detaljno I. IVEKOVIC i dr., *Terestička navigacija*, Split 1958, — M. KOZLICIC, *Obalna linija istočnog Jadrana u antiči*, *Latina et Graeca* 28/1986, 17—38. Geološke, zatim hidrometeorološke i radeve iz njima srodnih znanosti odnosno, znanstvenih disciplina, donosimo u popisu literature.

⁸ M. KOZLICIC, *Mikroračunala i njihova primjena u arheologiji i povijesti*, *Obavijesti HAD-a* 3/1986, 71—72, — B. GOVĐARICA, *Informacija o radu na sistemu za kompjutersku obradu kartotekе »Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana»*, *Glasnik Srpskog arheol. društva* 2/1985,

3. Ukupno promatrano znanstveni istraživački metod nudi mnogo. On je međutim tek slika vremena u kojem je definiran, pa vjerojatno nije do kraja razvijen. Trebalо bi to uslijediti u budućim istraživanjima drugih autora i pisca ovog djela.

36—41. Posebno je vrijedno djelo J. C. GARDIN, *Teoretska arheologija*, Ljubljana 1987, gdje se o primjeni računala govori vrlo detaljno s konkretnim opisima primjene.

II. DIO

1. HISTORIJSKO-GEOGRAFSKA SLIKA ISTOČNOG JADRANA U VRIJEME PRVIH DODIRA S HELENSKIM SVIJETOM

Povijest dodira između pražitelja naše obale sa stanovništvom italskog i grčkog poluotoka mjeri se milenijima.¹ Dodiri s helenskim svijetom posebno su interesantni jer su bili dvojaki. Do 6. stoljeća pr. n. e., to je trgovačka razmjena korisna za obje strane, zbog čega je poticana. Tijekom daljnog vremena, osim trgovackog aspekta, koji će u jadranskim vodama opstojati stoljećima, bit će inicirana i grčka kolonizacija. Ona, započeta pojavom Knidana na Korčuli² odnosno, općenito grčkim zaposjedanjem pojedinih točaka duž albanske i talijanske obale Jadrana,³ u svoju odlučujuću fazu ulazi u 4. st. pr. n. e., ko-

¹ Usp. Đ. BASLER, *Paleolitske kulture u jadranskoj regiji Jugoslavije*, GZMS 38/1983, 1—63, — S. BATOVIC, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro*, Jadranska obala, 11—93, — N. PETRIC, *O prapovijesti Italije i odnosima dviju jadranskih obala*, Jadranski zbornik 10 (1976—1978), 557—566.

Napominjemo da smo u najvećoj mogućoj mjeri jezički izraz ovog djela uskladili sa suvremenim tendencijama u hrvatskom ili srpskom jeziku, osobito onim vezanim uz pisanje grčkog i latinskog geografskog nazivlja (D. SALOPEK, *Transkripcija i adaptacija grčkih imena*, *Latina et Graeca*, Zagreb 1986, — V. ANIC — J. SILIĆ, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1987, 158—159 i 167—170). Izuzetke se načinilo jedino kod onog nazivlja koje se u predašnjoj varijanti pričično održalo. Tako se potpuno udomačilo pisati *Faros* i primjerice *Lisos* umjesto *Far* i *Lis*, kako razložno predlaže D. Salopek. Također, *Parentij* (od *Parentium*) umjesto *Parencij* ili *Bratija* umjesto *Bracija*, *Solentija* umjesto *Solencija*, i slično. Taj novi način primjenjen je u našoj novografskoj obradi »Geografije« Klaudija Ptolemeja (vidi bilj. 42), jer nam se za to ukazala prilika početkom 1990. godine. U ovom djelu to nije bilo moguće kako radi obimnosti, tako — ponajviše — uslijed nedostatka vremena s obzirom na obaveze prema izdavaču.

² P. LISIĆAR, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951, 29—31, 43, 51—125, — D. RENDIC-MIOCEVIĆ, *O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule*, Diadora 9/1980, 229—250.

³ L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, Bologna 1971, 126—136, 191—220, — P. LISIĆAR, o. a., 18—24, 40—41, — V. D. BLAVATSKI, *Antičnaja arheologija i istorija*, Moskva 1985, 30—49 i 200—203.

Ioniziranjem Ise i Farosa.⁴ Stoljeće-dva nakon toga, Isejci će ustrojiti svoje subkolonije: prvo na Korčuli, zatim na obali (Tragurij, Epetij), a infiltrirati će se i u Saloni.⁵

Lagani prodor helenske kulture, pa i njihove vojnopolomorske moći, nije mogao proći bez sukoba. Prvi od njih se datira u 8. stoljeće pr. n. e., a zadnji, barem za ovaj period, pod njegov kraj.⁶ Relacije oko tih sukoba, vrijeme prije, posebno tok vremena između njih, imat će znatnoga odraza u grčkoj pisanoj riječi do 4. st. pr. n. e., što znači i na prikupljanje podataka geografske naravi o Jadranskom moru. Tim podacima i kontekstu iz kojeg su dospjeli, posvećeno je poglavje čiji tekst slijedi.

1.1. Od najstarijih navigacija do Homerovih vijesti o Jonskom moru i tadašnjih dodira heleniske kulture s našom obalom

Najstarije vrijeme povijesti istočne obale — naravski i njegove geografije — moguće je vidjeti barem dvojako. Logično je prvo staviti u vlastiti vidokrug morsko prostoranstvo ovoga mora, pa se pri tome pitići koje se informacije o Jadranu moglo doznati u nastarje vrijeme?⁷ Drugi bi se kut mogao odnositi na ostale geografske podatke — kada ih se i kako moglo upoznati (identificirati)?

1. Kako se razvijao doticaj čovjeka s istočnojadranskim akvatorijem tijekom najstarijih razdoblja povijesti, nije posebno istraživano. Vjerojatno u osnovnim crtama nije bio različit od općeg.⁸ Rekonstrukcija se može dati uz temeljnu misao da se upoznavanje s morskim ambijentom odvijalo identično — iako bitno sporije — geografskom upoznavanju kopnenoga okoliša. Ako je čovjekov stalno za spoznajom žed-

⁴ G. NOVAK, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU 322/1961, 189—196. — ISTI, *Vis*, knj. I, Zagreb 1961, 15—71. — M. NIKOLANCI, *Otok Faros prije dolaska Parana*, Hvarski zbornik 1/1973, 105—123. — B. GABRICEVIĆ, *Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadran*, VAHD 68/1966, 147—164. — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri između barbarског i heleniskog svijeta*, Rad JAZU 393/1981, 1—19.

⁵ O grčkoj kolonizaciji istočnog Jadranu dosta je pisalo više autora: M. Nikolanci, G. Novak, P. Lisičar, D. Rendić-Miočević, M. Suic, M. Zaninović itd. Kako je riječ o znatnom broju članaka, studija i sl., većina se daje u popisu literature. Dio vidi u bilješkama što slijede.

⁶ Strab. 6, 2, 4. O podatku podrobno M. SUIC, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi FF u Zadru 2/1962—1963, 44—56, osobito 47 i d.

⁷ Detaljno M. KOZLIĆIĆ, *Nekoliko pitanja u vezi s pomorskom bitkom 384. god. pr. n. e. kod Pharosa*, Latina et Graeca 20/1982, 51—58.

⁸ Ponešto se u tom pogledu može pronaći kod B. POPARIC, *Pregled povijesti pomorstva*, knj. I, Zagreb 1932. — G. NOVAK, *Naše more*, Zagreb 1932. — B. VISKOVIC, *Vojnopolomarska istorija*, Split 1968. — P. KEMP, *The History of Ships*, New York 1976. — C. THUBRON, *The ancient mariners*, New Jersey 1981. — C. TORR, *Ancient Ships*, Chicago 1964. — G. F. BASS, *Navi e civiltà archaeologia marina*, Milano 1974. — J. O. THOMSON, *History of ancient Geography*, Cambridge 1948.

ni ego težio dozнати što se nalazi s onu stranu brda, tada je on ništa manje težio i u pitanju svladivanja uskog morskog pojasa što ga je dijelio od obližnjega otoka. Kad se to prvo rastojanje prevalilo, što je nesumnjivo bilo najteže, otvorili su mu se tijekom vremena vidici i prema udaljenijim područjima. Radi njihova svladavanja uskoro će konstruirati i prva plovila, koja se ne sastoje samo od jednog debla, kao u prethodnim izvanredno dugim vremenskim razdobljima. Uskoro će zaploviti i dalje, ne znajući što ga uopće očekuje s onu stranu morskog prostranstva!

Ako mu se geografska vizija u najstarije vrijeme iscrpljivala sa staništem i nedalekom okolicom, sada počinje razmišljati i o tome kako se to stanište može preciznije locirati. Vodi računa da osim vlastitog poznaje i više obitavališta drugih ljudi od kojih neki govore bitno drugačijim jezikom te imaju različitu kulturu. Sada se već može govoriti o geografskim vizijama, pa i čovjekovu pokušaju da ih intelektualno utemelji. Ako su prva utemeljenja uzimala Zemlju kao ravnu ploču i na njoj „iscrtavala“ svoja geografska shvaćanja, ne može ih se osudivati. Tā, sve je oko njih i bilo ravno! Barem se tako činilo.

Što dokazuje takav slijed spoznaja!? Prvenstveno arheološka dokumentacija. S obzirom na istraživanja koja su u tome pogledu znatno odmakla, već je primjerice za neolitik dokazano izvanredno mnogo veza ne samo unutar ovog akvatorija (širenje pojedinih kultura), već i s plićim ili dubljim zaledjem, pa i s suprotnom obalom, kao i s matičnim grčkim područjima.¹ Tako za kasni neolitik (»Hvarska kulturna grupa«) Š. Batović bilježi kako je razmjena dobara sa susjednim područjima bila „... dosta razvijena. ... Mnogo više se proizvoda izvozilo nego uvozilo ... Najživljia trgovina se odvijala dolinom Neretve s butmirskom, a dalje s vinčanskim i sopskom kulturom. Osim toga, srednja Dalmacija je nazuže trgovala s južnom Italijom.“² Slično je sa sjevernim dijelom. Južnojadranski pojaz će opet preko doline Drima ostvariti vezu s Kosovom, a preko albanske obale sa zapadnom Makedonijom i područjem Grčke.³

Da li o funkcioniranju nešto ozbiljnijih navigacija za ovo doba svjedoči prikaz lađe iz Grapčeve spilje,⁴ koji Batović uvrštava u zbiljske predstave, turmačeći ga kao životinjsku figuru s određenim simboličnim značenjem,⁵ ne može se sa sigurnošću tvrditi. Međutim se sva-kako tolike arheološkim putem dokazane veze ne mogu u cijelosti objasniti bez pretpostavke o prekomorskim navigacijama već za to doba.⁶

¹ Detaljno uz navođenje relevantne literature u Š. BATOVIC, *Jadranska zona*, PJZ knj. II — Neolit, Sarajevo 1979, 473—634.

² Š. BATOVIC, o. c., 609.

³ Podrobno M. ZANINOVIC, *Lada iz Grapčeve spilje*, Modeli naših brodova, izd. MG. Split 1975, 155—157, s navođenjem potrebne literature.

⁴ Š. BATOVIC, o. c., 599, 614 i T. XCIV, 1.

⁵ Vidi Z. BRUSIĆ, *Problemi plovidbe Jadranom u prehistoriji i antici*, Pomorski zbornik 8/1970, 549—568, — B. ĆECUK, *Jadran u preistoriji (u svjetlu arheoloških istraživanja)*, Pomorski zbornik 6/1968, 383—415, — E.

Kako su arheološka istraživanja pokazala za eneolitik, brončano, a osobito željezno doba,¹⁴ razmjenjena se dobara pojačavala, a s njom i navigacije. Ako o tome za ovu obalu ne može svjedočiti prikaz brodova iz Novilare, koji se danas manje-više stavlja pod izražen znak pitanja želi li se u njemu vidjeti liburnske lađe,¹⁵ sigurno mogu druga dva. Onaj koji je nedavno K. Mihovilić otkrila u Istri,¹⁶ te više puno međusobno sličnih prikaza s glasinačkih brončanih dokoljenica iz 7. st. pr. n. e.¹⁷

Jasno je da su doticaji s morem — bilo oni s ciljem ribolova, kao i oni radi trgovačke navigacije — širili geografsko obzorje čovjeka, jadranskog i mediteranskog podjednakog. A kako su to bile spoznaje prevenstveno moreplovaca, onda unutar njih svakako valja potražiti i shvaćanje Jadrana! Arheološka grada u ovom slučaju slabo pomaže, s obzi-

IMAMOVIĆ, Pomorstvo Cresa i Lošinja u prehistorijsko i antičko doba, Pomorstvo Cresa i Lošinja, Mali Lošinj 1980, 121—149.

¹⁴ Pogledaj S. DIMITRIJEVIĆ, *Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali*, PJZ knj. III — Enolit, Sarajevo 1979, 367—379. — B. ĆOVIĆ, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba: Istra, Ličko-podvelebitsko područje, Ševerna Dalmacija s otocima zadarsko-štibenskog arhipelaga, Otoči srednjeg Jadrana*, o. c., 114—161. — I. MAROVIĆ-B. ĆOVIĆ, *Cetinska kultura*, o. c., 191—231. — B. ĆOVIĆ, *Srednje bronzano doba u Istri*, o. c., 233—241. — Š. BATOVIĆ, *Kasno bronzano doba na istočnom jadranskom primorju*, o. c., 271—373. — S. GABROVEC — K. MIHOVILIĆ, *Istarska grupa*, PJZ knj. V — Željezno doba, Sarajevo 1987, 293—338. — B. ĆOVIĆ, *Srednjodalmatinska grupa*, o. c., 442—480. — ISTI, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 21—27, 121—131 i 239—267. Upućujemo na literaturu koja se citira u tim sintetičkim radovima, te onu koju smo dali u našim bilješkama 1, 22, 28, 30 i 37.

¹⁵ M. ZANINOVIC, *Liburni, Modeli naših brodova*, o. c., 158—161, gdje je osnovna literatura. Moguće povijesne relacije — premda se direktno ne govori o ovom problemu — opširno u S. ČAČE, *Truentum Liburnorum*, Radovi FF u Zadru 10/1984, 7—15, kamo je osobito važna literatura data u bilj. 8 (str. 9). Također A. BENAC, *Iliri u Apuliji*, Godišnjak CBI 24/1988, 43—67. Autor ovog teksta u prikazanim plovilima nije sklon vidjeti liburnska. Ne zato što Liburni u to vrijeme nisu imali vlastito brodovlje. Dapače! Novilarske lađe su odviše velike, pa rekli bi i brodograđevno prilično dobro rješene, da bi mogle biti liburnskima u tako rano vrijeme (obično se datiraju od 8—4. stolj. pr. n. e.). Da su Liburni imali ovakvo brodovlje već tako rano, tada ne bi bili Grci pobjednicima kod Farosa, već Liburni! A i cijelokupna povijest istočnog Jadrana bila bi drugačijom. Slično mislimo o prikazu brodova navedenom u bilj. 16. Prema tome, u oba se slučaja, kao i kod glasinačkih knežnica (bilj. 17), najvjerojatnije radi o grčkom brodovlju. Međutim, naglasimo također da je ta problematika izvanredno zanimljiva za našu starovjekovnu prošlost. Velika je šteta što se s njom nitko do sada nije pozabavio detaljnije. O njoj će stoga biti pisano u drugoj prilici.

¹⁶ Prikaz broda na jednoj situli nađen za arheoloških istraživanja na istarskom terenu nije publiciran. Ljubaznošću K. Mihovilić iz Arheološkoga muzeja Istre u Puli autor je vidiо njegovu fotografiju u lipnju 1988. godine. Iako bi ga trebalo komparirati sa sličnom gradom, na čemu K. Mihovilić radi u cilju objelodanjivanja u Archaeol. Iug., i sada se može preliminarno konstatirati da je vjerojatno riječ o prikazu grčkog broda s jednim redom vesala.

¹⁷ B. ĆOVIĆ, *Od Butmira do Ilira*, o. c., 235—236, 275 i sl. na str. 276. — ISTI, *Umjetnost kasnog bronzanog i ranog željezognog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaledu*, Duhovna kultura Ilira, Pos. izdanja CBI 11/1984, 19—20 i slika 3.

rom da smo njezinu faktografiju — načelno — posredno već iskoristili. Prvenstveno bi bili zainteresirani za pisane izvore, koji bi dali potporu zaključcima što proizlaze iz arheološkog konteksta. No, izvorne geografske grade — kao temelja historijsko-geografskog fundusa — nemamo. Međutim, možda se neće učiniti greška posegne li se za sličnom koju daje Apolonije Rodanin.¹ Jadran se dakle i dalje malo poznae, no ipak ga se imenuje Kronovim i Rejinim imenom.² Činicira se i legenda o Antenoru na Jadransku, stvarajući time još jedan mit o njemu. Grobovi Kronske i Reje se traže ovdje s obzirom da su se takve predodžbe kroz najstarije doba vezale uz zapad i za »*kraj svijeta, a kako se širilo zemljopisno znanje pomicale su se te mitske predodžbe sve dalje i dobivale ujedno sve konkretniji oblik, kakav pristaje legendi. Nije mit* (o Antenoru — op. MK) *nastao na temelju vijesti feničkih trgovaca i pomoraca, nego se na temelju njih počeo smještati u realnom zemljopisnom prostoru i mijenjati svoju narav postajuci legendom.*³ Odnosno, tragom Rodaninova imenovanja Jadrana Kronovim morem te Rejnim zaljevom (kako se to daje u sholiji uz *Apoll. Rhod. 4,509*): »Očito je da su se Kron i Reja vezali uz Jadransko more u ona davnina doba kada je Grčima njegova obala bila zapadni kraj poznata svijeta, pa su vjerovali da tamo svrgnuti Kron s Rejom vladu nad zemljom blaženih pokojnika. ... Kada se kasnije proširilo poznavanje svijeta, zemlja se pokojnika prenijela daleko na zapad, na obalu Atlantika, a veza Kronske i Reje s Jadransom zadržala kao nerazumljiva tradicija, kao trag starijeg stanja,« zabilježio je R. Katičić.⁴

Temeljem navedenog, što znači konkretnih plovidbi mediteranskih pomoraca i do ovih krajeva, Jadran se ipak identificira. Vizija je maglovita, no ipak postoji. Uostalom, počeci su uvijek takvi! Da se do njih uopće dode, trebali su brojni mileniji. Da se prevlada, trebat će opet cijela stoljeća.

2. Iz ovih najstarijih dodira žitelja obale i otoka istočnog Jadrana sa stanovništvom ostalog Mediterana,⁵ ostalo nam je zabilježeno svje-

¹ *Apoll. Rhod. 4,509* i sholija uz taj stih. Prijevod i podroban komentar — R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina*, Godišnjak CBI 5/1970, 90—113.

² P. LJSIĆAR, *Legenda o Kadmu i veze Liknida s Egejom i Jadranom*, Živa antika 3/1953, 245—261, — R. KATIČIĆ, o. c., 90—113, osobito 95—96.

³ R. KATIČIĆ, *Antenor na Jadransku*, Godišnjak CBI 24/1988, 22.

⁴ R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran ...*, o. c., 95. Zanimljivo je i Katičićovo svjedočenje o doživljaju s grčkim studentima (sp. dj., str. 96) koji dalmatinsku obalu, premda žive u 20. stoljeću, zamišljaju udaljenom i maglovitom.

⁵ Veze s helenskom kulturom datiraju još od mikenskog doba — usp. Z. MARIC — J. A. SEKELLARIKIS, *Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo*, Germania 53/1975, 153—156, — M. PAROVIC-PESIKAN, *Etapy razvijanja grecko-ilirskih odnosa*, Actes du I Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, knjiga II, Sofia 1969, 319—324, — ISTA, *Najnovija istraživanja u Boki kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirske i predilirske veza s Egejom*, Materijali 12, izd. SADJ i HAD, Zadar 1972, 77—78, — ISTA, *Arheološka istraživanja u Boki kotorskoj*, Starinar 28—29/1977—1978, 19—67, — A. STIPČEVIĆ, *O minijaturnoj*

dočanstvo o sukobu Liburna s grčkim elementom za Korkiru (Krf). Ujedno je to i jedan od najstarijih spomena neke naše etnije i jedna od najstarijih historijsko-geografskih informacija o ovom moru. Strabon o tome (u vezi s ustrojenjem korintske naseobine na Korkiri) kaže:

(. . .)

*Ploveći na Siciliju, Arkija je ostavio s dijelom ljudstva Hersikrata iz loze Heraklovića neka naseli sadašnju takozvanu Kerkiru, ranije Sheriju. On je i naselio otok, prognavši Liburne koji su ga [do tada] držali (istakao MK).*²¹

Značenje priopćenja je nesumnjivo veliko. Sheriju je u svoj ep o Odisejevim lutanjima uključio i Homer.²² Kazuje kako je na njoj »*sad kraljevao Alkinoj, bogoduhi mudrac.*«²³ Nešto dalje bilježi i ovo:

... *Alkinoj poveseli snažni*

... *odmah Feačanima prozbori ovo:*

»*Cuđte me sada vi, čelovođe feački mudre,*

meni se čini ovaj tuđinac (tj. Odisej — op. MK) razuman vrlo.

Nego gostinjski dar da damo mu, kako valjade!

Dvanaest predičnih u nas po narodu ima

knezova,

vladaju narodom oni, među njima trinaesti ja

sam.

... « (istakao MK).²⁴

Radi se o društvenoj pojavi dodekapolitije. U kontekstu citiranog M. Suić zaključuje kako je izvan »... sumnje da je prisutnost Liburna na Korkiri morala trajati barem dva stoljeća (tj.), najmanje od kraja

brončanodobnoj šipki iz Makarske, Naše more 6(4—5)/1959, 234—235. O vezama s talijanskim poluočkom podrobije S. ČACE, *Truentum Liburnorum*, Radovi FF u Zadru 10/1984, 7—15, — M. SUIĆ, *Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba*, VAHD 55/1953, 71—101, — S. BATOVIC, *Le relazioni culturali ... o. c.*, 11—93, — N. PETRIĆ, *O prapovijesti ... o. c.*, 557—566, — K. KILIJAN, *Odnosi između donje Italije i zapadnog Balkana za vrijeme ranog željeznog doba*, VAHD 68/1966, 75—88, — A. BENAC, *Iliri u Apuliji*, o. c., 43—67.

²¹ Strab. 6, 2, 4. Dogadaj se datira u 734. god. pr. n. e. prema *The Geography of Strabo*, volum. 3, The Loeb Classical Library, London, 1967, bilj. 4 na str. 43 (vezi s tekstom na str. 70—73). Uspor. M. NIKOLANCI, *Brodomlomi u Jadraru u vrijeme antike*, Spašavanje ljudskih života na moru, Pomorska biblioteka — sv. 23, izd. MG, Beograd 1971, 26.

Ovaj, kao i većina drugih prijevoda, daju se u nešto slobodnijoj formi. Za dio njih iskoristili smo postojeće prijevode na hrvatski, što se u bilješkama i naznačava. Za one koji ne postoje u našem prijevodu, kada je za to postojala mogućnost, koristilo se engleske prijevode. Naravski, uvijek uz srađnjivanje s izvornikom. Dio prijevoda je prekontrolirala i s izvornicima sružila B. Kuntić-Makvić.

²² *Hom. Odyss.* 6,1—11 — Homer, Ilijada i Odiseja, prijevod T. Maretić, — S. Ivšić, Matica hrvatska, Zagreb 1961.

²³ *Hom. Odyss.* 6,12 — prijevod T. Maretić.

²⁴ *Hom. Odyss.* 8,385—391 — prijevod T. Maretić.

II milenija pa do poodmaklog VIII st. pr. n. e.« Odnosno, nešto dalje: »Nema sumnje da ovaj podatak kod Homera predstavlja odraz jedne realne situacije na Alkinoveju otoku, koja je grčkom svijetu bila poznata vrlo rano, već prilikom uspostave prvih izravnih veza s Korkirom, vjerojatno preko Eretrijaca koji su prethodili Korinćanima, svakako znatno prije VIII st. u kojem se Liburni spominju na otoku i u kome je Homerov epos dobio konačnu doradu, (tj. Liburni su na Korkiri već — op. MK) najvjerojatnije još u X st. pr. n. e. Prema tome, historijska konstellacija ne samo da ne pruža nikavih zapreka da se navedena povijest pripisuje liburniskom elementu, već to uvjерljivo sugerira.«⁹

Na temelju ovakvih vijesti i arheoloških nalaza,¹⁰ može se zaključiti kako su Grki barem od homerskog doba poznavali Jadran. Spoznaje o nečijoj društvenoj organizaciji, naime, predstavljaju viši stupanj znanja. Ta je činjenica imala odraza ne samo na Korkiru, već i na ostale točke Jonskog i Jadranskog mora, pa i eto na tako znameniti ep kakvo je Homerovo djelo. U isto vrijeme, takvi fakti uvjерljivo govore o postojanju dužobalnog trajekta (pomorskog puta) kojim su prodrali grčki utjecaji u naše krajeve: u ovo i kasnije vrijeme.¹¹

Prikazani stupanj poznavanja Liburna potvrđen je i nizom historijsko-geografskih podataka. Riječ je o izrazito pomorski orientiranoj populaciji s istočnog Jadrana, čiji spomen van njihova klasičnog teritorija (obala od Raše do Krke)¹² nije zabilježen kao refleks starijih povijesnih situacija samo u Strabonovoj redakciji. Kod Apijana također nalazimo potvrdu tome. Liburne spominje više puta,¹³ a jednom u posebno interesantnom kontekstu:

... *Dirahij. ...*

Kasnije su tim predjelom i gradom vladali Brižani, kada su se vratili iz Frigije; poslije njih pak ilirsko pleme Taulančani, a potom drugo ilirsko pleme Liburni, koji su pljačkali okolne krajeve na svojim brzim ladama. ... A gradani Dirahija, istjerani od Liburna, pozovu Korkirane, koji su tada bili moćni na moru, te ovi iz-

⁹ M. SUIĆ, *Iz mediteranske baštine ...*, o. c., 44—56, — ISTI, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 87 i d. — ISTI, *Liburnski nadgrobni spomenik (»Liburnski cipus«)*, VAHD 53/1950—1951, 83 i d.

¹⁰ Podrobnije P. LISIČAR, *Crna Korkira ...*, o. c., 36—50, — M. PAROVIĆ-PESIKAN, *Les Illyriens contact des Grecs*, Arch. Jugosl. 5/1964, 61—81, — ISTA, *Najnovija istraživanja ...*, o. c., 77—87.

¹¹ Usp. R. VASIC, *Donja Dolina i Makedonija*, Godišnjak CBI 12/1975, 81—94.

¹² Detaljnije M. SUIĆ, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2/1955, 273 i d., — S. BATOVIC, *Iz ranog željezno doba Liburnije*, Diadora 1/1960, 37 i d., — ISTI, *Pregled željezno doba na istočnoj jadranskoj obali*, VAHD 68/1966, 47 i d., — ISTI, *Liburnska grupa*, PJZ knj. V — Željezno doba, Sarajevo 1987, 339—390, — S. ČACE, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, Doktorska disertacija, Zadar 1985.

¹³ App. Ill. 12, 16 i 25; App. Bell. C, 1,77.

baciše Liburne, pa se Korkirani — kao naseljenici — izmiješaše s njima.“²

Potpisuvi vijesti nalazimo u Tukidida. Povijesni događaj ne daje na Apijanov način. Ipak, spominje »Taulancane, ilirski narod«, te »s usjedne barbare.«³ Iz poređenja s Apijanovim kazivanjem, moguće je dokučiti povijesnu istinu. Ona se sastoji u tome da su jedno vrijeme, vjerojatno i prije 7. stoljeća, ovdje bili Liburni uz druge narode, s tim da su, kao i s Korkire prije toga, kasnije potisnuti.

Povijesno, naime, riječ je o početku grčkog infiltriranja u najjužnijem dijelu istočnih obala Jadrana i Jonskog mora. Kako je ono bilo uvjetovano blizinom matičnog grčkog područja, do grčkoga koloniziranja Dirahija će, tako, prema V. D. Blavatskom, doći već oko 625. god. pr. n. e., a neposredno iza toga i Apolonije.⁴

U svjetlu takvih povijesnih događaja povlačenje Liburna je posljedica poraza i istjerivanja s Korkire, što će rezultirati općim vojnopomorskim povlačenjem pred nadirućom daleko jačom i organiziranjom grčkom vojnopolomskom silom. Teopompovo spominjanje njihova prisustva na Ladesti,⁵ Skimnovno na preparskom Farusu⁶ odnosno, Plinija Starijeg u picenskoj oblasti i oko Adrije⁷ na suprotnoj obali Jadranskog mora,⁸ tek upotpunjuje opću sliku o tadašnjim dosezima liburnske talasokracije i oblastima koje su držali u svojoj vlasti. Doskora će Liburni teško održavati kontrolu nad teritorijem izvan matične zemlje, zatim se postupno povlačiti, da bi se to povlačenje okončalo negdje oko 4. stoljeća pr. n. e.

Iz datoga se može zaključiti da je najstarije doba obilježeno s liburnskim imenom. Također, da istočnojadranska historija (protohisto-

² App. Bell. C. 2,39. Konsultirano: Apijan, *Gradanski ratovi*, Kultura, prijevod B. M. Stevanović, Beograd 1967.

³ Thucyd. 1,24—26. Konsultirano: Tukidid, *Peloponeški rat*, Matica hrvatska, prijevod S. Telar, Zagreb 1957.

⁴ V. D. BLAVATSKI, *Antičnaja... o. c. 30—49, 200—203.*

⁵ Theop. apud St. Byz. s. v. *Ládesta*. D. VRSALOVIĆ, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana*, Sveučilišta u Zagrebu, Doktorska disertacija, knj. I, Zagreb 1979, 38, bilj. 84. — M. SUIC, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 118.

⁶ Scymn, apud St. Byz., s. v. *Pháros*. D. VRSALOVIĆ, o. c., 38 i bilj. 85. — M. SUIC, o. c., 118 i bilj. 10, te 128 i bilj. 66.

⁷ Plin. NH 3,110 i 112. Pogledati M. SUIC, *Granice Liburnije...*, o. c., 273 i d. — S. ČAĆE, *Truentum ...*, o. c., 7—15, kamo se daje i sva starija literatura. O problemima proučavanja etnografskih podataka — S. ČAĆE, *Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika*, Radovi FF u Zadru 8/1979, 43—125. Usp. također radove S. BATOVIĆ, *Nin u prapovijesno doba*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17/1969, 9—59. — ISTI, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*, Diadora 6/1973, 5—165. — ISTI, *Problemi kulturne željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali 12, HAD i SADJ, Zadar 1976, 89—112.

⁸ Općenito R. KATICIĆ, *Illyro-Apenninica*, Jadranska obala, 177—183. — K. KILIAN, *Beziehungen zwischen Unteritalien und der westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit*, VAHD 68/1966, 75—88, gdje je i potrebna literatura.

rijsko doba) započinje sukobima za prevlast na njemu između Liburna, kao starosjedilačkog stanovništva, i helenskog svijeta, kao izvanske nadiruće vojne i vojnopolomorske sile.

1.2. Hekatejeva slika istočnog Jadrana

Prve konkretne podatke o našoj obali Jadrana (primjerene dobu u kojem su nastali) dobit ćemo s Hekatejem. Stoji kako imamo dva podatka iz još ranijeg vremena sačuvana kod pjesnika Alkmana iz Sarda (kraj 7. st. pr. n. e.),⁴ a u nekakvom općem kontekstu potrebno je spomenuti i puno kasnijeg tragičara Sofokla iz Atene (5. st. pr. n. e.).⁵ Odnose se na početne rezultate plovjenja Jadranom. S druge strane, u Sofoklovom podatku treba uočiti i prve pokušaje grčkog upliva u Butui,⁶ s napomenom da se najvjerojatnije radi o 6. st. pr. n. e., pa je to i bio razlog da se taj podatak ovdje notira.

Podaci koje donosi Hekatej (6. st. pr. n. e.), vrlo vjerojatno su nastali na temelju stoljetne plovidbe grčkih mornara vodama istočnog Jadranu. Ujedno, to je prvi izvor u kojem je donesena grada ne samo vjerodostojna, već u dobroj mjeri i sistematizirana.⁷

⁴ P. LISIĆAR, *Crna Korkira...*, o. c., 5 i d, — M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 117 i d.

⁵ Komentar i izvor kod P. MIJOVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd 1975, 22—24 i 73 (bilj. 18).

⁶ Detaljno o grčkoj prisutnosti u Butui D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Zlatni nakt iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi*, Opuscula archaeol. 4/1959, 5—47, — D. i M. GARASANIN, *Istoriya Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, 121—126, uz napomenu da ovu prisutnost (u emporiju) datiraju u 6—5 st. pr. n. e. (sp. dj. 125—126). Odatle Sofoklo samo notira stanje staro za njega vjerojatno oko jedno stoljeće.

⁷ O Hekateju vidi tekst u M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula—Rijeka 1979, 25—29. O dijelu Hekatejevih podataka G. NOVAK, *Šta su nazivali Jadranskom morem* Herodot i Hekaios, Izvest. Blgarskoto istor. družestvo 16—17/1939, 338—341. O stupnju koji je geografska znanost bila dostigla u 6. stoljeću pr. n. e. argumentirano J. O. Thomson u djelu *History of ancient Geography*, Cambridge 1948. O astronomiji tog vremena M. MILANKOVIC, *Istoriya astronomiske nauke od njenih prvih početaka do 1727.*, Beograd 1979, — V. V. MIŠKOVIC, *Hronologija astronomskih tekovina*, knjiga I, SANU — Odelj. prirodnno-matematičkih nauka, Beograd 1975, — ISTI, *Hiparh*, SANU, Pos. izdanja, knj. CDXC, Odeljenje prirodnno-matematičkih nauka, knjiga 45, Beograd 1976. Filozofske aspekte prikazuje M. N. ĐURIC, *Istorijsa heleniske etike*, Beograd 1976, gdje se uz potrebnu literaturu daje ponešto i iz razvoja geografije i astronomije u Grka. Ipak, za sada najcjelovitije u našem djelu *Istočni Jadran u »Geografiji« Klaudija Ptolomeja*, koje će uskoro izći u izdanju zagrebačke Latine et Graecae. Posebno naglašavamo da je tamo dat potpun pregled filozofskih i astronomskih, a zatim i geografskih shvaćanja antičkog svijeta negdje od homerskog do doba Klaudija Ptolomeja. Samo unutar takvog konteksta moguće je sagledati pojedine geografe, pa naravski i Hekateja, s obzirom da im se uloga — gledaju li se izdvojeno — ne može vrednovati na pravi način. To posebno dolazi do izražaja za ranije periode, čiji je fundus geografskih informacija i onako siromašan.

1. Unutar fundusa fragmenata iz njegovog djela razaznajemo da je znao za Euhelejce,⁴⁴ Hitmite,⁴⁵ Picene (na suprotnoj obali Jadrana)⁴⁶ i Liburne.⁴⁷ Poznati su mu bili i Mentorii.⁴⁸ Hekateju se redovito pridaje i informacija koju prenosi daleko kasniji Stjepan Bizantinac: o dvije Japigije (*póleis — civitates, a ne urbes*),⁴⁹ od kojih je jedna u Iliriku, a druga na talijanskom poluotoku.⁵⁰ Podatak se vjerojatno odnosi podjednako na Japode i italske Japige, koji su se Bizantincu radi velike sličnosti u imenu učinili kao identičan ili, barem, više nego sličan narod. Stoga je moguće na temelju homofonije dobio navedenu jednost.⁵¹

Jedna od prepreka ovome objašnjenju može biti činjenica da Bizantinac izuzev *Iapygia* priopćava i posebnu natuknicu *Jápodes*, pod kojom navodi: »*Keltski narod, prije Ilirije*. Dioniz, knj. XVI.«⁵² Suggerira nam to da je oštros razlikoval Japode od italskih Japiga. Premda to može stajati može se pretpostaviti da se i u prvoj formulaciji također radilo o Japodima, samo što je tu njihovo ime do Bizantinaca predano u iskvarenom obliku.⁵³

⁴⁴ *Hecat. F. Gr. H.*, fragment (dalje: frg.) 99.

⁴⁵ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 95.

⁴⁶ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 89.

⁴⁷ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 93.

⁴⁸ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 94. O Mentorima usp. S. ČAĆE, *Prilozi proučavanju političkog uređenja...* o. c., 44 i d.

⁴⁹ Vidi M. SUIC, *Illyrii proprie dicti*, Godišnjak CBI 11/1976, 183.

⁵⁰ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 97; St. BYZ., s. v. *Iapygia*. S. ČAĆE, *Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja*, Radovi FF u Zadru 27(14)/1987—1988, 79 i bilj. 32.

⁵¹ Ž Japodima S. ČAĆE, *Prilozi...*, o. c., 43 i d. — M. KOZLICIC, *O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana*, Zbornik I, Arh. društvo BiH, Sarajevo 1983, 109—118. — ISTI, *Stoljetno slobodarstvo senjskih pomoraca*, Senjski zbornik 10—11/1984, 264 i d. — M. SUIC, *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima*, Lika, 109—118. — A. BENAC, *Iliri u Apuliji*, o. c., 43—67.

⁵² St. BYZ., s. v. *Jápodes*. Podatak je, kako se vidi iz citata, Dionizija Halikarnaskog.

⁵³ Japodska prisutnost na obali u ovo ili kasnije vrijeme ni malo nije lak problem. Postoji više geografskih i ostalih izvora koji upućuju na to [M. SUIC, *Nekoliko pitanja...*, o. c., 109—118. — M. KOZLICIC, *O problemu...* o. c., 109—118. — ISTI, *Ušće rijeke Tedenjica* (Ptol. II 16, 2), Senjski zbornik 9/1981—1982, 15—32. Donosi ih i S. ČAĆE, *Položaj...* o. c., 65—92, ali s mjestimično radikalno drugaćijim tumačenjem]. Međutim, arheološka je dokumentacija prilično oskudna [R. MATEJČIĆ, *Prehistorijska nekropola Mišinac u Kastvu*, Liburnijske teme 1/1974, 51—80; suprotno kod S. BATOVIC, *Die Eisenzeit auf dem Gabinet des Illyrischen Statimes der Liburner*, Archaeol. Iug. 6/1965, 65. — S. ČAĆE, *Položaj...* o. c., 78]. Imajući navedeno u vidu Benac [A. BENAC, *Iliri u Apuliji*, o. c., 54 i 63] zaključujem da ovi uopće nisu bili na obali istočnoga Jadrana. Naravski, zaključak izvodi kao i svи prethodni autori promatraljuci cijelovito raspoložive izvore (povijesne, geografske i arheološke), ali s težištem na arheološkoj dokumentaciji. Opet, S. Čaće u svojem najnovijem radu [S. ČAĆE, *Položaj...* o. c., posebno 83—90] dozvoljava mogućnost japodskog držanja obale, ali negdje od 3. do početka 1. st. pr. n. e., tumačeći to i određenim preslojavanjem koje je normalno zahvatilo i Japode pod kraj zadnjeg milenija stare ere.

Ovaj je ekskurs u biti uvod u ono što želimo predočiti. Raspravljanje o japodskoj prisutnosti (ili neprisutnosti) na obali ovoga mora daleko bi nas odvelo od tematike našega djela. Ipak, držimo potrebnim i ovdje dati nekoliko naznaka, uz one koje su ranije dane u drugim radovima pisca djela [vidi bilj. 50 i M. KOZLICIC, *Uče rijeke... o. c., 15—32*. Pri tome posebno imamo u vidu sporni Hekatejev podatak. O njemu će Suić napisati [M. SUIC, *Ilyrii... o. c., 183*]: »*Po njemu (tj. St. Bizantincu — op. MK) Hekatej je napisao da postoje dvije Japigije (poleis — civitates, a ne urbes, kako prevodi C. Müller), jedna u Italiji i druga u Iliridi (F. Jacoby, FGH I, 86 i 97). To je očit besmisao. Hekatejeva Ilirida nije mogla krajem 6. st. pr. n. e. sezati do japodskog teritorija, kao što vjerojatno ni tadašnja Italija još nije bila obuhvatila teritorij Japigije na Apeninskom poluotoku. To je lako objasniti: čitajući Hekatejevu Perigezu, Stjepan je našao na jednu Japygiju uz zapadnu obalu Jadranu i jednu Japydiju uz istočnu. Prva se nalazila na tlu kasnije Italije, druga na tlu kasnije prostirene Iliride i Stjepan ih je locirao iz perspektive situacije kakva je bila u klasično vrijeme, povezao jednu s drugom i tako je došlo do tog fragmenta, koji reproducira samo činjenicu iz Hekatejeve djela, no nikako i njegov tekst» (istakao MK). Slične podatke daje i Cače [S. CACE, *Položaj... 79—80*] zaključujući: »*Japigija u Italiji i Japodija nisu ni u kojem slučaju poleis, a osim toga u Hekatejevo vrijeme niti se ime Italije protezalo do Japigije niti je Ilirida obuhvatila japodske krajeve.*« Za razrješavanje problema dalje predlaže da se prihvati Strabonova zabilješka [Strab. 6, 1, 12] po kojoj proizlazi da je Efor znao za Japige koji su prije dolaska Grka naseljavali Kroton na teritoriji današnje Kalabrije. Drugim riječima, Japigi bi u tom slučaju naseljavali tlo Italije i u Hekatejevom smislu odnosno, za takvu je Japigiju »mogao znati i Hekatej.« Na koncu se ovaj autor zalaže da »... nije naodmet uzeti u obzir fluidnost širih etničkih oznaka u razdobljima prije stvaranja čvršćih formacija koje u pravilu nastaju na homogenoj etničkoj podlozi. Nije isključeno da je na jadranskim obalama i u dijelu zaleda postojalo staro i etnički slabo definirano ime koje je sekundarno postalo imenom sasvim određenog etnosa — povjesnih Japoda.«*

Opet, Benac osporava bilo koju podudarnost između Japiga i Japoda, uzimajući ovo jednim od temelja japodske *ne-prisutnosti* na obali mora. Logično da onda osporava i vrijednost »gvinskih tablica« [A. BENAC, *Iliri... o. c., 48*], a to čini i Cače [S. CACE, o. c., 79]. Naravno, temeljito analizirajući problem prisustva dijela istočnjadanskog stanovništva na suprotnoj obali — uvezvi pri tome u obzir argumentaciju i brojnih drugih znanstvenika — s pravom pobija mogućnost masovnih migracija, pa onda i Japoda na tu stranu [A. BENAC, o. c., 57]. Te migracije normalno, što apsolutno stoji, nisu mogli realizirati ni Liburni, koji su po njemu »*pomorci, trgovci (pa i gusari)*« [sp. dj., 58—60, 62]. Opet, prema Caći, kako je naprijed citirano, i Bencu [sp. dj., 56], Japodi su »*bili kompleksna društvena zajednica, savez plemena ili snarod u smislu koji je adekvatan predrimskom vremenu. Zna se da je pod imenom Japoda živio čitav niz manjih i većih plemena kao što su: Monetini, Avendeati, Arupini, Poseni. Živjeli su u nekoj labavoj društveno-političkoj organizaciji i vjerojatno su pripadnici pojedinih kompozitnih plemena u starijem dobu bili dateko više svjesni da pripadaju svom plemenu nego nekoj široj japodskoj zajednici. U posljednjim vjekovima rasla je koheziona snaga među tim plemenima, tako da su ona tek u vrijeme kasne republike i ranog carstva predstavljala veoma jakog i dobro organizovanog protivnika Rima.*«

Uzimajući u obzir sve predočeno sasvim zorno proizlazi da se Hekatejev podatak nije uspjelo eliminirati i obesnažiti na nedvojben način. Praktički se i dalje ostalo na nivou manje-više uspjelih hipoteza. S druge strane, kako će biti pokazano uz Strabona (ad 4.1.3. ovog teksta) geografski su podaci končno jasni, čak dotle da ih se uz puno pravo može istaći i kao egzaktni. Ako ih je potrebno datirati (npr. one Strabonove i Plinijeve) barem u 3. st. pr. n. e., to još ne znači da su Japodi tada i bili tu — na obali. Drugim rije-

čima, da konačno bude jasno što pod japodskom prisutnošću na našoj obali mislimo: (1) oni nikada nisu držali obalu. Nisu ni mogli, jer nikada nisu bili pomorci, već će jedan njihov dio biti tek primorcima. Mogli su na njoj biti tek *prisutni*, te u suradnji s liburnskim pomorcima ispunjati vlastitu »zadaću«: prijenos stanovnih produkata materijalne kulture iz primorja u zalede, i obratno; (2) Hekatejev podatak ne znači da su Japodi tu jedini. Vjerovatno je stjecajem okolnosti kakav grčki trgovac zalutao do senjske ili riječke obale, te tu naišao na one koji su sebe zvali Japodima. Mogao je naići na Liburne, pa tada ne bi ni bilo današnje rasprave. Naše je mišljenje, imajući u vidu stadijazme Strabona, milijaciju Plinija te analogno kartografiiranje Ptolemeja, da je tu moralno biti i više Japoda od »nešto malo« koji će vremenom bili potpuno integrirani u liburnski etnos. Zato se i stavlja granica na 4. st. pr. n. e. kao razmede između dvije situacije. Jedne u kojoj su tu bili Japodi uz Liburne i druge, u kojoj se vremenom Japodi gube među Liburnima. Kako ova druga svoje pravo značenje ima tijekom 4. st. pr. n. e. (što je doslovno naglašeno u piščevim ranijim člancima), onda se i vrijeme tog stoljeća pridaje ovome drugom. Jer, isti proces na Liburne nije zahvatio radikalno mnogo ranije od Japoda, premda je društveno raslojavanje kod njih bilo temeljiti [pogledati radeve S. Čaće u našem popisu upořirebljene literature].

Prema tomu, konačno treba prestati s ignoriranjem literarnih vijesti samo zato što ih arheologija ne potvrđuje. A ne potvrđuje ih ne iz ovog ili onog razloga već stoga što teren arheološki nije istražen. Ono »malо« što je sustavno istraženo (nekropola Mišinac u Kastvu) govorи dosta jasno. Zahvaljujući tome [R. MATEJČIĆ, o. c., 51–80] Š. Batočić, kao jedan od pobornika teze da Japodi nisu bili na obali prije 3. st. pr. n. e. [Š. BATOVIĆ, *Die Eisenzeit...*, o. c., 55] ovakvo ih komentira: »*Sahrivanjanje (kod Liburna — op. MK) u ispruženom položaju vrlo je rijetko. Poznato je samo jedno manje grob lje s ispruženom pokojnicima u Kastvu iznad Rijeke, iz 4. do 1. st., vjerovatno pod utjecajem susjednih Japoda, jer je to rubno područje Liburna, ili je to posljedica japodskih prodora na taj dio obale, što se odražava i na dijelu grobnih priloga...*« (istakao MK) [Š. BATOVIĆ, *Liburnska grupa*, PJZ knj. V – Željezno doba, Sarajevo 1987, 356, T. XLI, 2]. Odnosno i ovo: »*Veze Japoda i Liburna mnogo su složenije i raznovrsnije. Ima ... više ... proizvoda koje su Liburni preuzeли preko ili od Japoda, većinom na graničnom prostoru, a osobito na sjevernom prostoru, u pozadini Riječkog zaljeva, u Grobniku i Kastvu, gdje su se pod japodskim utjecajem proširila sahranjuvanja u ispruženom položaju, prsni nakit s konjiskim glavama (T. XLI, 2) i dr. dok su na ostalim područjima vrlo rijetki, npr. pojedini primjerici u obliku konjiskog lička ili stilizirani čovjekoliki privjesci. Mnogo su više Liburni utjecali na Japode, osobito u starijem dijelu željezne doba, prenošći brojne proizvode, npr. lučne i fibule s jantarom, dvodijelne, zmijolike, pracrertosa, crtosoidne, ranolatenoidne, pločaste i druge fibule, pojedine privjeske, apuliske i heleniske proizvode, novece i dr. Ima i niz drugih istih i sličnih pojava za koje nije moguće ustavoniti kojim su se pravcem kretali. Obje se kulture i znatno razlikuju, osobito po sahranjuvanju pokojnika, prsnom nakitu s konjiskim glavama kod Japoda i nizu drugih oblika kultura.*« [sp. dj. 385].

Što dakle to znači? Da Hekatejev podatak ima osnova, ali i naše gornje tumačenje, jer je to nekropola i s elementima kulture Liburna. Također, da se taj dio obale tek treba arheološki istražiti. I, još nešto! Ni A. Benac [sp. dj., 43–67], premda je upoznat s citiranim Batočićevim radom, a preko njega i s rezultatima arheoloških istraživanja R. Matejčić (A. BENAC, o. c., 58 i bilj. 72), pa i Čaće [S. ČAĆE, *Položaj...*, o. c., 65–72], iako zna za petu knjigu »*Praistorije jugoslavenskih zemalja*«, a preko nje je morao znati za Batočićev rad i Matejčićev članak [sp. dj., 83 i bilj. 44, te 89 i bilj. 64 i 67], navedene rezultate arheoloških istraživanja uopće ne uzimaju u obzir. Držimo da je riječ o slučajnom prevodu, da naprotivo nisu imali u vidu i takav podatak. U suprotnom bi im zaključci — premda i ovom zgodom vrlo oprezno izrečeni

Od ostalih istočnojadranskih etnija Hekatej je poznavao još Daor se i Siope,⁴¹ te Histre⁴² i Kulike.⁴³ Među hidrografskim podacima, spominje rijeku Aos (Vojuša).⁴⁴

Zamjetno je da među spomenutim etnijama, što će kasnije u društvenom pogledu doći skoro nivo naroda,⁴⁵ jesu isključivo one koje su posvjedočene kao pomorski (Liburni i Histri, iako im se mogu pridružiti i neke druge, kao Enhelejci, Iliri, Kulici i Mentor), ili kao primorski, etnosi u ovo vrijeme (npr. Japodi i Daorsi).⁴⁶ Iz toga se može zaključiti kako su Hekateju geografski podaci isključivo dolazili iz pomorskačke autopsije, tj. od pomoraca koji su našim morskim vodama plovili dosta rano prema tržištu jantara u tršćansko-akvilejskoj regiji.⁴⁷ Spomen Veneta i njihovih rasnih konja kod Alkmmana, što će kao kuriozum notirati i Strabon,⁴⁸ ovom je zaključku primjerena potvrda.

Naznačenome treba pridružiti još jednu činjenicu. Onu o knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, koja se pretežno stavlja u 6. st. pr. n. e.⁴⁹ Govorilo bi to u prilog tezi da grčki mornari nisu istočnim Jadranom samo prolazili prema sjevernojadranskim odredištima, ili bili u trgovackoj navigaciji, već da se barem jedan dio nešto duže zadržavao, što je pružalo realnu mogućnost da se naše vode detaljnije upoznaju.

Ovaj je odnos vidljiv već kod Hekateja. Njegovi su geografski podaci u teritorijalnom i kronološkom pogledu neodređeni, ali ne apsolutno. Ocjena stoji u poređenju s primjerice Ps. Skilakom, gdje su oba elementa prisutna toliko da to istraživaču omogućava dosta uspješan znanstveni rad. Hekatejevo određenje, izuzev činjenice da se uvijek radi o maritimnim podacima, što je također od izvanredno velikog značaja, ide u kontekst vremena njegova djelovanja, koje realno i nije moglo dati bolje informacije.

— bili u još opreznijoj formi. Slijedeći zadnju misao, iako se ne odričemo gornjih zaključaka, držimo pitanje japodske prisutnosti na ovoj obali otvorenim. Mogu ga razriješiti jedino brojna arheološka istraživanja i to zatvorenih cjevina — prvenstveno nekropola, kao u primjeru Mišinca. Vidi bilješku 165.

⁴¹ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 95—96. Z. MARÍC, *Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*. Godišnjak CBI 8/1973, 109, gdje je komentar podataka u širem povjesnom i arheološkom kontekstu. Određenu sumnju u podatku izražava F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela CBI, I, Sarajevo 1969, 163 i bilj. 250.

⁴² *Hecat. F. H. G.*, frg. 59.

⁴³ *Hecat. F. H. G.*, frg. 60.

⁴⁴ *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 104.

⁴⁵ Detaljno S. CACE, *Prilozi* . . . , o. c., 43—125.

⁴⁶ Tako i Z. MARÍC, *Daorsi*, o. c., 109. Vidi bilj. 165.

⁴⁷ Ovdje ćemo naglasiti tek toliko da su Grci za Japode mogli doznati upravo tu u tršćansko-akvilejskoj regiji. Više se vijesti o tome može naći kod Livija i Strabona. Podrobnije u tekstu ad 2.1.1. ovoga djela. Međutim, kako je pokazano pri kraju bilj. 52, ne može se isključiti ni riječku regiju. Dapace!

⁴⁸ *Strab.* 5, 1, 4.

⁴⁹ M. NIKOLANCI, *Jadranski Grci kao periferija helenističkog svijeta*, Materijali 12, HAD i SADJ, Zadar 1972, 149. — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule*, Diadora 9/1980, 229—250. Detaljnije o ovom problemu u tekstu ad 4.3.5. ovog djela.

2. Hekatejeva vizija istočnog Jadrana⁶² u najvećoj je mjeri suglasna naznačenim relacijama. Razlučimo li fragmente što su se sačuvali, imat ćemo tri zasebne skupine:

- a) Podaci koji se vežu uz Jadran ili Jadranski zaljev:
 1. *Abri*: narod kod jadranskih Taulanata;⁶³
 2. *Adrija*: grad kod kojeg su istoimeni zaljev i rijeka;⁶⁴
 3. *Liburni*: narod u unutrašnjosti Jadranskog zaljeva;⁶⁵
 4. Iz formuliranog o Abrima proizlazi da su i Taulanti unutari Jadranskog zaljeva.⁶⁶
- b) Podaci koji se vežu uz Jonski zaljev:
 1. *Histri*: narod u Jonskom zaljevu;⁶⁷
 2. *Kulici*: etnija uz Jonski zaljev;⁶⁸
- c) Neodređeni, ali indikativni podaci:
 1. *Hitmiti*: etnija koja obitava u blizini Liburna i Siopa,⁶⁹ a vjerojatno i Mentora, koje Hekatej također spominje;⁷⁰

Iz datog pregleda prvo jasno proizlazi da se u Hekatejevo doba Jadran počelo shvaćati nastavkom Jonskog mora odnosno, kao morsko prostranstvo koje se nalazi u produžetku mora što je oplakivalo Grčima poznate obale Jonije. Bio je to tek prvi korak prema prevladavanju starijeg, mitskog shvaćanja.⁷¹ Jasno, riječ je o prvim ozbiljnim i relativno češćim dodirima grčkih i mediteranskih mornara s Jadransom. Također, radi se o vremenu oko 7. st. pr. n. e. i spomenu Alkmanovih Eneta, što ne znači da se i prije tog doba nisu poznavali neki konkretni podaci o Jadranu u cijelini, te njegovoj istočnoj obali, ali u pismenoj formi do nas nisu dospjeli. To sedino, a zatim i slijedeće šesto stoljeće, bit će vrijeme u kojem će se broj povidbi grčkih pomoraca našim vodama povećati, što će inicirati i proširenje znanja o njima, koje će u šestom stoljeću, dakle u Hekatejevo doba, dostići već relativno visok stupanj. Visina tog stupnja je relativna i uvjetovana je u biti samo prethodnim, stoljećima dugim vremenom, skoro nikakvim poznavanjem tih morskih prostranstava.

Nešto kasnije, ali još uvijek početkom 6. st. pr. n. e., kada su grčki moreplovci u svojim plovidbama Jadranskim morem uspjeli upoznati malo više i njegov sjeverni dio, pomičući se u geografskom znanju

⁶² Viditi G. NOVAK, *Šta su nazivali...*, o. c., 338—341, — A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, knj. I, s. v. *Adrias* (str. 30) i *Iónios* (str. 172).

⁶³ *Hecat. apud St. Byz.*, s. v. *Abroi*.

⁶⁴ *Hecat. apud St. Byz.*, s. v. *Adria*.

⁶⁵ Prema *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 93.

⁶⁶ Prema *Hecat. apud St. Byz.*, s. v. *Abroi*.

⁶⁷ Prema *Hecat. F. H. G.*, frg. 59.

⁶⁸ Prema *Hecat. F. H. G.*, frg. 60.

⁶⁹ Prema *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 95.

⁷⁰ Prema *Hecat. F. Gr. H.*, frg. 94.

mnogo dalje od Alkmanovih Eneta, počet će se prvo dio, a zatim i cje- lina Jadrana nazivati »Adrijom«, prema naselju i rijeci Adriji, kako to ističe Hekatej. Ipak, to neće značiti da se Jadran i u stoljećima kasnijim izvorima neće i dalje zvati — jonskim imenom. Vjerojatno se radi o činjenici da je naziv bio dosta prihvaćen među pomorcima, iako su upravo oni, radi oštih maritimnih razlika između ova dva mora, uvjetovali da se počnu razlikovati.⁷¹

Jedan od načina da se raznolikost imenovanja još podrobnije objasni, može biti oslanjanje na toliko karakterističnu različitost opisa druge geografske građe u Bizantinčevom leksikonu, kao osnovnom izvoriu fragmenta iz Hekatejevoga djela. Potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da je Bizantinac uzimao gradu iz raznih izvora. Također, stoji da općenito nije dobro poznavao toponimiju i brojne druge geografske i kulturnohistorijske realiteteistočne strane Jadrana, ali ni ovog mora u cjelini. Ovo atribuiranje Tergesta ilijskim,⁷² pa skicirano o Japodima i Japigima, te veći broj identičnog ili barem sličnog što se nalazi notirano u tom kasnoantičkom djelu, jednečnačno potvrđuje.

Promatrane informacije o našem moru, te njegovom dvojakom imenovanju, pod takve se razloge ne bi mogle podvesti. Tome se prvenstveno priječe dvije temeljne činjenice. Prvo, na skoro identičan način Jadransko more shvaća i Herodot.⁷³ Drugo, kod Bizantinaca se donose vijesti onakve kakve je pronašao u svojim vrelima, bez posebnih intervencija, čak gotovo u lakonskoj formi. Jedino što je njemu doista moguće prislati, a i to samo djelomično, jesu specifične lingvističke pripomene, što se donose na kraju leksičkih jedinica. Natuknica o Adriji npr., u slobodnijem bi prijevodu glasila:

«Adrija: Grad i uz njega zaljev Adria, a također i rijeka — prema Hekateju. Pokrajina je bogata išpašama, rod daje dva puta godišnje; kote se bližanci, često po tri, pa i četiri jagnjeta godišnje, a u nekim slučajevima po pet i više; kokoške dva puta dnevno snesu jaje, ali su veličinom manje od svih ostalih (poznatih) kokošiju...» (isticanje MK).⁷⁴

Unutar priopćenog vjerojatno su samo Hekatejevi podaci, premda se čini da postoje barem dva sloja. Hekatej je nesporno izvor za prvu rečenicu. To i Bizantinac decidirano podvlači. Drugi sloj bi mogao također biti hekatejevski, međutim se čini da je dosta prerađen, jer su svi danas poznati Hekatejevi podaci predani također u lapidarnoj formi. Ujedno, u njima se nije moglo naći nikakvih pretjerivanja, koja su dosta očigledna u citiranome. Moguće je da je nastavak ove natuknice prerađen neposredno iza Hekateja, ako ne čak i u njegovo vrijeme. U

⁷¹ R. KATIĆ, *Podunavlje i Jadran*..., o. c., 96.

⁷² Usp. *Peljar po Jadranu*, I dio, Istočna obala, HI JRM, Split 1952, 17—41, 71—73. — *Peljar Jadranskog mora*, HI JRM, Split 1964, B—1, 7—15. — *Peljar Jonskog mora i Malteških otoka*, HI JRM, Split 1958, 2—11 i 15—31.

⁷³ Viditi St. Byz., s. v. *Tergestra*.

⁷⁴ Herod. 1,163, 4,33 i 5,9. G. NOVAK, *Šta su nazivali...*, o. c., 341.

⁷⁵ St. Byz., s. v. *Adria*.

to nas u velikoj mjeri uvjeraava forma — puna za Hekateja karakteristične jezgrovitosti i ozbiljnosi — koju nalazimo kod mnoga kasnijeg Ps. Skimna.²⁸ Odatile se s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti kako je Bizantinac podatak preuzeo iz nekog drugog izvora, u kojem nije bilo označeno da je u osnovnom obliku preuzet od Hekateja. Moguće je i to da ovaj autor uopće nije ostvario izravni dodir s Hekatejevim djelom, već je njegove podatke uzimao iz drugih izvora.” (Pitanje niti izdaleka time nije riješeno, što će vjerojatno moći učiniti drugi znanstvenici u narednom periodu).²⁹

Premas tome, može se zaključiti da šarolikost u imenovanju Jadrana — Jadranskim i Jonskim zaljevom — treba pripisati jedino Hekateju i njegovim izvorima. Oni su bili logografi te slični literarni izvori,³⁰ koji su Jadran od 7. stoljeća pr. n. e. počeli zвати Jonskim morem, jer su ga shvačali njegovim nastavkom. Hekatejev izvor su bile, s druge strane, pomorske informacije, prema kojima se tim morskim vodama ne samo počeo širiti već u njegovo vrijeme i proširio naziv Adrije.

Do ujednačavanja naziva Jadranskog mora nije moglo tada doći, kao i koje stoljeće iza Hekateja. Prepreka je bila činjenica da se Jadran nije poznavao toliko da bi se mogao bitno odvojiti od Jonskog mora. Stoga, radi dvojnosti izvora iz kojih je crpao podatke dolazi i dvojnost u nazivanju Jadrana. Očekivati od Hekateja, koji se prvi ozbiljno pozabavio opisom ekumene, da toliko dobro poznaje Jadran, bilo bi neznanstveno i nerealno.”

1.3. Herodotovi i Tukididovi geografski podaci o istočnojadranskom akvatoriju

1. U Herodota, poznatog grčkog povjesničara iz Halikarnasa (485—425. godine pr. n. e.), nećemo naći onoliko historijsko-geografskih po-

²⁸ Ps. *Scymn.* 378—379.

²⁹ Usp. I. LUCIĆ, *O kraljestvu Dalmacije i Hrvatske*, prijevod i komentar antičke grage B. Kuntić-Makvić, Zagreb 1986, 377, bilj. 12. O Bizantincu u tekstu ad 5.4. ovog djela. Potvrdu datom mišljenju snažno pruža tekst kod Ps. *Arist. De mirab. austcult.* 128. Vijest je na tom mjestu skoro identični Bizantinčevoj, odakle ju je on vjerojatno preuzeo. Pretpostavljamo kako je već do Ps. Aristotelovog vremena bila bitno proširena. O Ps. Aristotelu M. KRIŽMAN, o. c., 30—36.

³⁰ Kod nas se gradom koju donosi Bizantinac o našem moru još nitko sustavno nije bavio. O dijelu te grage koju je tretirao I. Lučić viditi B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Antička povijest u djelu DE REGNO DALMATIAE ET CROATIAE Ivana Ćučića Trogirana — Prikaz o najstarijim vlastima nad Jadranom*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, knj. I., Zagreb 1988, 205—210.

³¹ O logografiama viditi M. N. ĐURIĆ, *Istorija helenske književnosti*, Beograd 1986, 374 i d.

³² Dio jadranske geografske grage, izuzev Novaka (G. NOVAK, *Šta su nazivali ...*, o. c., 338—341), nešto je detaljnije još istraživao jedino Braccesi — vidi L. BRACCESI, *In margine alla navigazione Adriatica dei Focei*, VAHD 68/1966, 127—132. Tu se navodi i sva druga literatura.

dataka koliko bi se moglo očekivati s obzirom na njegov izvanredno veliki značaj.¹¹ Tome su dva osnovna razloga. Prvo, da se Jadran još uvijek nije poznavao tako dobro da su grčki pisci s početka 5. st. pr. n. e. mogli raspolagati s obiljem podataka koje bi Herodot iskoristio u svojem djelu. Drugi je u karakteru njegovog djela. Ono nije geografsko, već povjesno. Zato se u njemu koristilo one podatke koji su optimalno mogli pomoći u opisu kakvoga povijesnog događaja. Međutim, ocjena ne vrijedi apsolutno. Herodotova »*Historija*« obiluje čak i izvanredno dugim i dosta informativnim etnološkim i geografskim opisima, ali pojedinih oblasti (npr. detaljni opisi starog Egipta: povijesti, geografije, astronomskih dostignuća, religije, običaja, itd. — *Herod.* 2,1—33).

Drugi je razlog samo načelno kontradiktoran prvome. Već i letični uvid u djelo tog povjesničara pokazuje da se nije podrobniye ni bavio Jadranom. Razlog je jednostavan! Ovaj ne ulazi u sklop problematike oblasti koje su izravno upletene u njegovo obrazlaganje. Niti je Jadran u sklopu Perzijskog Carstva, niti do njega dopiru pohodi za račenih strana. Opis zato jeste sumaran. Pojedini detalji međutim — kako će se navesti — pokazuju da je znao i više. Ili, da je još mnogo više mogao pročitati u djelima svojih prethodnika.

Među temeljnjom historijsko-geografskom gradom koja se kod njega nalazi treba istaknuti poznavanje Apolonije i Dirahija (Epidamna),¹² koje smješta u Jonski zaljev. Poznaje, također Ilire,¹³ koje će Suić, analogno kao kod Hekateja i Tukidida, lokalizirati u južno ilirsko područje.¹⁴

Jadran ipak poznaje nešto više od notiranih geografskih informacija. Donosi naime i ovo:

- a) »... *Fokejci su prvi među Grcima poduzimali duge plovidbe i oni su pronašli Jadranski zaljev» (Adriju — op. MK; istakao MK).¹⁵*
- b) »... *O Hiperborejcima ... najviše znaju ... stanovnici Dela, koji tvrde da su Hiperborejci uvijali svoje zavjetne darove u pšeničnu slamu i slali ih Skitim; od Skita dospjeli su ti darovi dalje njihovim susjedima i, tako, od naroda do naroda, dok nisu dospjeli*

¹¹ Za Herodota detaljnije obavijesti daje M. N. ĐURIĆ, o. c., 388 i d.

¹² Herod. 9, 93. Usp. G. NOVAK, o. c., 340.

¹³ Herod. 1, 196, 4,49, 8,137, 9,42—43.

¹⁴ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovom Periplu*, Rad JAZU 306/1955, 137.

¹⁵ Herod. 1,163. Konsultirano: *Herodotova istorija*, knj. I-II, Matica srpska, prijevod M. Arsenić, Beograd 1980. Nije uzet u obzir onaj dio Arsenićeva prijevoda gdje se spominju »velike lade« jer izvornik bilježi o »*dugim plovidbama*«. Konsultirati M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Žadar 1981. 117 i bilj. 2, gdje se donosi original. Identično A. R. Burn u prijevodu iz bilj. 91, str. 106.

U originalu se bilježi »... *naytilesi makresi...*«, pa Burn s razlogom daje prijevod: »*The Phocaeans were the first Greeks to make long sea voyages; it was they who showed the way to the Adriatic, Tyrrhenia, Iberia, and Tartessus.*«

daleko na zapad do Jadranskog zaljeva, a odatle na jug u Grčku . . .» (istakao MK).¹⁹

c) »... nitko nije u stanju da kaže šta se nalazi sjeverno od te zemlje (koju nastavaju Tračani — op. MK) i tko tamo obitava. Ipak, izgleda da se preko Histera (Dunava — op. MK) nalazi beskrajna pustinja. Jedini za koje sam bio u stanju dozнати da žive s onu stranu Histera jesu ljudi s imenom Sigini²⁰ ... Zemlja im se proteže do [V]eneta na Jadranu...« (istakao MK).²¹

G. Novak ispravno zaključuje kako se »... iz Herodotova pisanja o Jadranskom moru vidi ... da on nipošto ne misli pod tim imenom samo (na) kraj oko ušća Pada i uz venetsku obalu, nego (na) širok zaliv Jadran ...« On se protezao do Apolonije i Epidamna.²² Ipak, Jadran je i kod Herodota jedino zaljev. O tome nudi indirektni odgovor: »Kaspiko more je ... zasebno i nema dodira s drugim morem. Naime, more kojim plove Grci i ono izvan Heraklovih stupova, tzv. Atlantsko more, zajedno s Eritrejskim morem čine cjelinu.«²³ Odnosno, od za naše istraživanje zanimljivih morskih prostranstava, imenuje morem njih nekoliko: prvo Sredozemo,²⁴ a zatim, Egejsko i Crno, na koja su Grci bili oduvijek upućeni.²⁵ Od zaljeva, osim niz drugih, poznat mu je Arapski, kao zaljev Eritrejskog mora.²⁶

Razlog zašto je Jadran u to vrijeme, kao i koje stoljeće iza Herodotova doba, tek zaljev, nije u njegovoj veličini. Osim naznačenog, riječ je još uvijek o grčkom nedovoljnom poznavanju njegova realnoga prostranstva. Herodot u tom pogledu također čini odlučujući korak kroz negiranje ili barem dovodenjem u sumnju, nekih dosta uvriježenih krivih predodžbi za koje je opće poznato da su vezane uz Jadran. Tako će zabilježiti: »Nisam suglasan s time da postoji rijeka koju barbari zovu Eridan, koja se na sjeveru ulijeva u more i s koje nam, kako se priča, dolazi jantar, a ne znam također ni za Kositrene otoke, s kojih nam opet dolazi kositar. Već ime Eridan dokazuje da to nije barbar-«

¹⁹ Herod. 4,33. Konsultirani su prijevod M. Arsenića i A. R. Burna.

²⁰ O Siginima vidi R. KATICIC, o. c., 92—93.

²¹ Herod. 5,9 — prijevod M. Arsenić. Ove Venete, koji se odnose na poznaće jadranske, treba razlikovati od Veneta iz Herod. 1,196, jer ti predstavljaju neko onovremeno pleme iz Pomoravlja. Međutim, i pored toga se jadranski Eneti ne mogu atribuirati Ilirima. Usp. H. KRAHE, *Die Sprache der Illyrier*, Wiesbaden 1955, 4, što je ispravak njegovog mišljenja koje je zastupao u H. KRAHE, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925, 66, 102, 108. i u popisu na str. 127. Slično mišljenje donose S. GABROVEC — K. MIHOVILIĆ, *Istarska grupa*, PJZ knj. V — Željezno doba, Sarajevo 1987, 338.

²² G. NOVAK, o. c., 340—341.

²³ Herod. 1,203. Konsultiran je prijevod M. Arsenića odnosno, A. R. Burna.

²⁴ Herod. 1,1. Ostala mjesta usp. prema registru što se daje u knjizi Herodotus, *The Histories*, pričedivač A. R. Burn, Penguin Classics, New York 1979, 629 i d.

²⁵ Odličan opis ova dva mora vidi u Herod. 4,85—86.

²⁶ Herod. 2,11.

ska riječ nego grčka. . . Takoder, nisam mogao da čujem ni od koga tko je lično video ta mjesta, premda sam se... mnogo trudio, da li postoji more u tom dijelu Evrope. U svakom slučaju je istina da nam koštar i jantar dolaze iz onih najudaljenijih predjela.“

S takvim mišljenjem Herodot je prvi starovjekovni autor koji kritički i racionalno promatra jadransku geografiju. Negirajući nainje jedno mitsko predanje donosi podatke o Kositrenim i Jantarskim otocima.¹⁰⁰ Danas znamo kako je te otroke potrebno tražiti u sjevernodalmatinskoj skupini. Eridan je u uskoj vezi s njime, te se identificira s riječkom Pad. Poistovjećivao se s trgovačkim putem koji je iz sjeverne Evrope vodio u te prostore, tj. analogno ušće rijeke Hister na sjevernom Jadranu.¹⁰¹

Herodotovo shvaćanje Jadrana ne možemo jače fundirati u analognom shvaćanju Jonskog mora. Ono se kao zaljev spominje samo u općoj formi s ciljem definiranja geografskoga položaja Apolonije i Epidamna.¹⁰² Ipak, uz njega valja vezati i Herodotove podatke o Japigima čiji geografski položaj odlično shvaća.¹⁰³ Uz lokaliziranje toga naroda, veže i informaciju o jakom revremenu,¹⁰⁴ koje je bitno obilježje Otranta, dajući tako i hidrometeorološku sliku Jonskog mora.

Konačno, navodi i nekoliko podataka o Ilirima. Čak spominje i geografski pojam »Ilirija«.¹⁰⁵ Prema M. Arseniću ovaj zna i da Drinu kao rijeku što iz Ilirije teče na sjever,¹⁰⁶ a prema F. Papazoglu više drugih iz središnjeg dijela Balkanskog poluotoka.¹⁰⁷ Temeljem prikazanog može se zaključiti da je imao prilično dobru geografsku sliku o našoj zemlji u cjelini. Prema njoj je odredio i Ilire. Lokalizira ih unutar Jonskoga zaljeva, koji se proteže istočnom obalom do Apolonije, a zapadnom do kraja teritorija na kojem su obitavali Japigi. Praktički bi to značilo da se dalje proteže morsko prostranstvo nazvano Adrijonom.¹⁰⁸

Prema tome, u navedenim je Herodotovim podacima potrebno vidjeti izvanredno veliki pomak u poznavanju Jadranu. Prije svega kroz

¹⁰⁰ Herod. 3,115. Konsultiran je prijevod M. Arsenića odnosno, A. R. Burna.

¹⁰¹ O ovim otocima detaljno E. IMAMOVIĆ, *Pseudo-Skimnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima*, Jadranski zbornik 8/1970-1972, 353-357. — ISTI, *Antička naselja na otocnoj skupini Cres—Lošinj*, Otočki ljetopis otoka Cresa, Ilovika, Lošinja, itd. 2/1975, 212 i d.

¹⁰² R. KATIČIĆ, o. c., 84 i d.

¹⁰³ Herod. 6,127 i 7,20.

¹⁰⁴ Herod. 4,99 i 7,170.

¹⁰⁵ Herod. 7,170.

¹⁰⁶ Herod. 1,196, 4,49, 8,137, 9,42—43.

¹⁰⁷ Herod. 4,49. Komentar M. Arsenića u Herodot, *Istorija*, o. c., knj. I, str. 471.

¹⁰⁸ Tako primjerice zna za Angro i Brong (Herod. 4,49), koje su pritoke Histera (Dunava), a predstavljaju: Angro — Južnu ili Zapadnu Moravu odnosno, Ibar i Zapadnu Moravu skupa; Brongo — Veliku Moravu (rimski Marg). Viditi F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska*..., o. c., 47—48.

¹⁰⁹ Herodot, izuzev spomenutog, negira i dunavsko ušće u Histriji — Herod. 2,33; 4,85 i d.

znanstven i racionalan pristup raspoloživoj geografskoj gradi.¹⁰⁴ Da se u mnogo čemu taj povjesničar ugledao u Hekateja, kako to podvlači i F. Papazoglu,¹⁰⁵ vjerujemo da je nedvojbeno.

2. Slično je s analognom gradom postupao atenjanin Tukidid (oko 460—395. god. pr. n. e.). Bilježi da je »... *Epidamno ... grad s desne strane onome tko plovi u Jonski zaljev,*« te kako u njegovoj blizini »... obitavaju barbari *Taulančani, ilirski narod.*«¹⁰⁶

Takve spoznaje o južnom Jadranu za Tukidida su logične, s obzirom da su u ratne operacije o kojima piše bili uvučeni osim autohtonih žitelja, još Epidamno i Korkira. Zbog toga se među njegovim podacima nalazi i onaj o prekomorskom trajektu u Otrantu (Korkira — Japigiski rt).¹⁰⁷ Taj je već u ovo vrijeme bio *susvim uhodan* pomorski put.

U cilju da se ukaže na kvalitetu geografskih podataka s kojima se tada raspolagalo o Sredozemlju spomenimo onaj o Siciliji: »*Navigacija oko Sicilije teretnim brodom traje ne manje od 8 dana. Iako je Sicilija tolika, ipak je rastavljena od kopna s morem širokim samo nekakih 20 stadija.*«¹⁰⁸ Imamo li u vidu i detaljni opis Bospora i Dardanela kod Herodota (*Herod. 4,85—86*), sigurno će nam biti bližim način geografskog opisivanja Jadrana u djelima ovih autora. On jeste bitno kvalitetniji u odnosu na prethodno doba. Međutim, jadranska se geografija i dalje relativno slabo poznaje. Ovim morem se i u to doba trgovalo,¹⁰⁹ ali ni približno mjeri u kakvoj se to činilo s ostalim područjima Mediterana.

Da se dio ratnih operacija Peloponeskog rata nije odvijao u južnom Jadranu, vjerojatno kod Tukidida ne bi bio zabilježen ni jedan podatak. Vrlo određeno to znači da su naši krajevi i dalje na periferiji grčkog interesovanja. Najbolje o tome svjedoči upravo dostignuti nivo u poznavanju njegove geografije. Jer, nevjerojatno precizne podatke o Mesiškom prolazu i Bosporu s Dardanelima imamo već kod ovako ranih pisaca, dok će se analogno za Jadran pojaviti ne prije 3. stoljeća pr. n. e. s dijelom dopuna na izvorni tekst Ps. Skilakova »*Peripla*«.

3. Na koncu još jedno važno pitanje. Potrebno je na temelju svega što je do sada izneseno (uključujući u to ne samo tekst o Herodotu i Tukididu) istaći utemeljenost pretpostavke o postojanju jednog mari timogn opisa ove obale još u ovome 5. stoljeću pr. n. e.¹¹⁰ Osim već poz-

¹⁰⁴ Tako je činio i s drugim podacima. Usp. npr. *Herod. 4,36; 4,40; 4,42; 4,44—45.*

¹⁰⁵ Detaljno uz navođenje odgovarajuće literature F. PAPAZOGLU, o. c., 49—49. Premda se njezini zaključci odnose na unutrašnjost, to im nimalo ne umanjuje značenje ni zaistočnojadarske prilike.

¹⁰⁶ *Thucyd. 1,26 i 4,125.* Tukidid, *Peloponeski rat*, Matica hrvatska, prijevod S. Telar, Zagreb 1957.

¹⁰⁷ *Thucyd. 6,30 i 6, 43—44.*

¹⁰⁸ *Thucyd. 6,1* — prijevod S. Telar.

¹⁰⁹ Usp. M. NIKOLACI, *Iliri, Grci i Rimljani*, MG 1/1958, 51, — ISTI, *Brodolomi* . . ., o. c., 26, — I. MAROVIĆ—M. NIKOLACI, *Cetiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač)* pronadrena u 1908. god., VAHD 70—71/1968—1969, 49—50.

¹¹⁰ M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 166.

natog iz dosadašnje literature, a kao svojevrstan zaključak ovom podnaslovu, posebno podvlaćimo važnost za nastajanje takvog spisa — što će biti vjerojatno temeljem kasnjem »*Periplu*« Pseudo Skilaka — plovidbe Fokejaca.

Naime, ti uspostavljaju tzv. *duge navigacije* ovim vodama, što je prvi takav plovidbeni podatak u našoj historijskoj geografiji. S obzirom da će te plovidbe prakticirati i brojni drugi moreplovci, u njima se tijekom vremena moralo akumulirati prilično geografsko i maritimno znanje o Jadraru u cijelini. Priroda navigacije te vrste u osnovi se nalazi u činjenici da su bile izviđačkog obilježja (Fokejci), pa su odatle morale biti manje-više neprekidne. Drugi pomorci, koji će ih također prakticirati, moguće se ni sami neće odricati izviđanja radi eventualne kolonizacije nekog područja,¹¹¹ ali će pretežno ploviti prema sjevernim dijelovima ovog mora, jer se trgovina tamо najživlje odvijala.¹¹² U svojim će se plovidbama povremeno zaustaviti i uz pojedine točke s naše obale,¹¹³ ali će i te biti kontinuirane, s obzirom da su staništa s ove obale još uvijek takva da se trgovina mogla obaviti brzo. Zato će ove navigacije ostaviti znatnog odraza na ustvrdjivanje ukupne maritimne dužine Jadrana, što će se moći uočiti recimo već kod Teopompa (*Strab. 7, 5, 9*).

Međutim, i pored navedenog Jadran ostaje zaljevom. Razlog je naravski u činjenici da je on i dalje na ivici svjetsko-značajnih zbivanja. Također, razlog je i u njegovu relativno slabom poznavanju, ali i u ne mnogo boljim spoznajama o ekumeni u cijelini. Odatle će Sredozemlje za Hekateja — ali i Herodota — biti »*Veliko more*«, a Tukidid će ga nazivati »*Helenskime*« (*Thucyd. 1,4*). Opet, Platonu će primjerice, krene li se dalje, biti »*more koje je pored nas*« (*Plato, Phed. 113a*) a Aristotelu »*Unutrašnje more*« (*Arist., De mundo 3, 8*) pri čemu će mu Atlantik onda biti »*Izvanjskim morem*«. U kontekstu ovakve geografske građe razumljivije je — vjerujemo — i geografsko shvaćanje Jadrana u 5. st. pr. n. e.

¹¹¹ I. DEGMEDŽIĆ, *O naumu atenske talasokracije u Jadran* (Ad CIA II 809), VAMZ, 3. serija, 1/1958, 61—73. — M. NIKOLANCI, *Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta*, Materijali 12, HAD i SADJ, Zadar 1976, 149 i 155. — D. RENDIĆ-MIĆEVIĆ, *Iliri između barbarskog i helenskog svijeta*, Rad JAZU 393/1981, 1—19.

¹¹² Tako misli i Braccesi: L. BRACCESI, *In margine...*, o. c., 127—129.

¹¹³ Primjerice u Vičoj luci na o. Braču gdje uvezena keramika grčkog podrijetla preteže u odnosu na domaću, a datira se u 4. st. pr. n. e. (grob I, III i IV), dok drugi arheološki nalazi idu pod konac 5. st. pr. n. e. (grob II), što kazuje o izvanredno živoj razmjeni domaćeg življa s grčkim moreplovциma [I. MAROVIĆ — M. NIKOLANCI, *Cetiri groba...*, o. c., 5—55, osobito 35, 50]. Nije mnogo različito ni s drugim srednjodalmatinskim otočjem, pa i istočnim Jadransom u cijelini. Za Istru je npr. ilustrativna, da se ne navodi i druga literatura, studija D. GLOGOVIC, *Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na područje Istre*, *Histria archaeologa* 10(1)/1979, 57—84, a za razmjenu dviju obala rad D. GLOGOVIC, *Dvodijelne zmijaste fibule iz Jugoslavije*, *Diadora* 10/1988, 5—18.

1.4. Teopompova geografska građa o našem moru

Kada se želi govoriti o Teopomrovim i geografskim podacima drugih autora iz 5. i 4. st. pr. n. e. potrebno je imati u vidu kako su oni iz doba koje je neposredno prethodilo grčkoj kolonizaciji naših otoka. Riječ je o rezultatima višestoljetne trgovачke navigacije koju će grčki upliv na Korčuli, zatim na sjeveru zapadne i jugoistočne obale (Apolonija i Epidamno), te u Butui, samo još više potači. Odatle je razložna pretpostavka da se Pseudo Skilakovom »Periplu« treba tražiti pravotnu verziju moguće barem u ovom vremenu. Jedna od potvrda je i isticani Herodotov spomen Fokejaca (*Herod.* 1, 163), koji su u Jadran dolazili radi te navigacije,¹⁴ uz izviđanje ovdašnjih područja koja su narniš-

¹⁴ O tome i najstarijim historijsko-geografskim podacima Jadranskog mora i njegove istočne obale usp. B. ČEČUK, *Jadran u prehistoriji (u svjetlu arheoloških otkrića)*, Pomorski zbornik 6/1968, 383—415, — L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, Bologna 1973, 87—140, — Z. BRUSIĆ, *Problemi plovidbe Jadrana u prehistoriji i antici*, Pomorski zbornik 8/1970, 549—568, — M. BUDIMIR, *Iliri i Pirili*, VAHD 53/1950—1951, 7—23, — I. DEGMEDŽIĆ, *Da Atheniensium in Adriatico thalassocratie opinata (Ad CIA II 809)* — O naumu atenske talasokracije na Jadranskom moru (Ad CIA II 809), VAMZ 1/1958, 61—73, — D. i M. GARAŠANIN, *Istoriya Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, — D. GLOGOVIC, *Nalazi geometrijske keramike na području Istre*, Histr. archaeol. 10(I)/1979, 57—84, — B. GUŠIĆ, *Naše primorje (istorijsko-geografska studija)*, Pomorski zbornik 1/1962, 19—65, — L. S. ILJINSKAJA, *Problemi grčkoj kolonizaciji zapada u svete arheološičkih issledovanij poslednih 25 let. Eolijske ostrova i problemi mikenskoj kolonizacije*, VDI 3/1975, 192—203, — R. KATIČIĆ, *Ionios der Illyrier*, Godišnjak CBI 9/1973, 185—201, — ISTI, *Illyro-Apeninica*, Jadranska obala, 177—183, — ISTI, *Enhelejci*, Godišnjak CBI 13/1977, 5—82, — P. LISIĆAR, *Crna Korkira, o. c., 5 i d.* — ISTI, *Bilješke o grčkoj keramici s naših prijadranskih nalazišta*, Radovi FF u Zadru 6/1975—1976, 313—326, — D. G. LOLLI, *Sintesi della civiltà picena*, Jadranska obala, 117—153, — M. NIKOLANCI, *Arhački import u Dalmaciju*, VAHD 68/1966, 89—118, — ISTI, *Brodotomi u Jadransku... o. c.*, 25—33, — ISTI, *Otok Faros prije dolaska Parana*, Hvarski zbornik 1/1973, 105—122, — ISTI, *Jadranski Grci kao periferija helenističkog svijeta*. Materijali 12, HAD i SADJ, Zadar 1976, 149—166, — ISTI, *Maltoazijski import u istočnom Jadranskom*, Jadranska obala, 273—286. Vidi i radove G. Novaka, D. Rendić-Miočevića, M. Sučića, M. Zaninovića i M. Parović-Pešikan navedene popisu literature. Ovdje se posebno ne navode radi raspoloživog prostora, s obzirom da ih je vrlo mnogo. Usp. također B. KIRIGIN, *Megarska stela iz Herceg-Novog*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21(I)/1980, 43—48, — ISTI, *Tip helenističke stele u Naroni*, Dolina rijeke Neretve, 169—172, — R. VASIC, *Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji*, Godišnjak CBI 18/1982, 5—24, — K. KILIAN, *Zur geschnurten Schienen der Hallstattzeit aus der Illyrik — Nekropole in Bosnien*, Germania 51(1)/1973, 528—535, — ISTI, *Bosnisch-herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland*, Godišnjak CBI 13/1975, 163—171.

¹⁵ M. SUČIĆ, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 117—118.

¹⁶ Aesch. u sholijama uz *Apoll. Rhod.* 4,284. P. LISIĆAR, *Crna Korkira...* o. c., 8 i bilj. 8.

¹⁷ Aesch. apud St. Byz. s. v. *Libyrioi*. P. LISIĆAR, o. c., 8 i bilj. 8. Vidi posebno M. KRIŽMAN, o. c., 29.

ljali eventualno kolonizirati, a možda takvo nešto i ostvariše (barem djelomično) na suprotnoj obali ovog mora — u Spini.¹¹⁵

1. O trgovačkoj plovidbi i velikom zanimanju za istočni Jadran svjedoči brojna građa iz 5. st. pr. n. e. Poslužimo li se podacima koje je sakupio P. Lisičar, proizlazi da i Eshil poznaje tradiciju o vezi između Ponta i Jadrana,¹¹⁶ a spominje i podatak o liburnskom ogrtiču.¹¹⁷ Po-sjedovati informacije o nečijoj odjeći u ovakvo rano vrijeme, može jedino značiti da je to rezultat dosta brojnih kontakata sa stanovništvom te obale, pa se počinju upoznavati čak i sporedni podaci. Potvrda ovo- me vjerojatno može biti pretpostavka da je vunena tkanina bila jedan od glavnih eksportnih produkata koji su Liburni mogli ponuditi grčkim i drugim mediteranskim trgovnicima. Irrelevantno je da li su tu tkaninu (vjerojatno suknju), te od nje spomenute ogrtice, izradivali Liburni ili su je trgovinom preuzimali od starosjedilačkih susjeda iz zaleda. Vjerojatno su iz unutrašnjosti preuzimali samo vunu, npr. od Japoda i Delmata,¹¹⁸ od koje su sami izradivali tkaninu i ogrtice. Inače, podatak ima odraza i u kasnijim izvorima. Plinije Stariji, naime, spo-minje liburnsku odjeću od vune, a Marcijal izričito navodi da se u Rimu upotrebljavaju i liburnski ogrtci s kapuljačom.¹¹⁹ Na određeni način ove navode potvrđuje i Lisića.¹²⁰

¹¹⁵ Mnogo detaljnije o gospodarstvu ovoga doba uključeno s našim anti-kom usp. J. SASEL, *Faktori ekonomskog i socijalnog razvijeta na području zapadnog Balkana na prelazu iz praistorije u rimske antiku*, Istoriski časopis 1–2/1974, 3–11. O gospodarstvu kod Liburna detaljno S. BATOVIĆ, *Liburnska grupa*, PJZ knj. V, o. c., 377–380. O gospodarstvu kod Japoda R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Japodska grupa*, PJZ, o. c., 429–431. Za Delmate — B. ČOVIĆ, *Srednjodalmatinska grupa*, PJZ, o. c., 471–472. Analoge Plinijevne podatke o Histrima i Liburnima vidi kod M. KRIŽMAN, o. c., 249–254, gdje se donose i poznati Kasiodorovi podaci poljoprivrednom bogatstvu Istre (o. c., 304–313). Interesantan je i članak M. NIKOLANCI, *Iris Illyrica*, Dolina Neretve, 155–160. Još su uvijek vrijedni radovi E. Pašalića o brojnim gospodarskim pita-njima naše zemlje u rimsko doba s ekskursima na mnogo starije vrijeme. Posebno se izdvajaju iz njegova »*Sabranog djela*«, Sarajevo 1975, slijedeći: *Osnovni motivi rimskog osvajanja naših krajeva*, str. 21–26; *O antičkom ru-darstvu u Bosni i Hercegovini*, str. 247–282; *Položenje rudokopov u rimskih rudnikah na teritoriju provincija Dalmacija*, str. 283–288; *Produktion of roman mines and Iron-Works in West Bosnia*, str. 294–304; *Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*, str. 317–343; *Problem ekonom-skog razvijeta u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*, str. 353–375. Zna-čajan dio trgovačke ponude starovječkovih stanovnika naše zemlje su pred-stavljale rude i metalni polufabrikati. Od najnovijih radova o ruderstvu i me-talurgiji usp. I. BOJANOVSKI, *Antičko ruderstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*. Arheolo. radovi i ras-prave 8–9/1982, 89–120, — B. ČOVIĆ, *Praistorijsko ruderstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini — Stanje i problemi istraživanja*, Godišnjak CBI 20/1984, 111–144, — S. DUSANCI, *Organizacija rimskog ruderstva u Noriku, Pa-noniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji*, Istoriski glasnik 1–2/1980, 7–55. O ko-situ detaljnije E. IMAMOVIĆ, *Pseudo-Skimnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima*, Jadranski zbornik 8/1970–1972, 353–357.

¹¹⁶ Vidi S. BATOVIĆ, *Liburnska grupa*, o. c., 378. Za liburnsku trgovinu i razmjenu posebno je važno Batovićevo mišljenje na str. 379 cit. djela, pa se na njega upućuje.

¹¹⁷ *Lisias* 32, 25. P. LISICAR, o. c., 8 i bilj. 9.

Ova je trgovačka navigacija s razmjenom dobara vjerojatno bila osnovnim motivom grčkog dolaska na našu obalu, koja je pored navedenog, pružala i druge trgovačke artikle: poljoprivrede proizvode, rudna bogatstva, a vjerojatno i pojedine metalne prerađevine, barem kao polufabrikate.¹¹ Pridružimo li ovome trgovinu jantarom,¹² iscrpićemo njezine najbitnije razloge. Jasno, ne može se ispuštiti iz vida ni liburnska talasokracija. Nedvojbeno je da su Liburni navigacijom Jadranom — ali i izvan njega — uspostavljali brojne trgovačke kontakte i veze, te sami vjerojatno najviše posređovali u ovoj trgovini.¹³

Uz navedene razloge navigacije ovim morem u to doba potrebno je iznova istaći fokejske plovidbe, ali i prisutnost Knidana. Naravno, kod jednih i drugih, što je opetovano podvućeno, kolonizacijske nake. Prvi (Fokejci) su nakon sličnih pokušaja na drugim točkama Mediterana svoje kolonizacijske aspiracije usmjerili na Jadran što će biti registrirano kroz njihove *duge navigacije*. Jesu li one doista rezultirale njihovim infiltriranjem u Spini, još uvijek je pod znakom pitanja. Kod drugih, Knidana, uspjeh, sudeći na osnovi danas raspoloživih historijskih i geografskih vrela iz antike, izgleda da je bio izvjesniji.

Na taj se najstariji period odnose i brojne druge vijesti. Tako Efor zna za otok Faros, a Timej za Hilički poluotok i Isu.¹⁴ Notiranje Hiličkog poluotoka ne bi imalo vrijednosti u množini sličnih geografskih informacija da se to ne odnosi na obalni pojas između Šibenika i Trogira s dosta izraženom izbočinom na rtu Ploče, u antici poznatom s nazivom Diomedov rt.¹⁵ Da li je taj dio obale dobio ime po Hilu kako o tome kaže više izvora,¹⁶ te koliko se može uvažiti Katičićovo mišljenje da je njegovo imenovanje u vezi s Hilovim dolaskom »sa skupinom Feaćana na obalu srednjeg Jadran«, što bi možda bila »uspomena na najsta-

¹¹ Usp. J. SASEL, o. c., 3—11, gdje se navode podaci iz izvora i osnovna literatura. Usp. bilj. 165.

¹² Detaljnije R. KATIČIĆ, o. c., 103—104. Usp. također rezultate arheoloških sitiranja kod S. GABROVEC, *Notranjska grupa*, PJZ knj. V, o. c., 160 (ostava iz Škocjana), te razmatranje na str. 167—168. O materijalnim ostacima ove navigacije na istarskom terenu detaljno S. GABROVEC — K. MIHOVILJIC, o. c., 334—335. O dometima uz navođenje relevantnih izvora i literature M. SUIC, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 84, 91—92, 121 i 125.

¹³ Detaljno M. SUIC, o. c., 87—130, — S. ČAĆE, *Truentum...*, o. c., 7—15, — A. BENAC, *Hilri i Apuliji*, o. c., 58—60, 62. O sličnim vezama Histri s talijanskim obalom i tamošnjim stanovništvom usp. odličan katalog K. MIHOVILJIC, *Histri i Etruščani*, Pula 1986.

¹⁴ Izvori kod P. LISIČAR, o. c., 14. Efor ne spominje Japode, kako to navodi Lisičar, već Japigiju na mjestu Krotona i Japigiju = Apuliju — S. ČAĆE, *Položaj...*, o. c., 79. Faros opet navodi u vlastitu povijesnom djelu, u knjizi koja prema kronologiji na koju upućuju ostali fragmenti iste te knjige, obraduje polovicu 4. stoljeća pr. n. e. Efor dakle najvjerojatnije govori o osnutku Farosa i znamenitoj bitci 384. god. pr. n. e. Da još naglasimo i to da bi iz još ranijeg vremena (6. st. pr. n. e.) potjecalo Xenofontovo poznavanje ovog otoka, ukoliko se može uvažiti Nikolancijeva argumentacija — M. NIKOLANCIĆ, *Otok Faros prije dolaska Parana*, Hvarski zbornik 1/1973, 114—116.

¹⁵ Usp. R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran...*, o. c., 116—118, — L. BRACCESI, *In margine...*, o. c., 130—131, posebno bilješka 22.

¹⁶ Recimo Ps. Scymn. 405. Ostali izvori kod R. KATIČIĆ, o. c., 116.

*riju kolonizaciju Jadrana s Korkire,*¹⁷ nije nam poznato. Međutim, izvanredno je važno uopće spominjanje ovoga obalnog pojasa. Ono je, naime, spoznaja o klimatologiji istočnog Jadrana. Ona je povezana uz rt Ploče kao oštro razmeđe između sjevernog i južnog dijela obale te njihovih klimatskih osobenosti. Nije slučajno da se ta klimatološka situacija odnosi i na otok Vis, Timejevu Isu, što je potvrda više datom zaključku.¹⁸ Naravno, imamo u vidu i opće značenje Ise i Hiličkog poluotoka u to doba.¹⁹ No, očigledan je i novi kvalitet dobiven s ovim podacima, što se u povijesnoj znanosti do danas nije cijenilo na primjeren način.

Skimno iz Hija, tzv. Pravi Skimno iz početka 5. st. pr. n. e., poznavao je, kako čitamo kod Stjepana Bizantinca, Faros kao liburnski otok.²⁰ Taj podatak, koji obilježava vrlo konkretnе domete liburnske talasokracije, nije usamljen. Florov se podatak, dakako, također može odnositi samo na ovo vrijeme. Jer, u njemu se kaže kako su Liburni »nedaleko raspršeni po čitavoj obali Jadranskog mora.«²¹ U određenoj se mjeri na takav način treba promatrati i podatak što ga nalazimo kod Apolonija Rođanina. On spominje kako u Jadranu postoje Liburnidi, među koje ubraja ne samo sjeverne već i srednjedalmatinske otroke — Isu, Diskelad i Pitieju.²² O dobrom iščitavanju ove lekcije iz Rodanićeva epa svjedoči sholijast koji notira »...Liburni, narod koji nastava te otroke: Isu, Diskelad i Pitieju.«²³ Brojni su i drugi slični geografski podaci.²⁴

2. Teopomp, historičar iz Hija, što je djelovao u prvoj polovici 4. st. pr. n. e.,²⁵ javit će se mnogo kasnije od većine navedenih pisaca. Ipak, u svojem će djelu baštiniti iste ili skoro identične rezultate grčkog uvida u geografske prilike istočnog Jadrana. Broj historijsko-geografskih podataka koje suvremena povijesna znanost veže uz njegovo ime je relativno velik. Tome nije razlog to što ih on nije poznavao više ili veći broj nije želio unijeti u svoja djela, prvenstveno u »Povijest Filipovih djela«. Raspoloživi fundus podataka uvjetovan je najvjerojatnije činjenicom da mu djela nisu sačuvana u cjelini već u brojnim fragmentima rasutim po antičkoj literaturi. Ipak, to što se sačuvalo

¹⁷ R. KATIĆIĆ, o. c., 119.

¹⁸ Podrobnije o klimatološkim elementima usp. u tekstu ad 2.3.2. ovoga djela. Oni, kao i brojna druga geografska građa, korijene imaju u najstarijim razdobljima povijesti.

¹⁹ Usp. R. KATIĆIĆ, o. c., 116—118. — M. SUIC, o. c., 123 i d.

²⁰ St. Byz., s. v. Pháros. M. SUIC, o. c., 89 i 118.

²¹ Flor. Epit. 1,21. Konsultiran prijevod iz M. SUIC, o. c., 89 i bilj. 16.

²² Apoll. Rhod. 4,561—565. Original, prijevod i komentar kod R. KATIĆIĆ, o. c., 121—122. Podatak navode i M. SUIC, o. c. 89 i bilj. 15. — M. NIKOLANCIĆ, Otok Faros..., o. c., 120—122.

²³ Shol. uz Apoll. Rhod. 4,561—565. Original, prijevod i komentar kod R. KATIĆIĆ, o. c., 122.

²⁴ O ostalim podacima usp. M. SUIC, o. c., 89 i d. — R. KATIĆIĆ, o. c., 74 i d. — P. LISIĆAR, o. c., 14 i d.

²⁵ O Teopompu detaljno M. N. ĐURIĆ, o. c. 456—458.

vrlo je značajno. Prvo, zato jer je većinu svojih podataka, pa i geografskih, morao pribaviti sam.¹⁶ Geografske je podatke dijelom preuzeo iz postojeće literature, a jedan dio iz pomorsko-trgovačke prakse. O ovim drugim u prvom redu svjedoči to što ih geografska tradicija prije nje ga ne poznaće. Drugo, jer je pišući svoje životno djelo o Filipu II., oцу Aleksandra Makedonskog, trebao zahvatiti cijelu ekumenu. Cilj mu je bio dokazati — za to vrijeme — svjetsko značenje Filipovih vojnih i političkih djela, a to se nije moglo bez širih geografskih ekskursa.¹⁷

Od sačuvanih historijsko-geografskih podataka ovoga autora, potrebno je u prvom redu spomenuti atribuiranje Ladeste (Lastova)¹⁸ i jednog otoka s opsegom od 500 stadija Liburnima (*Strab.* 7, 5, 9), premda je, prema Ps. Skimnu (*Ps. Scymn.* 372—374), posebno znao za Liburnide, Apsirtide i Elektride. Treba spomenuti i poznavanje ilirske državnosti kroz osobu Ilira Jonija s otoka Ise.¹⁹ Sačuvao se i podatak o grčkom emporiju na ušću rijeke Narona, a imamo i općenito spominjanje Jadrana s definiranjem njegove maritimne dužine i navod o dužini Ilirije kao tridesetodnevнog puta pješice.²⁰

¹⁶ M. N. ĐURIĆ, o. c., 457—458.

¹⁷ Izvodi iz Teopompova djela kod M. N. ĐURIĆ, o. c., 458. O Teopompu se u našoj literaturi do sada pisalo jedino sporadično i usputno. Usp. M. SUIĆ, o. c., 89 i d. — P. LISICAR, o. c., 14. — R. KATICIĆ, o. c., 90 i 122—125. Izuzetak ovome su radovi o Teopompuvom eponimu Jadrana Iliru Joniju — usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iōntos »tō génos 'Illyriōs« i novci grčko-ilirskih konvica na Jadranu*, *Adriatica*, 347—376, gdje se navodi i sva ostala relevantna literatura o ovom pitanju. O Teopompu je u novije vrijeme pisao talijanski znanstvenik A. PARETTI, *Teopompo e Pseudo-Silace*, *Studi classici e orientali* 12/1963, 16—80.

Potrebno je u istaknuto u tekstu još općenito naznačiti da je Teopomp autor koji jednomogom stoji u mitskim predajama, a drugom u historijskoj realnosti 4. st. pr. n. e. Kako je bio prikupio gomilu stare građe, a podosta i one njemu sasvim sveže, razumljivo je da je kasnijim piscima bio zahvalan izvor eruditiskih podataka. Odnosno, drugačije kazano, razumljivo je zašto nalazimo da ga citiraju ili parafraziraju upravo u vezi sa starijom građom. Njegova sklonost za starije predaje i ritirala je osobito Polibija, a više modernih autora navela na pogrešan zaključak da Teopomp zapravo malo ili nimalo zna o dogadajima iz 4. st. pr. n. e., pa i Sirakužanima na našem moru. Braccesi pokazuje da to nije točno kada ovaj govori o Adriji i njezinom koloniziranju sa strane vojnopolomskih sile Dionizija Starijeg — L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, Bologna 1977, 9 i d. Suprotno tome, zbog čega se izvlače dalekosežni zaključci, G. WOODHEAD, *The »Adriatic Empire« of Dionysius I. of Syracuse*, *Klio* 52/1970, 503—512. O Teopompu je osobito bitna kritička bilješka koju nalazimo u Polibiju — *Polyb.* 8,9—11, pa se na nju upućuje. Sad ju je moguće konsultirati i u prijevodu — vidi: Polibije, *Istorije*, knjiga I, prijevod M. Ricl, izdanie Matica srpska, Beograd 1988, 552—555.

¹⁸ St. Byz., s. v. *Ládesta*. M. SUIĆ, o. c., 89. — P. LISICAR, o. c., 14. — R. KATICIĆ, o. c., 123.

¹⁹ *Strab.* 7, 5, 9. Sve ostale izvore koji ovu vijest komentiraju na različite načine sabrao je R. KATICIĆ, o. c., 122—125. — M. NIKOLANCI, *Jadranski Grči...*, o. c., 160—166.

²⁰ *Strab.* 7, 5, 9. Teopompu se redovito, od druge građe, pripisuje i poznavanje prvoga keltsko-ilirskog sukoba iz polovice 4. st. pr. n. e. (*Theop. frg.* 39 i 40 kod Jacobya) — F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska...*, o. c., 82—83, 369—371.

Kod prikazanih podataka potrebno je imati u vidu prvenstveno cje- linu koju oni čine, te kontekst u kojem se daju. To je ono što Teopom-pove historijsko-geografske podatke razdvaja od geografske građe ko-jom raspolažemo poslije Hekateja, uključujući u ovo i pregršt vrijed-nih ali raspršenih i nesistematiziranih podataka iz 5. st. pr. n. e. U tak-vom svjetlu promatrano, Teopompovo se djelo predstavlja kao nov kvalitet koji se nesumnjivo nadahnuo znanstvenošću Herodota i Tukidida, i sistematičnošću u pristupu Hekateja i Skilaka iz Karijande. Stoga je mogao dati značajan doprinoš geografskom upoznavanju istočnog Jad-rana.

U svjetlu prikazanog vjerojatno će metodološki biti korisno prvo sagledati što je kod Teopompa Jadran u općem smislu. Određenu po-moć kod ovog zadatka pružaju nam sholije uz Rođaninovo djelo ko-jima je bio cilj detaljnije tumačenje rečenice u kojoj ovaj autor spo-minje »najdublji zaljev Jonskog mora«.¹⁴¹ U prvoj sholiji se kaže da se to odnosi na »Jonsko more kod Italije u koje utječe Jadran; stoga neki i to more zovu Jadran.«¹⁴² To znači, budući Jadran u njega »utječe«, da je Jadran naziv za prvi a Jonsko za drugi dio morskog jadransko-jon-skog prostranstva, uz napomenu da nema jasne granice gdje jedan pre-staje a drugi počinje. Naredna, druga, sholija je mnogo interesantnija. Prvo, jer se veže uz Teopompovo ime; drugo, jer pojašnjava prvu. Ipak i prva sholija za ovo istraživanje ima određenu vrijednost budući rje-shava osnovnu dilemu: kako se u Teopompovo doba u općegeografskom i maritimnom pogledu shvaćalo Jonsko i Jadransko more. U obje se (druga se navodi nešto niže), naime upotrebljava imenica »pélagos« za Jonsko more (*Iónion pélagos*), što znači da se u njemu vidjelo more, a ne zaljev. Jadrani se ne pripisuje ni imenica »pélagos«, ali ni »skólosse. Medutim, iz konteksta je očigledno da se pod njim podrazumijeva prije more nego zaljev. U smislu takvih zaključaka, nužno je istaći da su obje sholije nastale najranije u doba rimske penetracije u naše krajeve, kada Jonsko i Jadransko more u grčkom i rimskom geogra-fskom shvaćanju konačno postaju morima.

U drugoj se sholiji govori: »Tako zvano Jonsko more kod Italije. Dobilo je ime po Joniju, rodom Iliru, kako kaže Teopomp u 21. knjizi ...«¹⁴³

U svjetlu ovdje provedenih razmatranja bez dvojbe je da je Jad-ran za Teopompa zaljev. Sada je dakako dilema kako je Teopomp na-zivao to more: jonskim ili jadranskim zaljevom? Ako imamo pred so-bom drugu sholiju, zaključak bi mogao neosporno biti kako je on za njega Jonski zaljev. U potvrdu toga se navodi i podatak o Jonijevoj osobi, jer je po Teopompu ovo morsko prostranstvo dobilo naziv po tome vladaru. Time se Jonije postavlja kao eponim Jadranu, čime se na određeni način odlazi u domen legendarnog, što bi značilo više po-

¹⁴¹ *Apoll. Rhod.* 4,308 — prijevod R. KATIĆIĆ, o. c., 89.

¹⁴² Shol. uz *Apoll. Rhod.* 4,308 — prijevod R. KATIĆIĆ, o. c., 90.

¹⁴³ *Ibid.* Slično M. NIKOLANCI, *Jadranski Grci...*, o. c., 161 (red. br. 3).

teškoća želimo li iz tog legendarnog izlučiti realne podatke. Međutim, pretpostavimo li u Joniju realnu osobu koja je imala određenu vlast u 5. st. pr. n. e. na dijelu istočnog Jadrana, kako je to dosta argumentirano pokazao D. Rendić-Miočević na temelju emisija novca s likom ovo-ga vladara,¹⁴ učinit će se prvi korak u pojašnjavanju osnova Teopompova shvaćanja tog mora. Naime, uz Jonijevu osobu i Teopompovu vijest potrebno je vezati spomen otoka Ise. Razlog leži prvenstveno u dvije vijesti iz dosta kasnijeg vremena. Tako, Servije u komentaru uz Vergilijevu »Eneidu« (3, 211) kaže da se Jonsko more (misleći na Jadransko) prozvalo po Joniju koji je vladao na otoku Isi, navodeći da Isa leži pred Ilirikom.¹⁵ Ovo još zornije potvrđuje Strabon, čija nam bilješka ujedno razrješava Teopompovo shvaćanje Jadrana: »Vrata su zajednička jednom i drugom (tj. Jonskom moru i Jadranu — op. MK). Razlika je u tome što je Jonsko naziv za prvo, a Jadran za onaj unutar zaljeva, a sada za cijelo more. Teopomp kaže u vezi s nazivima da prvi dolazi od čovjeka rodom iz Ise, koji je zavladao tim predjelima, dok je naziv Adrija nastao po (istoimenoj) rijeci.«¹⁶

Citirano je potpuno jasno. Strabon Jadran i Jonsko more ovdje promatra s gledišta Grka koji su nastavali grčki matični teritorij. Budući da taj nije živio u Grčkoj, premda ju je prema vlastitim riječima pohodio,¹⁷ vjerojatno je i kut promatranja ovih mora Teopompov. Kako je u prvom moru vidio Jonsko, što je istina, jer ovo oplakuje zapadnu obalu Grčke, pa je Grcima gledajući prema Akvileji stvarno prvo, to se na ovo more i odnosi dio citiranoga teksta (»Teopomp kaže u vezi s nazivima da prvi dolazi od čovjeka rodom s Ise koji je zavladao tim predjelom. . .«). Naziv Jadranskog mora je decidirano »... nastao po (istoimenoj) rijeci.«¹⁸ Iz ovoga jednoznačno slijedi da se Jadran kod Teopompe nije nazivao Jonskim zaljevom.

¹⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIC, o. c., 347—376, datira Jonijev novac u poloviču 4. st. pr. n. e. To nikako ne znači (niti ovo Rendić-Miočević tvrdi) da je riječ o vladarskom novcu dinasta Jonija! Jonije je na njemu prikazan kao određena identifikacija novodošlog grčkog elementa (Sirakužani) s postojećom viškom narodnosnom tradicijom. Opet, M. NIKOLANCI, *Jadranski Grci...*, o. c., 160—163, navodi i niz zaključaka koji idu u prilog našoj analizi, pa se zato upućuje na tu studiju. O drugim aspektima usp. bilj. 148.

¹⁵ Prema R. KATIĆIĆ, o. c., 123.

¹⁶ Strab. 7,5,9. Prevedeno prema M. KRIŽMAN, o. c., 82. Slično M. NIKOLANCI, o. c., 160 (red. br. 1).

¹⁷ Usp. H. L. JONES, *Introduction*, u: *The Geography of Strabo*, Loeb Classical Library, vol. I, London 1969, XIII—XXX, — M. KRIŽMAN, o. c., 70—71.

¹⁸ Drugo je pitanje kako treba tumačiti stvarne dosege Jonijeve vlasti. Prema citiranom izvatu iz Strabonovog djela može se zaključiti da je Višanin Jonije imao pod vlašću i Jonsko more. Premda je ovo dosta smion zaključak, ipak je vrlo vjerojatno da nije daleko od istine. Mogući razlog leži u citiranom izvatu. Zašto bi Teopomp Jonsko more nazivao Jonijevim imenom ako se ovom vlast nije protezala i na njega! Stoji da može biti riječi o tzv. pučkoj etimologiji. Međutim, upravo takva vrsta etimologije najdirektnije ide u prilog ovakvoj tezi. Teopomp je na temelju homofonije (Ilir *Iónios* i more *Iónios*) došao do navedenog zaključka. Kako je želio pojasniti situaciju koja

Realnost takvog stanja potvrđuju dvije činjenice. Prva je o emisijama Jonijeva novca,¹⁰ a druga o epigrafičkom spomeniku na kojem se spominje »Jonijev otok.« Obje vrste arheoloških nalaza teorijski i praktično se vežu uz Isu.¹¹ A »to nedvojbeno pokazuje,« piše Katičić, »da je prije dolaska grčkih kolonista Isa bila središte ilirske državne tvorevine na Jadranu i da su viški Grci Ilira Jonija prihvatali kao isejskog herroja, te da je grčka kolonija Isa svoj javni život nadovezala na tradicije domaće isejske državnosti. To svjedoči o suradnji i simbiozi grčkih trgovaca i kolonista s jadranskim starosjediocima.«¹²

Put prema razjašnjenu pitanju oko pojave Jonijeve osobe kod Teopompa kao eponima Jadrana, posredno je pokazao Rendić-Miočević. Konstatira kako su Teopompovu vijest preuzeli i na različite načine komentirali brojni antički pisci.¹³ Podvlači da se u svim vijestima ističe Jonijev ilirsko podrijetlo, te bilježi: »Možda to, ipak, i sasvim nepotrebno ističu, ako je Jonije vladao tim (ilirskim?) krajevinama, čak i pretpostavljajući da se tu misli na Issu, koja još nije bila grčka kolonija. ... Možda će ipak biti najvjerojatnije, ako njegovu vlast ograničimo na otok

je realno vjerojatno opstojala, homofonija mu je bila samo dobrodošla. Zato je vrlo moguće da njegova etimološka kombinacija predstavlja realnost. 5. st. pr. n. e. Jer, izgleda da je vlast jednog Ilira bila tolika da je čak jedno klasično grčko morsko prostranstvo nazvano po njemu? Da li je Teopomp znao da se Jonsko more i prije ovog Jonija nazivalo jonskim imenom — nedvojbeno je. Ali, prije Teopompa ono je bilo *zaljev*, a s njime očigledno *mora*. Razlika je više nego evidentna. Čini se da je ona ključ ovog problema. U tome bi slučaju Teopomp bio u pravu. Jonski zaljev se po dolasku u steru vlasti viškog Ilira Jonija počeo nazivati Jonskim morem. Ovo posebno potvrđuje Apijan (*App. Bell. C.* 2,39) nazivajući Jonija Dirahovim sinom i stavljajući ga, očigledno ne bez razloga, u vezu s Dirahijem — Epidamnum. Premda će se ovom dodati još ponešto u tekstu koji slijedi, ipak pitanje nadilazi cilj i okvirje ovog djela, pa će biti detaljnije raspravljeni na drugom mjestu. Usp. radove u bilj. 149—150, i posebno D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iónios »tò génos ...*, o. c., 347—376. — M. NIKOLANCI, *Jadranski Grci...* o. c., 160—166. — R. KATIČIĆ, *Iónios der Illyrier*. Godišnjak CBI 9/1973, 185—201. Sada se može također konsultirati D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Antički Grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljavanja priobalja Manijskog zaljeva*, Adrias 2/1988, 5—19.

¹⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iónios...* o. c., 347—376. Usp. također D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prolegomena ilirskoj numografiji*. Godišnjak CBI/1965, 85—87. — ISTI, *Ilirski vladari u svjetlu epigrafske i numizmatičke izvora*, Historijski zbornik 19—20/1966—1967, 302—304, gdje je i sva starija literatura. Vidi bilj. 144.

¹¹ Natpis donosi J. BRUNSMID, *Die Inschriften und Munzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898, 30 (broj 26). Uspor. G. NOVAK, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU 322/1961, 167—169. — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Od prvih početaka do kraja antičkog razdoblja*, u: *Pisana riječ u Hrvatskoj*, Zagreb 1985, 32. — R. KATIČIĆ, *Podunavlje...* o. c., 124. Usp. radove D. Rendić-Miočevića iz bilj. 148—149.

¹² R. KATIČIĆ, o. c., 124. — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji*, VAHD 53/1950—1951, 32—41, gdje je zabilježen naz Ilira na grčkim epografskim spomenicima: isejska naseobina u Lumbardiji na Korčuli (41—45), pa Tragurij i Salona (45 i d.). Sve ovo direktno potvrđuje Katičićev zaključak.

¹³ Usp. pregled tih vijesti kod R. KATIČIĆ, o. c., 123—124.

*Issu, a možda i na druge ... otoke u tadašnjem »Jonskom« (Jonijevu?) moru.*¹³³

Rješenje pitanja je, prema tome, u činjenici da je Teopomp tek iskoristio postojanje rijeke Adrije i istoimene naseobine ustrojene u drugoj polovici 6. stoljeća pr. n. e.,¹³⁴ i na temelju homofonije objasnio nastanak Adrije kao naziva Jadranskog mora. Slijedom realnog postojanja Jonija, koji je imao vlast i na Isi, analogno je pojasnio nastanak imena Jonskog mora, jer je ovaj imao vlast i nad tim morem. Dakle, iznova homofonija. Kod te formulacije vjerojatno nije mislio na starija razdoblja, kada se jonskim imenom zvalo svekoliko morsko prostranstvo od padskog područja do obala Jonije.

Ostaje vrlo vjerojatnom konstatacija da se spomen Jonijeve osobe u njegovom djelu učinio radi registriranja stvarne političke situacije kojoj je ishodište bilo na Isi (Ilir Jonije rodom s Ise), a dosezi do Jonskog mora. Ovo nimalo slučajno notira i Apijan pišući o Joniju kao Dirahovu sinu i dovodeći ovoga u vezu s Jonskim morem, koje se još od Hekateja protezalo do Dirahija.¹³⁵

Postoji još jedan aspekt problema. Prenda je u biti generalan, ipak ga treba spomenuti. Riječ je o tome da je svaki autor, pa i Teopomp, u pisani povijesti obavezan u adekvatnoj mjeri definirati i geografski prostor u kojem su se dešavali povjesni procesi o kojima piše. To znači da se Teopomp u takvom poslu morao višekratno susresti s nazivom Jonski zaljev za današnje Jadransko i Jonsko more u cijelini. Naime, do njegova je vremena trag o nekadašnjem imenovanju Jadrana jonskim imenom bio ne samo svjež, već i prisutan u njemu suvremenog grčkoj literaturi. Odatile je Teopomp imao zadatak uvesti u ondašnju literaturu naziv Adrija, koji se u pomoračkoj stvarnosti već dugo upotrebljavao, uz istovremeno definiranje što je taj naziv u geografskom smislu u odnosu na stari. Tako je ne samo aktualizirao Hekateja i njegov prvi spomen Adrije, već i pomogao da ovaj naziv konačno postane prisutan usporedno u pomoračkoj praksi i istovremenim historijskim, geografskim i drugim sličnim djelima.

U takvom svjetlu naprijed citirana prva sholija kao pojašnjenje značenja Apolonijeve bilješke o »najdubljem zaljevu Jonskog mora« (*Apoll. Rhod.* 4,308) dobiva potpuno značenje. Po njoj je Jonsko more (*Iónion pélagos*) ono morsko prostranstvo koje se nalazi »kod Italije u koje utječe Jadran; zato neki i to more zovu Jadranom«.¹³⁶ Ovoj je formulaciji s razlogom suštinski slična Strabonova (*Strab.* 7, 5, 9), po kojoj je Jonsko naziv za donji dio, a Jadran za unutrašnji dio takvog morskog prostranstva. Odatile slijedi kako je i prva nastala uvidom u Teopompovo djelo, s time što je prvu sholiju izradio jedan, a drugu neki kasniji komentator Apolonijeva epa.

¹³³ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Ilirska vladari...*, o. c., 303.

¹³⁴ St. Byz., s. v. *Adria*. Vidi bilj. 137.

¹³⁵ Usp. bilj. 148 i M. NIKOLANCI, *O kontroverzi Lissos-Issa*, *Adriatica*, 381—382.

¹³⁶ Shol. uz *Apoll. Rhod.* 4,308. R. KATICIC, o. c., 90.

Drugim rijećima, glavni rezultat Teopompova pojašnjenja Jadrana je takav da je on morsko prostranstvo od Akvileje do obala Jonije vjerojatno nazivao *Iónios pélagos* — Jonsko more. Tako je Jonsko more konačno u povijesnoj i geografskoj literaturi postalo morem u uobičajenom geografskom smislu. Jadran ostaje integralni dio ovog morskog prostranstva, ali kao njegov zaljev. Da je naše more u takvoj formulaciji dobilo mnogo adekvatnije geografsko pojašnjenje u odnosu na ranije vrijeme nesumnjivo je.

Navedenom novu potvrdu vidimo u Teopompovom podatku koji se također nalazi kod Strabona — o dužini plovidbe Jadranskim morem. Strabon uz ovaj podatak navodi i neke druge:

»*Teopomp navodi da čitava plovidba, počev od vrha Jadrana, traje šest dana, a da je za pješaka zamlja Ilirija duga trideset dana hoda; no, rekao bih da pretjerava. On priča i o drugim nevjerojatnim stvarima: kako su oba mora (misli na Jadransko i Crno more — op. MK) spojena (nekakvom prevlakom ili podzemnom bušotinom — op. MK) zato što se u rijeci Naron mogu naći lončarske izrađevine s otoka Hija i Tasa; o tome da su oba mora vidljiva s nekog brda; zatim tvrdeći kako je jednom od liburnijskih otočka opseg čak pet stotina stadija i da se rijeka Hister jednim ušćem ulijeva u Jadran. Čak i kod Eratostena ima poneka ovakva pučkim predodžbama svojstvena glasina, kako kaže Polibije pišući o njemu i drugim piscima.*«¹⁵⁷

Strabonovo je čuđenje razložno utoliko što je ovaj autor pod Teopompovih šest dana plovidbe podrazumijevao šestodnevnu plovidbu samo za danje svjetlosti. Međutim, Teopomp o nautičkoj dužini Jadrana nije tako mislio. On je pod navedenom navigacijom podrazumijevao kontinuiranu plovidbu s trajanjem od 24 sata dnevno kroz šest dana. Isti rezultat, nikako slučajno, daje Ps. Skilak svedu li se njegovi dani i noći navigacije istočnim Jadranom (usp. *Tabelu 2*), što su u maritimnom pogledu *kratke plovidbe*. Odnosno, slijedom zaključaka datih na prethodnim stranicama, Teopompova je navedena maritimna i geografska mjeđa ovog mora sasvim konkretni produkt onih *dugih plovidbi* Fokejaca (*Herod.* 1,163).

Potvrdu ovakvome tumačenju imamo kod Strabona kroz spominjanje dužine plovidbenog puta od Liburnije (najvjerojatnije od ušća Titova) do Keraunijskog gorja (*Strab. 7. 5. 9*). Time je ujedno definiran i kraj Jadranu prema Teopompovome slvačanju,¹⁵⁸ ali i početak, što je Strabonov »vrh Jadranu« (*Strab. 7. 5. 9*).

¹⁵⁷ *Strab. 7. 5. 9.* Prevedeno prema N. CAMBI — U. PASINI, *Anitički izvori o Naroni, Dolina Neretve*, 286. — M. KRIŽMAN, o. c., 82—83. Nešto drugačiji prijevod daje se u Polibije, *Istorije*, knj. II, prijevod M. Ricl, Matica srpska, Beograd 1988, 494. Odnosi se na *Polyb.* 34,12, i u tome se prijevodu daje formulacija »*Liburnska ostrva*«, što je neuobičajeno. M. Ricl u bilješki (sp. dj. str. 619, bilj. 50) kaže doslovice: »*Danasnji Rab, Pag, Dugi otok, Kornati*.«

¹⁵⁸ Takvu južnu graničnu crtu Jadranu daje i Ps. Skilak — detaljnije u tekstu ad 2.1.6. ovog djela.

Od drugih podataka koje nalazimo u citiranom izvatu iz Strabonove »Geografije« važna je informacija o ušću Histera u Jadran, kao odraz starije geografske tradicije kojoj ni Teopompovo djelo nije moglo izbjegći. Ipak, mnogo je veće vrijednosti informacija o trgovisu na ušću Narone koje se nalazio na mjestu kasnije rimske kolonije Narone.¹³ Vijest je već tim izvanredno vrijedna, jer se za nju prije Tropompa u odgovarajućoj literaturi nije znalo. Vjerojatno mu je suvremena — što bi značilo da ju je preuzeo iz neposredne pomorsko-trgovačke prakse. Uostalom, to potvrđuje i činjenica da se empirij navodi i kod Ps. Skilaka.¹⁴

Teopompov otok veličine 500 stadija, najvjerojatnije je današnji Krk. Podatak je izvorno bio formuliran kao jednodnevna navigacija, ali je kasnije preračunat u adekvatnu vrijednost izraženu stadijazmima. Poznavanje Krka u vrijeme kada se sjeverni Jadran općenito malo poznavao nije začudujuće. Potrebno je, naime, imati u vidu Strabonov i Plinijev spomen dužine japodske obale.¹⁵ Kako ih prvi na Jadranu spominje Hekatej,¹⁶ a ne notiraju ih Ps. Skilak i Ps. Skimno, s velikom se vjerojatnošću može zaključiti da ih tu u predajnem obujmu više nije bilo.¹⁷ Tijekom 4. st. pr. n. e. na obali će ove izgleda smijeniti Liburni,¹⁸ pa će njih na sjevernodalmatinskom obalnom potezu registrirati »Peripli« i »Periegeza«. Zato će trebati konstatirati kako se barem načelno poznavalo i taj dio istočnjadranskih voda.¹⁹ Unutar takvog konteksta

¹³ Uspor. N. CAMBI, *Antička Narona. Postanak i razvoj grada prema novijim arheološkim istraživanjima*, Materijali 15, SADJ i ADM, Beograd 1978, 57–64. — ISTI, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Dolina Neretve, 127–153. Podrobnije o značenju trgovista na ušću Narone u točci 2. teksta ad 4.3.5. ovog djela.

¹⁴ M. SUIC, *Gdje se nalazio jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla?* GZMS 8/1953, 111–129. — ISTI, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovom Periplu*, Rad JAZU 306/1955, 121–185. — ISTI, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 117 i d, gdje se donosi sva starija literatura.

¹⁵ Podaci i komentar M. KOZLIČIĆ, *O problemu japodske prisutnosti...* o. c., 109–118. — ISTI, *Ušće rijeke Tedenjia (Ptol. II 16,2)*, Senjski zbornik 9/1982, 15–32.

¹⁶ St. Byz., s. v. *Iapigia* i *Iápodēs*.

¹⁷ Šta se pod ovom formulacijom podrazumijeva dato je u bilješkama 52 i 165 odnosno, u tekstu ad 4.1.3. ovog djela.

¹⁸ Uspor. M. KOZLIČIĆ, *Nekoliko pitanja...* o. c., 51–58. — ISTI, *O problemu japodske prisutnosti...* o. c., 109–118.

¹⁹ Ne znači, da se to opetovanje istakne, da u ovim Japodima vidimo pomorsku etniju. Nikako! Oni su mogli biti teli primorci. U više nego tek određenom pogledu su koristili materijalne i ljudske resurse liburnskog pomorstva. Razlog njihove prisutnosti na pojedinim točkama Podgorskog kanala je najvjerojatnije ekonomski naravi, i pretežno se stavљa u vrijeme prije 4. st. pr. n. e. [Usp. R. MATEJČIĆ, *Prehistorijska nekropola Mišinac u Kastvu*, Liburnske teme 1/1974, 51–80. — A. GLAVIČIĆ, *Arheološki nalazi iz Senja i okoline*, Senjski zbornik 2/1966, 383–419. — ISTI, *Arheološki nalazi iz Senja i okoline* (II), Senjski zbornik 3/1967–1968, 5–45. — ISTI, *Arheološki nalazi iz Senja i okoline (III)*, Senjski zbornik 4/1969–1970, 45–70. — M. KOZLIČIĆ, *O problemu japodske prisutnosti...* o. c., 109–118. — M. SUIC, *Nekoliko pitanja...* o. c., 109–118]. Kako npr. bez teze opravdati očigledne grčke elemente na japodskim sepulkralnim i sakralnim kamenim spomenicima, koji su u bishačku regiju mogli doći (utjecaji) posredstvom unskog pravca, prem-

se identificiranje Teopompova otoka obujma 500 stadija čini dosta rationalnim. Jer, otok se ne imenuje, što jest najvažnije. Razlog je u nedovoljnom poznavanju ovih morskih voda, pa se i definira jedino numerički. Moguće takvoj identifikaciji ide u prilog i Strabonovo svjedočanstvo kako „... je uz Japode Kurikta“, što znači da može jedino biti na suprot njihovoj obali.

Identifikacija ovog otoka s nekim iz niza srednjodalmatinskih otoka ne dolazi u obzir iz dva razloga. Prvo, jer data mjera ne odgovara niti jednom od njih. Drugo, jer bi bilo teško dokazati da je Teopomp mogao identificirati Vis, Korčulu, Lastovo ili Hvar bilo kako drugačije izuzev njihovim ondašnjim imenima. Sasvim je, naime, izvjesno da je Teopompovo poznавanje nesonima srednjeg Jadrana bilo bogatije od danas poznata dva: Ise i Ladeste, zbog činjenice da je živio u vrijeme kada su u Isi i na Farosu već nekoliko decenija postojale grčke kolonije, a takva je, od Knidana, još mnogo ranije bila ustrojena na otoku Korčuli. Stoga ne može biti nikakva prepreka činjenica da nam je danas poznato da je on znao tek za Vis i Lastovo, jer je njegovo djelo do nas dospijelo u fragmentima, pa se već i odatle čini utemeljenim pretpostaviti prikazano. Također, stoji i činjenica da su se pojedini srednjodalmatinski otoci pridavali Liburnima, kako je spomenuto naprijed. Ipak, upravo to s obzirom na vrijeme djelovanja i ciljeve koje je pred sebe Teopomp postavljao kao povjesničar ni malo ne umanjuje vrijednost iskazanog suda. Stoga bi se na kraju vjerojatno ipak trebalo zadržati kod pretpostavke kako je njegov otok od 500 stadija — otok Krk.

da i Podgorski kanal treba imati u vidu. [Usp. B. RAUNIG, *Japodski kameni sepulkrani i sakralni spomenici*, Starinar 23/1972, 23—51, — ISTA, *Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća*, GZMS 23/1968, 99—105, — R. VASIC, *The Date of the Japod Urns*, Arcæol. Jugosl., 8/1967, 47—57, — ISTI, *Hronološka podela japodskih urni*, Živa antika 17/1967, 217—231, — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Umjetnost Ilira u antičko doba*, Duhovna kultura Ilira, Pos. izd. CBI 11/1984, 65—80]. Na kraju, kažimo i to da Japodi na primorju ostaju i u narednim stoljećima, ali im je djelokrug djelatnosti poslije 4. st. pr. n. e. bitno sužen [M. KOZLIČIĆ, *Nekoliko pitanja...*, o. c., 51—58]. Rješenje problema — zato — ne izgleda ni približno onako kakvo ga je rješavao Degrassi [A. DEGRASSI, *Ricerche sui limiti della Giapidia*, Arch. triest. 15(1)/1929—1930, 261—299, — ISTI, *Ancora sui limiti della Giapidia*, Arch. triest. 16(2)/1930—1931, 455.] Odnosno, problem japodske prisutnosti na obali potrebno je promatrati unutar složenih narodnosnih odnosa sjevernodalmatinske regije [S. ČACE, *Pričozi proučavanju...*, o. c., 43—125, posebno 55—81.] Pitanje će ovdje biti onoliko osvijetljeno koliko to dozvoljavaju cilj i namjena ovog djela — vidi tekst od 4.1.3. ovog djela te bilj. 52 i 166, gdje se daju drugi aspekti pitanja.

¹⁴ Strab. 7, 5, 5. Usp. M. ZANINOVIC, *Otocí Kvarnerskog zaljeva — Arheološko-strateška razmatranja*, Arheološka istraživanja Cresa i Lošinja, 44. Izrazito prisustvo jantara u Japoda [uspore, npr. Z. MARIĆ, *Japodske nekropole u dolini Une*, GZMS 23/1968, 5—79, te R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Japodska grupa*, PJZ knj. V, Željezna doba, Sarajevo 1987, 391—441] govori, da su ga oni nabavljali ne samo u akvilejsko-tršćanskoj već i u riječkoj regiji. Doslovno dolazak Grka po jantar u prvu, ali i drugu regiju, inicirao je upoznavanje Krka i pojavu »jantarskih« otoka. Usp. bilj. 165.

Ovome nije smetnja činjenica što se dio Teopompovih historijsko-geografskih podataka sačuvao u »*Periegezi*« Ps. Skimna. Pored ostalog, Ps. Skimno spominje Apsirtide, Elektride i Liburnide, za koje R. Katićić s pravom misli da su također Teopompovi podaci.¹⁶⁷ U kontekstu takvih nesonima posebno izdvajanje otoka obujma jedan dan plovidbe, predstavlja kuriozum koji je vjerojatno upravo radi toga Teopomp spomenuo. Spomen Lastova je, s druge strane, da se to posebno podvuče, u vezi s definiranjem prekomorskog trajekta s istočne na zapadnu obalu.¹⁶⁸ Na koncu razložno pitanje: kakav je uopće kontekst u kojem su doneseni ovi podaci?

Stoga veličinu Teopompa kao povjesničara i geografa sigurno u najboljoj mjeri pokazuju ne toliko podaci koje navodi ili koji su se sačuvali kao njegovi, već prvenstveno kontekst u kojem se historijsko-geografska građa donosi. U tom smislu je mnogo bitnije od spomena neretvanskog trgovišta nastojanje da racionalnim putem pronikne u razloge pojavе trgovачke robe s Hija i Tasa. On prihvata vezu Histera s Jadranom kao relikt starije geografske tradicije. Ipak, to mu nije dovoljno da bi objasnio pojavu robe s navedenih grčkih otoka kojom se trgovalo ne samo u Jadranu, već i duž crnomorske obale. Očigledno zato za njega ušće Histera u Jadranu nije kraj trgovачkog puta iz Crnog mora, već daleko više — njegov nastavak. Znajući da trgovište na ušću Narona, u želiji da mu da odgovarajuće objašnjenje, dovija se na citirani način, što je svakako u skladu s tadašnjim geografskim shvaćanjem koje je nerijetko, u nedostatku izvornih podataka, posezalo za tumačenjem što se s obzirom na doba djelovanja može s pravom nazvati racionalnim.

Istovremeno, takvo videnje Jadranu predstavlja i racionalno orijentiranje našeg mora u geografskom prostoru. Stoga informacija predstavlja nesporni kvalitet polučen s Teopompovim djelom. Jer, Jadran se definira ne samo nizom općepoznatih (etnije, naselja, otoci itd.), već i s više općih geografsko-kartografskih podataka: dužina obale u danima navigacije i kopnom pješačenjem. Više od toga se od njega, koji je ipak

¹⁶⁷ O otocima kod Teopompa na temelju Ps. Skimnovih te drugih podataka uspor. R. KATICIĆ, *Liburnski otoci kod antičkih pisaca*, Zadarsko otocje, 36–42. Usp. tekst ad 2.3.1. ovog djela.

¹⁶⁸ O Lastovu vidi A. M. RADMILLI, *The Island of Lastovo (Lagosta) from Prehistory to the Roman Era*, Adriatica, 439–446. Viditi i najnoviji članak B. MIGOTTI, *Otok Lastovo u dodiru s grčkim svijetom*, Arheološki radovi i rasprave 10/1987, u kojem se prikazani nalazi iz spilje Rače na Lastovo datiraju u 3–1. st. pr. n. e. To ne znači kako Lastovo nije moglo služiti kao orijentir u prekojadranskoj navigaciji tokom cijelog starog vijeka. Konačno, otok još uvijek arheološki nije istražen. S time se tek počelo! Ipak, potrebno je podvući da je osim ovog postojao i drugi mnogo više korишteni trajekt: Zirje — Vis — Svetac ili Palagruža — Trenit — Monte Gargano, koji s jedne strane veže toponime vezane uz Diomedov kult (Diomedov rt — rt Ploče, Planika; Diomedovo otocje — Treniti), a potvrđen je i arheološki. Usp. B. KIRIGIN — A. MILOSEVIC, *Svetac*, Arheo 2/1981, 45–51. O ostalim potrebnim relacijama duž i prekojadanske navigacije detaljno ad 2.3.1.–2. ovog djela.

povjesničar, nije moglo očekivati. Uostalom, i ono što je zabilježio, preuzilazi čak i domete jednog geografa.¹⁰

Navedene Teopompove vijesti dobit će novu redakciju kod mnogo kasnijeg Ps. Aristotela, gdje su obrađene do kraja:

»A priča se da je između mentorske i histarske [zemlje] planina zvana Delfij s visokom glavicom (vrhom — op. MK). Kad se Mentorji, koji obitavaju na Jadranu, uspnu na tu glavicu, gledaju tađe što uplovljavaju u Crno more; da postoji i neko mjesto na polu razdaljine (valjda između Crnog i Jadranskog mora — op. MK) gdje se razvilo zajedničko tržište, pa trgovci s Ponta dolaze i prodaju tezbiljansku, hrišku i tasku robu, a oni s Jadranu kerkirske amfore (da li se vinom ili žitom, s obzirom da se podrazumijeva da su bile pune!?) — op. MK.«¹¹

Iako je izvjesno da su u ovu vijest, zapisanu sa strane nekog od Aristotelovih učenika, unijeti pojedini historijsko-geografski podaci iz drugih starijih ili istovremenih izvora, u kontekstu naprijed citiranoga teopompovska osnova je nesumnjiva. *Prvo*, spomen Histrije i Mentora očito je još jedan dokaz o barem načelnom poznавању sjevernojadranih voda, što direktno ide u prilog lokaliziranju Teopompsog otoka s obujmom od 500 stadija upravo u to područje i njegovo identificiranje s otokom Krkom. *Drugo*, podatak o Mentorima je vrijedan i zbog toga što ta etnija, vjerojatno ne veća od plemena,¹² predstavlja onu populacijsku skupinu koja se na obali i otocima Hrvatskog primorja pojavila negdje u vrijeme izmjene Japoda i Liburna na tim prostorima, uz napomenu da su Mentorji živjeli pretežno na otocima,¹³ a Japodi na nasuprotnom kopnu. Njihovo poznавањe, koje datira još od Hekateja, pokazuje i određeni stupanj poznавањa tih morskih voda i njihove veze sa susjednim kopnjem, o čemu je solidno svjedočanstvo spominjanje planine Delfija odnosno, Albija.¹⁴ Zna li se da Albij treba identificirati s planinskim masivima Velike i Male Kapele, a to je znatna unutrašnjost kopna za ovakvo doba, stupanj i vrijednost takvog poznавањa ovog dijela Jadranu će biti važnija, a naša identifikacija Teopompsog otoka još snažnija.

¹⁰ Strabonovo (*Strab.* 7,5,9) tumačenje da Teopomp za Iliriju donosi tridesetodnevni put pješice kao njezinu dužinu, ne može biti Teopompsov podatak. Najvjerojatnije je ovo Strabonov mahinalni potez. U Strabonovo se doba Ilirija, kao rimska provincija, protezala niz cijeli istočni Jadran pa je umjesto Teopompsove formulacije stavio svoju.

¹¹ *Ps. Arist.*, *De mirab. auscult.* 839 b, 104. Konsultiran je prijevod u S. ISLAMI, *Ilirët dhe Iliria te autoriteti antike*, Tirana 1965, 42. M. KRIŽMAN, o. c., 30 i d, misli drugačije. *Ps. Arist.*, *De mirab. auscult.* 832 a, 22, spominje medovinu kod Taulanata; kod Pajona zlato i neprestane kiše (833 b, 45); kod Apolonije Taulanata locira područje bogato asfaltom (842 b, 127); a spominjanje i autarijatske slane izvore (844 b, 138). — F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena...*, o. c., 71.

¹² O Mentorima te procesu u kojem su asimilirani detaljno S. ČAĆE, *Pri lozi proučavanju...*, o. c., 43 i d.

¹³ M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 121, — S. ČAĆE, *Položaj...*, o. c., 80—81.

¹⁴ M. SUIĆ, o. c., 121 i bilj. 31.

ja.¹⁴ Treće, najuže je uz spominjano vezan trgovački put koji se kretao dunavskim tokom iz crnomorskih oblasti ne samo prema Savi, pa Ljubljanicom u tršćansko-akvilejsku regiju,¹⁵ već je jednim kракom, tokom rijeke Kupe svakako,¹⁶ dospijevao i na japodsko područje, a odatle u Hrvatsko primorje. Nespominjanje Japoda može u citiranom tekstu, kao i kod Teopompa, značiti tek to da su Mentorи bili jedno od japodskih plemena, pa je navođenje mentorskog imena značilo i definiranje etnije (u širem smislu riječi) preko čije teritorije je vodio ovaj trgovački put. U tom smislu nije prepriča Hekatejevo posebno spominjanje Japoda i Mentora, jer je integracijski proces tada bio u začetku, da bi po S. Čači vjerojatno bio gotov najkasnije u 3. st. pr. n. e. Tada su se u sjeverno-dalmatinsku etničku problematiku umiješali i Liburni, između kojih i Japoda je, a time i Mentor, i pored različitosti primjetna određena srodnost u kulturnom, a vjerojatno i u ostalim pogledima, što nije slučajno.¹⁷ U tom kontekstu notiranje Albija se čini razložnim. Ujedno se daje dopuna razlogu Teopompovog spominjanja Histera i njegovog ušća u Jadranu. Četvrto, u analognom svjetlu potrebno je vidjeti i spominjano trgovište. To vjerojatno može biti jedino Teopompov emporij na obali rijeke Narona. Istovremeno je ovo i formulacija preko koje se posredno kazuje o kraju toga trgovačkog puta od Ponta do sjevernog Jadranu dakle, najvjerojatnije šira riječka regija.¹⁸ Time je proširen poznati broj teopompovskih podataka, uz napomenu da je Pseudo Aristotel vrlo moguće pod tim trgovištem podrazumijevao općenito trgovinu duž istočne obale Jadranskog mora. Tome je vrlo ilustrativna bilješka da se na Jadranu trguje i robom iz Korkire (Krfa), koja je ipak na istočno-jadranska trgovišta mogla dospjeti jedino interjadranskom dužobalnom navigacijom. Peto, tu je i spomen Jadranu u teopompovskom smislu — kao zalijsa, za razliku od Ponta, koji je deklariran kao more.¹⁹

Slijedom datog uz ovaj podnaslov mislimo da se već sada dosta zorno uočava slojevitost raspoloživih geografskih podataka o ovom moru. Nije to jedino uslijed mogućnosti da se neke informacije nude s zna-

¹⁴ O kasnijim povijesnim relacijama uz navođenje relevantne literature S. ČAČE, o. c., 76 i 87—88.

¹⁵ Usp. R. KATIĆIĆ, o. c., 85, gdje su svi izvori i nešto detaljnija analiza problema. O pitanju funkcioniranja Dunava kao riječne trgovačke veze između unutrašnjosti Balkana i crnomorskih oblasti — J. ŠASEL, *Rečna plovidba i privreda u antičkom Podunavlju*, Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove, SANU, Odjeljenje istorijskih nauka, knjiga 3, Beograd 1983, 97—108, — B. GAVELA, *Mit i stvarnost u spevu o Argonautima*, o. c., 71—85, — D. BOSKOVIC, *Plovidba Derdapom u Trajanovo doba*, o. c., 87—97.

¹⁶ Viditi J. ŠASEL, *Okra*, Kronika 22(1)/1974, 9—17.

¹⁷ Vidi literaturu datu u bilj. 52, 118 i 172, i S. BATOVIC, *Die Eisenzeit auf dem Gabiet...*, o. c., 55—70.

¹⁸ O ovome određeno svjedočanstvo pružaju skromni rezultati arheoloških istraživanja. Usp. R. MATEJCIĆ, *Prehistorijska nekropola Mišnac...*, o. c., 51—80. Viditi bilješke 52, 165 i 166, te тамо navedenu drugu literaturu i objašnjenja.

¹⁹ Usp. original citirane vijesti kod M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, o. c., 121 i bilj. 31.

čenjem koje im najčešće nije lako objasniti. Prvenstveno se radi o slojvitosti, kojoj neće izbjegći ni djela koja će slijediti u kasnijem dobu, što su nastala zagledanjem (ili iz uvida) u logografsku literaturu. Geografska grada koju se kod logografa moglo naći — premda nije bila posebno brojna — nudila je vrlo jasne i nedvosmislene informacije nastale pomoračkom autopsijom. Kako je točnost takvih podataka najčešće bila nedvojbena, razumljivo je da će ih koristiti i daleko kasniji autori. To je zato još jedan most između te prve vizije istočnog Jadrana i vremenskih razdoblja koja slijede.¹³⁰

¹³⁰ U tekstu kontinuirano upotrebljavamo identično kroatizirane oblike antičkih toponima, hidronima, nesonima, oronima i tome slično. Tako primjerice za Japode pišemo *Japodi*, ali ne i oblik *Japudi* kakav se može naći u izvorima; analogno je kod *Iliri* i *Ilirija* u odnosu na poznatu *Iliridu*, itd. Slijedimo, dakle, u najvećoj mjeri nazivlje koje upotrebljava A. MAYER, *Die Sprache... o. c.*, 29—364. Time je praćenje teksta, barem prema našem mišljenju, u najvećoj mjeri olakšano. Izuzetak se čini jedino u posebnim situacijama kada je to nužno za raspravu odnosno, u prijevodima.

2. HISTORIJSKA GEOGRAFIJA ISTOČNOG JADRANA PREMA PERIPLIMA, PERIEGEZAMA I OSTALIM IZVORIMA IZ VREMENA GRČKE KOLONIZACIJE

Grčka kolonizacija istočnog Jadrana svoj puni zamah dobiva u 4. st. pr. n. e. sirakuškim koloniziranjem Isc i parskim Farosa. Predstavljala je bitni napredak u geografskom upoznavanju naše obale: prvo grčkih pomoraca, a zatim, njihovim posredstvom, grčkih geografa. Stoga će njezine početke karakterizirati djela koja teže koliko-toliko zaokruženom opisu Jadrana, pretežno s maritimne strane. Takva nas činjenica ne čudi. Kolonisti su dolazili morem, pa su ih trebali interesirati svi geografski podaci o njemu.

Međutim, ovo je i doba općega sistematiziranja u pomorsko-geografskom pogledu podataka pomoračke i općegeografske prirode Grcima tako poznatog svijeta. To jest, vrijeme nastanka geografskih djela svojstvenih prvenstveno za stoljeća grčke kolonizacije Mediterana. Riječ je o svojevrsnim peljariama pomorcima interesantnih mora i njihovih obala, koji su do danas očuvani kao njihovi »*peripli*« (oplovljavanja) i »*periegeze*« (obilasci). Među njima za ovo su istraživanje posebno zanimljiva dva: Ps. Skilakov »*Peripli*« i Ps. Skimnova »*Periegeza*«.

Pored toga, ovo je doba daljnog jačanja mitske geografije kao posebnog književnog roda. Odатle je za nas zanimljiv i ep o Argonautima Apolonija Rođanina, jer je vlastitu sliku Jadranu gradio ne samo na informacijama mitskog obilježja već i pregršu objektivnih i vjerodostojnih geografskih podataka.

Tu su još Eratostenovi podaci i nešto Diodorovih opservacija, čime se na istraživani period baca kvalitetno i kvantitetno novo svjetlo.

U tom smislu, djela koja će se analizirati u ovom dijelu našega rada, predstavljaju stvarni pomak u geografiji istočnog Jadrana u odnosu na prethodno vrijeme. Ujedno, izuzimajući Ps. Skilaka i Ap. Rođanina, drugi su izvori su do sada bili potpuno neistraženi, pa će kvalitet dobivene slike već i s te strane biti takoder novoga kvaliteta u odnosu na naše dosadašnje spoznaje.

2.1. Pseudo Skilakov »Peripl«: prvi petjar istočnog Jadrana

Geografski priručnik »Plovidba morem uz obale nastanjene Europe« poznat kao »Peripl« Ps. Skilaka potječe iz polovice 4. st. pr. n. e.¹ a ne, kako mu je to htjela pripisati starija povijesna tradicija, iz Darijeva doba (6. st. pr. n. e.) i od Skilaka iz Karijande.² Od izuzetnog je značenja činjenica da je okosnica djela nastala na temelju izvornih pomoračkih podataka. Odatle se čini vjerojatnom pretpostavka da se ono u temeljnoj ideji, a možda i nekim podacima, nadahnulo rezultatima geografa i pomorca Skilaka iz Karijande.³

Povijest znanstvenog istraživanja tog djela vrlo je duga. Počinje s I. Lučićem⁴ i A. Fortisom.⁵ Podužava s J. Alacevićem,⁶ V. Radimským,⁷ K. Patschom⁸ i G. Novakom.⁹ Ipak, tek će nakon II. svjetskog rata biti razriješena većina problema. Prema pristupu, dobivenim rezultatima i vremenu publiciranja, prve su studije D. Rendić-Miočevića,¹⁰ a zatim M. Suić,¹¹ pa A. Paretti¹² i niza drugih znanstvenika.¹³

¹ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovom Periplu*, Rad JAZU 306/1955, 122—125 i 165—166.

² M. SUIĆ, o. c., 166, — M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula — Rijeka 1979, 37—38.

³ M. KRIŽMAN, o. c., 37.

⁴ I. LUCIĆ, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, prevodilac i priređivač antičke grade B. Kuntić-Makvić, Zagreb 1986, 133—139 (2, 1—126), 159—163 (2, 556—636), itd.

⁵ A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984, 149, 239—243 te 255 i 257.

⁶ J. ALACEVIC, *L'Emporio ed il lago Naroniano di Scilace*, Bull. arch. stor. dalm. 1/1878, Nr. 10, 152—160; 22/1899, Nr. 7—8, 144—148, — ISTI, *La Liburnia ed Liburni di Scilace Cariandeno*, Bullet. arch. stor. dalm. 16/1903, Nr. 8—11, 156—162; Nr. 12, 199—204, — ISTI, *Gli Illiri*, Bullet. arch. stor. dalm. 27/1904, Nr. 1—4, 27—34.

⁷ V. RADIMSKÝ, *Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini*, GZMS 6/1894, 533—539.

⁸ Viditi K. PATSCH, *Pseudo-Skylaxovo jezero*, GZMS 18/1906, 367—390.

⁹ G. NOVAK, *Dim(os) i Herakleja, »Bulicev zbornik«*, Zagreb 1924, 655—658, — ISTI, *Issa i išejska država, (I dio)*, VAHD 54/1952, 5 i d, — ISTI, *Pretistorijski Hvar. Grapčeva spilja*, Zagreb 1955, 3—15, — ISTI, *Vis knj. I*, Zagreb 1961, 7 i d, — ISTI, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU 322/1961, 145 i d.

¹⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIC, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro dobu (II dio). Pseudo-Skilakov Katarbátes pótamós i južna granica Liburnije*, Hist. zbornik 3/1950, 221—232, — ISTI, *K pitanju historiciteta nekih grčkih kavnica na našoj obali — Herakleja i Korkyra Melaena*, Numizmatika 5/1953, 3—9, — ISTI, *Da li je na Braču bilo grčkih kolonija?* Brački zbor. 2/1954, 90—94, — ISTI, *Narona*, Enciklopedija Jugoslavije, t. 6, Zagreb 1965, 256—257, itd. Ostali se radovi navode u znanstvenom aparatu na mjestima gdje se raspravlja o konkretnim problemima.

¹¹ M. SUIĆ, o. c., 121—185, — ISTI, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla?* GZMS 8/1953, 111—128, — ISTI, *O granicama Autarijata, Istorijski zapisi 13 (1—2)/1957, 115—124.*

¹² A. PARETTI, *Teopompo e Pseudo-Scilace*, Studi classici e orientali 12/1963, 16—80. Paretti spominje jedino studiju D. RENDIĆ-MIOČEVIC, *Prilozi*

S time je većina problema u cijelosti ili barem djelomično riješena, što je bitno olakšalo naš znanstveno-istraživački rad. Prikazana rješenja će to najbolje pokazati.

2.1.1. Obala Histra

Pseudo Skilak, kako je ustvrdio M. Suić,¹⁴ u opisu plovidbe uz histarsku obalu, postupa po svojoj ustaljenoj shemi: poslije naroda »X« je narod »Y«. Međutim, na histarskoj obali ne definira neki toponim ili hidronim do kojega je trebala trajati plovidba.¹⁵ Ovo nije učinjeno ni u prethodnom poglavljiju.¹⁶ Interesantno je da se ista situacija ponavlja kod 21. poglavlja. Premda je vrlo obimno, ne definira se početak plovidbe uz liburnsku obalu, koji bi bio ujedno i kraj navigacije uz obalu Histra.¹⁷ Ipak, u 20. poglavljiju se spominje rijeka Hister, za koju se u vrijeme nastanka Ps. Skilakovog djela držalo da stvarno postoji na području sjevernog Jadrana.¹⁸

U svjetlu tog mišljenja, koje je nedvojbeno historijska činjenica,¹⁹ bit će potrebno, slično M. Suiću²⁰ i A. Paretiju,²¹ staviti početak histarske obale u Tršćanski zaljev. Međutim, taj se zaljev može različno shvatiti: u užem i širem smislu. S obzirom da je rijeka Hister očito povezana (u širem smislu) uz njega kao kraj jantarskog puta, te da njezino stavljanje u poglavlje koje govori o plovidbi uz histarsku obalu ima s ovima određene veze, potrebno je podatak više osvijetliti.

etnografiji i topografiji naše obale u staro doba. Iadastini, VAHD 52/1935—1949, 19—34. Druge radove naših znanstvenika uopće ne poznaje.

¹⁵ D. BASLER, *Gradina na Ošanićima kod Stoca*, Naše starine 3/1956, 92—93. — J. LUČIĆ, *Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka dubrovačka*, Anal. Inst. JAZU u Dubrovniku 6—7/1959, 117—120. — J. MARTINOVIC, *Neki novi momenti u interpretaciji 24. i 25. poglavlja Pseudo-Skilakovog Periplusa*, Starinar 17/1966, 107—115. — F. PAPAZOGLU, *O teritoriji ilirskog plemena Ardieja*, Zbornik FF u Beogradu 7(1)/1963, 71—86. — ISTA, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela CBI 1/1969, 69—100.

¹⁶ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala . . .*, o. c., 172 i d.

¹⁷ Ps. Scyl. pogl. 20. M. SUIĆ, o. c., 168.

¹⁸ Ps. Scyl. pogl. 19. M. SUIĆ, o. c., 100 i 127.

¹⁹ Ps. Scyl. pogl. 21. Detaljnije M. SUIĆ, o. c., 149—165.

²⁰ Usp. R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina*, Godišnjak CBI 5/1970, 78—80, 81—82 i 84—85.

²¹ M. KRIŽMAN, o. c., 46—48 i 234—235.

²² M. SUIĆ, o. c., 183 i *Tabula Geographica*.

²³ A. PARETTI, o. c., 35. U znanstvenoj je literaturi mišljenje o gornjoj (tj. sjevernoj) granici histarskog područja na obalnom potezu Akvileja — Tergeste još od prije prisutno. Uspor. L. MARGETIC, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, Živa antika 32(1)/1982, 53—82. — ISTI, »Histria« u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća, o. c., 171—176. — ISTI, *Plinio e la comunità della Liburnia*, Atti 9/1978—1979, bilj. 39—40, gdje se nalazi pregled starije literature. Cilj ovog istraživanja bio je prvo kritička provjera takva shvaćanja, a zatim ispitivanje da li se ta granica odnosi i na Ps. Skilakovo doba. Rezultate najnovijih arheoloških razmatranja vidi kod S. GABROVEC, *Notranjska gruga*, PJZ, tom 5 — Željezno doba, Sarajevo 1987, 151—177, po-

1. Početak plovidbe uz obalu Histra moguće je definirati na temelju komparativne analize određenih geografskih podataka prisutnih kod Strabona, Plinija Starijeg te Ps. Skilaka. Strabon, tako, navodi kako »*sav je plovidbeni put uz histarsku obalu dugačak 1.300 stadija.*« Odnosno, kako su »*Histri prvi u ilirskom primorju. Nadovezuju se na Italiju i Karne. Zato su sadašni upravljači pomakli granice Italije do histarskog grada Pole. Te su granice udaljene od najgornjeg dijela Jadrana oko 800 stadija...*« (istakao MK).² Takoder notira: »*Jonski zaljev je dio onoga što se sada zove Jadranom. S desnog mu je boka Ilirida, a s lijevoga Italija (kada se u njega plovi iz Otranta — op. MK), sve do njegovog najgornjeg dijela kod Akvileje*« (istakao MK).³

Dakle, za Strabona najgornji dio Jadrana jeste Akvileja (Oglaj). Ona je to i za Klaudija Ptolemeja, da bi se ta slika tek malo izmijenila u itinerarijima kakav je »*Peutingerova karta*«.⁴ Iz Strabonova se navoda može zaključiti i to da rastojanje Pola—gornji Jadran (tj. Akvileja) podrazumijeva i protezanje histarske obale tom stranom Histrije do Akvileje, koja bi time predstavljala njezin početak. S obzirom da je za Strabona, Ptolemeja i »*Peutingerovu kartu*« opće poznato da održavaju starija stanja geografije,⁵ vjerojatno bi zaključak trebalo prolongirati i na Ps. Skilakov doba.

Plinije, raspolažući novim podacima iz Agripina premjera Rimskog Carstva, donosi geografsku sliku Augustova doba s reminiscencijama na starije vrijeme. Tako će reći da se unutar Desete regije Italije nalazi rijeka Formion, udaljena od Ravene 189 milja. Ujedno ta rijeka »... predstavlja prijašnju granicu proširene Italije, a sada Istrije.«⁶ Odатle je moguće izvesti zaključak kako se prijašnja granica proširene Italije nalazila na rijeci Formion (Rižana kod Kopra). Prije proširenja se nalazila još dalje prema zapadu: na onome mjestu gdje je počinjala obala Hist-

sebno 175—176. — S. GABROVEC — K. MIHOVILIĆ, *Istarska grupa*, o. c., 293—294 i 322—338.

² Strab. 7, 5, 3—4. Prijevod prema M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, o. c., 80—81.

³ Strab. 2, 5, 20. Prijevod prema M. KRIŽMAN, o. c., 77—78.

⁴ Uspor. L. LAGO — C. ROSSIT, *Descriptio Histriae*, Trieste 1981, Tav. I (str. 11), Fig. 2 (str. 24), Tav. VII (str. 25), Tav. VIII (str. 26), Tav. IX (str. 27), Tav. X—XI (str. 28). — M. KOZLIČIĆ, *Historijska geografija istočne obale Jadrana u svjetlu kartografskih istraživanja Ptolemejeve Geografije*, Sveučilište u Zagrebu, Interuniverzitetски centar za postdiplomski studij u Dubrovniku, Magistrski rad, Dubrovnik 1984, K-2, 4, 15.2, 16.2, 21. Usp. i *Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324*, ed. E. Weber, Graz 1976, segment III—IV.

⁵ Vidi M. KOZLIČIĆ, *Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana*, VAHD 74/1980, 105—109 i 124—126. — ISTI, *Ušće rijeke Tedanije (Ptol. II 16.2)*, Senjski zbornik 9/1981—1982, 21—24.

⁶ Plin. NH 3, 126. Usp. M. KOZLIČIĆ, *Ptolomejevo ...*, o. c., 118. — M. KRIŽMAN, o. c., 234. Interesantno je da se rijeka Formion doista nalazi na udaljenosti 189 rimskih milja ili oko 1.500 stadija od Ravene, što se može lako provjeriti na geografskim kartama u prilogu ovoga djela. Prijevod je dat na temelju analognog kod M. KRIŽMAN, o. c., 233, 234.

ra. Stoga Formion nije početak histarske obale za interesantno nam vrijeme.

Plinije dalje prenosi i epigrafički podatak kako je »*od Akvileje do rijeke Titija 2.000* (u rukopisima 1.000 — op. MK)“ *stadija*.²⁷ Podatak je potrebno povezati uz ratna djela Gaja Sempronija Tuditana, rimskog konzula 129. god. pr. n. e., što znači uz osnivanje Akvileje i Tergesta kao osnovnih polaznih točaka za rimski prodor u ove krajeve.²⁸

Tuditanov ratni pohod 129. god. pr. n. e. nije doduše bio uperen protiv Histra već Japoda,²⁹ s obzirom da su Histri od strahovitoga poraza kod Nezakcija 177. god. pr. n. e. izgubili općevojni značaj.³⁰ Ipak, bilješka posredno označava Akvileju kao geografsku točku za koju su se i u njegovo vrijeme trebale voditi žestoke borbe. Razlog je u činjenici da čak ni tada nije bila do kraja vojnički sigurna, vjerojatno i od Histra. Refleksije iz tih činjenica su više nego jasne.

O vojničkoj snazi Histra stvarno su se sačuvale brojne vijesti u povjesnim vrelima.³¹ Među njima je i informacija po kojoj je Rimljanim bio ... na umu osnutak kolonije Akvileje,³² koja će biti »... utemeljena [kao] latinska kolonija Akvileja, [ali] na galjskom zemljištu«³³ u 181. god. pr. n. e. Međutim, za 182. godinu Liviju izričito kaže: »... *b jes-nio je rat s Histrima, koji nisu dali da se osnuje kolonija Akvileja*« (istakao MK).³⁴ Razlogom je ovome činjenica da se granica Histra prema Italiji nalazila u neposrednoj blizini kasnije rimske kolonije Akvileje, za koju su Histri bili jako zainteresirani.

Koju godinu iza toga, doći će do poznatog rata Rimljana i Histra, u kojem će Histri kod Nezakcija biti strahovito poraženi.³⁵ Ipak, ni takva ih katastrofa neće još dugo odstraniti s povijesne pozornice. Tako će

²⁷ M. KOZLIČIĆ, o. c., 135. — M. KRIŽMAN, o. c., 237.

²⁸ Plin. NH 3, 129. Prijevod prema M. KRIŽMAN, o. c., 237.

²⁹ Detaljnije A. CALDERINI, *Aquileia romana*, Roma 1972, gdje je i sva starja literatura. Usp. najnovija razmatranja u S. GABROVEC, *Notranjska grupa*, o. c., 171–177, posebno 176–177.

³⁰ A. STIPČEVIĆ, *Illi, Zagreb 1974, 64–67*. Detaljno G. VEITH, *Geschichte der Feldzüge C. Iulius Caesars*, Wien 1906.

³¹ Usp. G. VEITH, *Die Eroberung Istriens durch die Römer in den Jahren 178 und 177 v. Chr.* Streffleurs Militärische Zeitschrift 2(10)/1908, 1513–1544, — M. KRIŽMAN, o. c., 134–199. — A. STIPČEVIĆ, o. c., 62–64, gdje je i detaljna bibliografija. Usp. također S. GABROVEC, *Notranjska grupa*, o. c., 171–177, — S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, *Istarska grupa*, o. c., 336–338. Posebno uspor. H. L. DELL, *Demetrius of Pharos and the Istrian War*, Historia 19(1)/1970, 30–38.

³² Liv. 10,2: 21,16 i 39,55. O Histrima i njihovoj etničkoj pripadnosti detaljno S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, *Istarska grupa*, o. c., 337–338, — A. BENAC, *O etničkim zajednicama starog željezno doba u Jugoslaviji*, PJZ, knjiga 5, Željezno doba, Sarajevo 1987, 758–779 i 800–801.

³³ Liv. 39,55. Prijevod prema M. KRIŽMAN, o. c., 161, gdje je i original. Podatak se veže uz 183. godinu pr. n. e.

³⁴ Liv. 40, 34. Prijevod prema M. KRIŽMAN, o. c., 166, gdje je i original.

³⁵ Liv. 40, 26. Prijevod prema M. KRIŽMAN, o. c., 166, gdje je i original. Vidi bilj. 29.

³⁶ Liv. 41,1 do 41,11.

Livije izvijestiti o 171. godini pr. n. e. da su se akvilejski izaslanici rimskome senatu... žalili da se njihova mlađa i neiskusna kolonija zatekla još nedovoljno utvrđenom između neprijateljskih naroda Histra i Ilira. Molili su [stoga] senat neka se pobrine da se ta kolonija utvrđe (istakao MK).⁷⁷

Cini se kako iz navedenog treba zaključiti da se gornja granična crta Histra može tražiti poviše Tergesta, vjerojatno na rijeci Soči. Potvrde takvom zaključku nalazimo, osim u navedenom, u poređenju Strabonovog podatka o udaljenosti Pole od najgornjeg dijela Jadrana (800 stadija = 100 mpm)⁷⁸ s cestovnim udaljenostima Istrie iz dva itinerarija: Peutingerova i onog cestovnog iz antoninskog doba (*Itinerarium Antonini*).

Na »Peutingerovo kartu« za put Akvileja—Pola—Tarsatika (*Via Flavia*) nije obilježena udaljenost Akvileja — izvor Timava, ali jesu ostale. Prema njima,⁷⁹ put je ukupno dug 92 milje ili 736 stadija, čime je za 8% kraći od Strabonove vrijednosti, računamo li s rimskom miljom dužine 1.489 metara i stadijem od 185 metara. U cestovnom itinerariju iz antoninskog doba, kod opisa ceste »de Italia per Histriam in Dalmatia«,⁸⁰ za putno rastojanje od izvora Timava do Pole mjeri se ukupno 89 rimskih milja ili 712 stadija, pa je ta udaljenost tek za 3 milje ili 3,26% različita od one s »Peutingerove karte«. Usporedi li se sa Strabonovim 800 stadijama, razlika je 88 stadija ili 11%, što je u prihvatljivim granicama. Potrebno je međutim imati u vidu da ni Strabonov podatak nije potpuno točan. Kod njega se navodi »oko 800 stadija«. Drugo, realna pomorska razdaljina izmjerena na K-1 (ruta 1: Pola-Tergeste; ruta 4: Tergeste-ušće Soče) iznosi 760 stadija ili 95 rimskih milja. Uspoređena sa Strabonovim podatkom, kraća je za 40 stadija (5%).

Mjerimo li put od Akvileje do Pole tada će on prema itinerariju iz antoninskog doba biti dug 101 milju ili 808 stadija. Ako za nepostojeću udaljenost s »Peutingerove karte« uzmememo da je identična analognoj kod itinerarija iz antoninskog doba tada će se kod »Peutingerove karte« za isti put dobiti iznos od 104 mpm ili 832 stadija.

Analognost takvih rezultata sa Strabonovim podatkom više je nego očita (prvi veći za 1, a drugi 4%), pa se u cijelosti mogu uklopiti u njegovu formulaciju: »oko 800 stadija«. S druge strane, tome je analogan i

⁷⁷ Liv. 43,1. Prema prijevodu M. KRIŽMAN, o. c., 196—197, gdje se nalazi i original. Usp. literaturu u bilj. 31.

⁷⁸ Strab. 7, 5, 3.

⁷⁹ Mislimo na put ušće Timava—Pola. Podaci prema M. SUIC, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 301, — J. ŠASEL, *Rimске ceste v Sloveniji*, Arheološka najdišta Slovenije, Ljubljana 1976, 76, s komentarom i osnovnom literaturom. Podaci su srađeni s najnovijim izdanjem *Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis* 324, Graz 1976.

⁸⁰ It. Ant. 265,4; 270,1 do 271, 3. Original i prijevod viditi kod M. SUIC, *Antički grad..., o. c.*, 302.

pomorski put izmjerena na *K-1* (ruta Pola-Akvileja) dužine 820 stadija ili 102,5 mpm. Jednovremeno, to govori u prilog tezi da gornju histarsku graničnu crtu stvarno treba tražiti negdje oko Soče — na njoj ili nešto dalje prema Akvileji.⁴

Strabon, međutim, o Akvileji kaže i naredno: da su ovu ustrojili »*Rimljani kao utvrdu od barbara koji su bili nastanjeni nasuprot njoj*,« s čime vjerojatno misli na Histre, ali i Japode, kao one koji su se trgovinom bavili osobito oko ušća Timava. Odatle je Akvileja imala ulogu vojničke predstraže prema »*barbarskom svijetu*« i obezbeđenje »*trgovackog puta*« koji je tu završavao. Jer, »*od nje teretne lađe plove rijekom Natisom više od 60 stadija*. *Trgovište je namijenjeno ilirskim narodima*«, produžava ovaj autor, »[nastanjennim] oko [rijeke] *Histera*«, uslijed čega je stoljećima tu dolazilo do široke trgovačke razmjene. Strabonovi su Iliri odatle odvozili vino, maslinovo ulje, ribu i druge proizvode s mora, a za uzvrat su davali stoku i poljoprivredne artikle svoje regije.⁵

Kako je u riječkoj i akvilejsko-tršćanskoj regiji završavao kopneni, a otpočinjao pomorski jantarski put,⁶ u priopćenom će biti potrebno vidjeti opravdane razloge i histarske nekadašnje i rimske skorašnje prisutnosti u ovom regionu. Odnosno, Akvileja je trebala biti osnovnom vojnom polaznom točkom prodora na Balkan, ali i ona koja će definitivno staviti pod rimsku kontrolu jako važni i unosni gornjojadranski trgovački region.

Navedeno potvrđuje i Ptolemejevo kartografiranje ovoga poluotoka. Kroz latinizirani naziv Istrie prikazuju se mnogo stariji podaci, pa se ova »*Istria*« proteže dostaiza Tergesta prema Karnima, čime i Akvileja ulazi u histarsku regiju. Na Müllerovom izdanju Ptoolemejevih karata situacija je tek nešto drugačija. Tu se »*Istria*« proteže poviše Tergesta sedamdeset stadija prema Karnima.⁷ Ovakvu etnografsku sliku regiona do-

⁴ *Strab.* 5, 1, 8. Hidrografska, gornjojadranski region u starom vijeku nije izgledao radikalno drugačije. O tome usp. *Strab.* 5, 1, 8 i *Plin. NH* 3,127, te: A. DÉGRASSI, *Lacus Timavi*, Scritti vari, knjiga II, Roma 1962, 709 i d. — M. KRIŽMAN, o. c., 79. — M. KOZLIĆ, *Obalna linija Istre u svjetlu hidroarheoloških istraživanja* (Sažetak), Obavijesti HAD-a 2/1982, 16—17. — M. TEŠIĆ, *O postdiplomjalnom pozitivnom pomeranju obalne linije na istočnoj obali Jadranskog mora*, HG 1956—1957, 153—162. — J. CVIJIĆ, *Geomorfologija*, knj. II, Beograd 1926, 116. — A. PARETTI, o. c., 61. — *The Geography of Strabo*, knjiga II, The Loeb Class. Library, London 1969, bilješka 3 (str. 316). — M. KOZLIĆ, *Obalna linija istočnog Jadrana u antici*, Latina et Graeca 28/1986, 17—38.

⁵ *Strab.* 5, 1, 8. Usp. bilješke u *The Geography of Strabo*, o. c., 316—319. O rezultatima arheoloških istraživanja vidi S. GABROVEC, *Notranjska grupa*, o. c., 160 i 166—177.

⁶ Detaljnije A. STIPČEVIĆ, o. c., 42 i 152—153, sa starijom literaturom. Najnovije rezultate arheoloških istraživanja vidi kod S. GABROVEC, o. c., 160 i 166—177. — S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, o. c., 322—324 i 331—336.

⁷ Usp. bilj. 24.

nosi i Strabon,⁶ a potvrđuju je i rezultati novijih arheoloških istraživanja, protežući histarsku željeznodobnu kulturu do rijeke Rijane⁷

Moguće je da se ovoj činjenici pojašnjenje nalazi u vidljivoj složnosti geografske situacije akvilejsko-tršćanske regije u širem smislu. Na ovom osjetljivom terenu, gdje su se susjedjavali brojni interesi utemeljeni u htijenju za kontrolom trgovačkog puta o kojem se govorilo, vjerojatno ne možemo očekivati čvrste granice u kulturnom pogledu. Utjecaji s talijanskog i šireg slovenačkog područja morali su se odraziti tu prije svega kroz kulturni profil. Vjerojatno zato u široj zoni akvilejsko-tršćanskog regiona ne možemo ni očekivati monolitnost histarske, venetske, odnosno, neke kulture naroda koji su okolo živjeli. Ovdje će izgleda prvenstveno biti u pitanju *prevlast*: vjerojatno Histra, kako je vidljivo iz povjesnih i geografskih izvora, iako je izvjesno da su ga kontrolirali u nekom smislu i ostali susjadi (npr. Japodi).⁸

2. Vratimo se 19. i 20. poglavlju »*Peripla*«. Nedvojbeno je da početak obale Veneta treba staviti na ušće rijeke Po i odatle mjeriti jedan dan navigacije. Rutom 1 (K-2), od ušća Po do Grada, to je 65,5 Nm ili 655 stadija; rutom 1 do Grada, a dalje do ušća Soče rutom br. 2. rastojanje je 76 Nm ili 760 stadija; rutom 1, a zatim rutom 3 do Tergesta, pomorski put bi iznosio 82 Nm ili 820 stadija. To bi uglavnom bile sve navigacijske mogućnosti koje uopće mogu ovdje opstojati.

⁶ *Strab. 7, 5, 3.*

⁷ Usmene informacije o rezultatima arheoloških istraživanja Istre koje još uvijek nisu publicirane dobivene su temeljem kolegjalne predušetljivosti od Kristine Mihovilić iz Arheološkog muzeja Istre u Puli. Dio ovih istraživanja je skoro objelodanjen u S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, *o. c.*, 293—338.

⁸ S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, *o. c.*, 293—294. bilježe: »*Granice naše histarske skupine uglavnom se poklapaju s rimskim upravnim granicama, koje su bile nakon 42. god. pr. n. e. pomaknute na rijeke Formio i Arsia, današnje Rijana i Raša. Granica na Rijani i Raši je također prema našoj željeznodobnoj arheologiji opravdana granica jer najbolje zatvara prostor jedinstvene kulturne skupine, što je u našem primjeru odlučujuće ... ne tvrdimo da su ... granice Histra, u kojima opravданo vidimo nosioca (histarske kulturne — op. MK) skupine, uvijek bile iste. Moglo su se mijenjati, što vrijeđi posebno za sjevernu granicu, koju i pisani izvori postavljaju različito*« (istakao MK).

U prostor Notranjske grupe, što znači od Rijane na sjever iža Trsta pa do Akvileja (a moguće i dalje), Karne generalno (uz određene ograde) stavlja S. GABROVEC, *Notranjska grupa*, *o. c.*, 175—177, ali ovaj geografski prostor na koncu ipak u etničkom smislu vidi anonimnim. Piše kako na njemu ima i japodskih (str. 175), ali također i histarskih (str. 176) željeznodobnih kulturnih elemenata i utjecaja, što potvrđuju i povjesni izvori. Međutim, ovaj prostor on decisirano ne određuje ni japodskim (str. 175—176) kao ni histarskim (str. 176). S. Gabrovec zaključuje kako se radi o području (o ovome donosi slične podatke nama — str. 174—175) u kojem se susjedne kulture izrazito snažno prožimaju, pa je jedino na temelju dosta oskudnih arheoloških podataka točne i jasne granice teško povući. Do takvoga je zaključka došao i pisac ovog djela neovisno od spominjanih rezultata arheoloških razmatranja S. Gabrovca i K. Mihovilić što vjerojatno ima posebnu vrijednost. To je ujedno i dodatna potvrda našim razmatranjima.

Podatka slične dužine plovjenja nema uz cijelu talijansku,⁹ a ni istočnu obalu Jadrana.¹⁰ To upućuje na zaključak da je svakako drugačije provenijencije od drugih datih u »*Periplu*«. Naime, u prvom slučaju bi za navigaciju bilo potrebno oko 13 sati, kod drugog oko 15, a u trećem oko 18,5 sati plovjenja uz brzinu od 5 čv.¹¹ Jasno je dakle da se radi o podatku koji sadrži bitnu dozu utjecaja morske struje i povoljnog vjetra. Kako je vidljivo na K-3 i 4, ovim se dijelom Jadrana stvarno kreće morska struja sa smjerom od Trsta ka Veneciji, a zatim prema jugu, uz brzinu od oko 0,5 čv. Brzina se uslijed utjecaja vjetra diže i do čv (K-3 i 4).¹² Ovo znači da bi brod krećući se obratnim smjerom od naznačenog u »*Periplu*« plovio brže za 20%. U tom bi slučaju pomorski put rutom savladao ne za 13, već za 10,5 sati (20% od 13 je 2,6). Tadašnjem pomorcu ta je situacija predstavljala put od 524 studija (jer je 20% od 655 svega 131 studij, odakle je 655 — 131 = 524 studija), što se uklapa u sliku o dnevno prevaljivanom pomorskom putu u »*Periplu*«.¹³ Rute 2 i 3, zbrojene na rutu 1, ni uz pribrojene utjecaje morskih struja ne odgovaraju ovakvim rezultatima. Sve to znači da je put uz zemlju Veneta realno i završavao negdje oko Akvileje. Zato iz prikazanog možemo izvući zaključak da je plovidbeni podatak u 19. poglavljiju uzet iz drugačije pomoračke prakse u odnosu na većinu ostalih poglavlja,¹⁴ što je stvorilo određeni raskorak.

Prema tome, iz svega se navedenoga može zaključiti kako su podaci Strabona i Plinija Starijeg gotovo istovjetni onima kod Ps. Skilaka. To upućuje na konstataciju da početak histarske obale realno i treba tražiti u prostoru oko Soče odnosno, između nje i Akvileje.

3. Potrebno je još odrediti krajnju južnu točku histarske obale. Premda bi se moglo iznaći i druge mogućnosti (npr. produžeci 2 do Flanone i 3 u dubinu Riječkog zaljeva na K-1), kao drugu krajnju točku histarske obale potrebno je uzeti rijeku Rašu. Nju već Plinije definira kao njemu suvremenu granicu Italije prema provinciji Dalmaciji,¹⁵ što

⁹ Usp. A. PARETTI, *o. c.*, 16 i d, i kartu na str. 35. U ovom djelu upotrebjavamo uz stadije i rimske milje; od suvremenih mjernih jedinica, najčešće nautičku milju (priznaje je i međunarodni sustav mjera). Budući je nautička milja na geografskoj širini 45° (što je i prosječna istočnjadarska) duga 1.852 metra, to se stalno upražnjava jednakost: 1 Nm = 10 stadija, uzimajući stadij od 185 metara.

¹⁰ Vidi M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, *o. c.*, 121 i d, osobito preglede na str. 183—185.

¹¹ Vidi literaturu u bilj. 56.

¹² Na karti K-3 vidi se protustružna koja je prisutna samo uz obalu, a rezultat je snažnog priliva slatke vode s kopna. Radi se o protustruji od 0,5 čv smjera W—E.

¹³ M. SUIC, *o. c.*, 183—185. Usp. tekst ad 2.1.6. ovog djela

¹⁴ M. SUIC, *o. c.*, 123—124 i 166.

¹⁵ Plin. NH 3,129. Rijeka Arsija (Raša) se i arheološki uzima kao granica Histra i Liburna. Viditi S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, *o. c.*, 293 i d.

je augustovsko uvažavanje starih etnografskih situacija.“ Držimo da je ovakva granična crta vjerojatno bila i u Ps. Skilakovo doba.

4. U prilog razmatranju početne i krajnje točke histarske obale ide i data dužina pomorskog puta. Mjerimo li od ušća rijeke Soče rutom 4, a zatim sa 1 do zaljeva Raše (*K-1*), dobit će se pomorski put dug 1.070 stadija. Ostale se rute prikazuju na *K-1 i Tabeli 1*, s napomenom da se i one u krajnjoj liniji mogu uklopiti u formulaciju »*dan i noć plovidbe*«. Međutim, izuzev te matematičko-navigacijske kalkulacije, nemaju drugih potvrda.

S obzirom da je dakle riječ o navigaciji koja traje dan i noć, što bi karakterom i dužinom prijeđenog rastojanja moralo biti različito od formulacije »*dva dana plovidbe*«, znači da se ovih 1.070 stadija kroz 24 sata prevajivalo prosječnom brzinom od 44,6 stadija na sat.⁹ Svedemo li dnevnu navigaciju na njezinu vrijednost uz liburnsku obalu (1.120 stadija uz brzinu od 46,6 stadija na sat), onda se uz histarsku obalu za dnevne svjetlosti prevajivalo istom brzinom oko 560 stadija. Ovo je približan proizvod umnoška 12 sati x 46,6 stadija, što znači da se noću prevajivalo (1070 — 560) 510 stadija uz brzinu oko 40 stadija na sat.

Morske struje svojom brzinom i smjerom nisu imale znatnijeg utjecaja na ovu navigaciju (usp. *K-4*). One, produžavajući uz istočnu obalu Jadrana, ovdje imaju brzinu 0,4 čv. Stoga bi, plovi li se prema tršćan-

⁹ *Plin. NH* 3, 139. Raša je izgleda jedno vrijeme bila i granična crta između Histra i Japoda. Uspor. M. KOZLICIC, *O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadran*, Zbornik I, izd. AD BiH, Sarajevo 1983, 109—118. Također vidi: M. KOZLICIC, *Uče rijeke Tedanija, o. c.*, 29. — ISTI, *Nekoliko pitanja u vezi s pomorskim bitkom 384. god. pr. n. e. kod Pharosa, Latina et Graeca* 20/1982, 54. — M. SUIC, *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima*, Lika, izd. HAD, sv. 1, Split 1975. Ovo mišljenje, kao moguću tezu, koju arheološki još treba dokazati, podvlači i A. BENAC, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, o. c., 779. Potpuno suprotno mišljenje zastupa R. DRECHSLER-BIZIĆ, *Japodska kultura*, PJZ, tom 5 — Željezno doba, Sarajevo 1987, 392—393. Treba podvući kako ovakvo isključivo shvaćanje teritorija koji su nastavali Japodi, R. Drechler-Bizić, premda se poziva na arheološke nalaze, nema upravo u arheologiji gotovo nikakav uporišta koje bi mu islo u prilog. Vjerojatno u području Podgorskog kanala, radi ispreplitanja interesa Liburna i Japoda, valja vidjeti obalni pojas na stanovačn način sličan onom na sjeveru koji se pridaže Notranjskoj željeznodobnoj kulturnoj skupini (usp. bilj. 47). Na određeni način ovome slično misli Š. BATOVIC, *Liburnska grupa*, PJZ, tom. 5 — Željezno doba, Sarajevo 1987, 348, jedino što na japodsku prisutnost u Podgorskom ili Podvelebitskom kanalu stavlja u vrijeme između 3. i 2. st. pr. n. e., pod formulacijom »vjerojatno«. U prilog japodske prisutnosti na obali Hrvatskog primorja idu i rezultati arheoloških istraživanja iz okolice Rijeke — usp. R. MATEJCIC, *Prehistorijska nekropola Mišinac u Kastvu*, Luburnijske teme 1/1974, 51—80, i A. Glavičića, okolice Senja, publicirani u više navrata na stranicama Senjskog zbornika. Ako su ovo ujedno i jedina arheološka istraživanja ovog područja, da li su takvi rezultati slučajni? Vidj. bilj. 52 u prvom dijelu ovoga djela.

¹⁰ O navigaciji i brzinama starovjekovnih brodova detaljnije kod M. KOZLICIC, *Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa*, GZMS 35—36/1981, 163—188. — N. CAMBI, *Priručnik za hidroarheološka istraživanja*, Zagreb 1970, — L. CASSON, *Ships and Seamanship in the ancient Word*, Princeton — New Jersey 1971, 292—296.

skoj regiji, za isto vrijeme brod prepolovio 1.155,6 stadija ili 8% više puta. Tj., stvarna vrijednost puta bila bi prevaljena za 8% manje potrebnog vremena ili svega 22 sata. U suprotnom smjeru za 8% više ili za 26 sati. Naravski u oba slučaja plovili se s prosječnom brzinom. Kreće li se pak brod brzinom od 5 čv kako se plovilo u to doba, tada će mu za isti pomorski put prema sjeveru trebati ($5\text{ čv} + 0,4 \text{ čv} = 5,4 \text{ čv}$) 19,8 sati, a u obratnom smjeru [$5 \text{ čv} + (-0,4 \text{ čv}) = 4,6 \text{ čv}$] 23,6 sati. To potpuno potvrđuje ispravnost polučenih rezultata. Jer, u oba smjera dobiju se vrijednosti sasvim uobičajene za Ps. Skilaka i njegov pomorsko-geografski opis Jadrana.

2.1.2. Liburnska obala i otoci

Poglavlje o Liburnima je neuobičajeno dugo u poređenju sa svim drugim dijelovima »Peripla«.⁷ U njemu se donose podaci svojstveni prvom autoru (*auctor prior*) »Peripla« i više kasnijih dopuna. Pažnju ćemo prvo usmjeriti na plovidbeni podatak s ciljem rekonstrukcije pomorske rute u doba nastanka »Peripla«.

1. Hidroarheološki nalazi brodoloma duž našega primorja daju mogućnost sagledavanja pomorskih ruta istočnim Jadranom. Tako nalazi iz 4. st. pr. n. e. (K-5,1 — lokaliteti 1 i 2) ukazuju da se u to vrijeme plovilo Bokom kotorskom te sjeverozapadnim vodama zadrarskog arhipelaga, a vjerojatno i Kvarnerićem. Hidroarheološki nalazi u Omišaljskom zaljevu iz 3. stoljeća pr. n. e. (K-5,1 — lokaliteti 3 i 4) nemaju logično objašnjenje ukoliko se ne pretpostavi plovidba kroz Sedmovratre.⁸ Vjerojatno se plovilo rutom br. 1 (K-6) od histarske obale ka liburnskoj maticnoj teritoriji.⁹ Na njoj je maritimna sigurnost brodovlja i pored morskih struja, hridi, grebena te plićina, puno veća uz vanjski rub otoka. Stoga se može zaključiti kako se tokom 4. i 3. st. pr. n. e. tim vodama plovilo, da bi navigacija posebno živnula u 2. st. pr. n. e. (K-5, 2).¹⁰

⁷ U prijevodu M. Sutića, *Istočna jadranska obala ...*, o. c., 21. pogl. »Peripla« glasi: »Poslije Histra je narod Liburna. U tom narodu su gradovi uz more: Liás, Idassa, Attienites, Dyýrita, Aloupsoi, Olsoi, Pedetai, Hemitonoi. Ovima vladaju žene, i te su žene slobodnih ljudi, a opće s robovima i ljudima iz susjedstva. Uz tu zemlju su ovi otoci (kojih znam reći imena), a ima ih mnogo drugih bezimenih: Eistris otok [dug] 310 stadija, širok 120 stadija, Kleitrelitria, Montorides. Ovi su otoci veliki. Rijeka je Katarbates. Plovidba uz liburnsku zemlju traje dva dana.«

⁸ Sedmovratre su pomorski prolaz između otoka Lošinja, Grujice, Premude, Škarde, Ista, Molata i Dugog otoka (K-6).

⁹ Svi podaci za karte 1—2 na K-5, preuzeti su iz D. VRSALOVIĆ, Arheološka istraživanja u podmorju istočnoga Jadran, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Doktorska disertacija, knj. I—II, Zagreb.

¹⁰ Prema rezultatima hidroarheoloških istraživanja objekata starijih od 4. st. pr. n. e. nema. Čini se da bi tome trebala biti dva razloga. Prvi, hidroarheološka istraženost istočnog Jadran je još uvjek slaba, pa prave rezultate ove mlade i perspektivne znanstvene discipline tek treba očekivati. Drugi je razlog u frekvenciji tadašnjih navigacija, kojih u najranije vrijeme nije moglo biti previše. Malom je broju plovidbi srazmjeran i broj potonuća bro-

Generalno, uz liburnsku se obalu u to doba mogla podrazumijevati plovidba rutama 1, 2, 3 i 4 (K-6). Ako je plovidba uz zemlju Histra prestajala kod zaljeva Raša, logično je očekivati da je s toga mesta otpočinjala dalje. Najvjerojatniji njezin nastavak jest rutm br. 1 (K-6).⁴ Navigacija ovom rutm s pomoračke strane ima niz opravdanja. To je najkraci put između Raše i matičnog liburnskog područja. Istovremeno, što nije čest slučaj, ona je i najsigurniji pomorski pravac. Brod je na njoj izložen utjecajima otvorenog mora jedino na potezu od zaljeva Raše do ispod Lošinja.

Ovakav pravac potvrđuju i stadijazmi. Njezina je dužina 1.120, što znači dnevno 560 stadija. Kod ruta 2 i 4 imamo vrijednost od 1.200, što je dnevno 600. Kod rute 3 (K-6) put je dug čak 1.270, što bi dnevno iznosilo 635 stadija. Premda je ruta 2 po dužini neznatno različita od rute 1, pa su obje s maritimne strane vrlo moguće (računamo li u dnevno predeni put i utjecaj morske struje), ipak je ruta br. 1 najracionalnija. Ta racionalnost nije samo u maritimnim razlozima, već i u podudarnosti s ostalim geografskim podacima.⁵

Kraj plovidbe uz liburnsku obalu uopće nije problematičan. Završava na Titiju,⁶ premda to u »*Periplus*« nije izričito navedeno. Na njega upućuje upravo podatak o dužini navigacije. Plovidba od dva dana ne može imati kraj na drugom mjestu izuzev na ušću Titija (K-6).

Stanovita prepreka ovakvom zaključku mogao bi biti spomen *Katarbátes potamós*. O njoj D. Rendić-Miočević bilježi kako to nije ime niti jedne naše rijeke »...već samo slikoviti epitet,« sa značenjem (po restituciji u oblik »*Kataibátes potamós*«) »rijeka koja ponire u dubinu.«⁷

Ovakva vrsta podataka je mogla nastati vjerojatno tijekom 3, eventualno 2. st. pr. n. e. To jest, u doba kada se geografija naše obale još

dova. Ovo K-5 dosta zorno pokazuje. Jer, kako se vremenski približavamo razmudi stare i nove ere, broj hidroarheoloških nalaza povećava se gotovo po geometrijskoj progresiji. Najdirektnije je to znači srazmerno povećanje broja plovidbi našim vodama. Kakav je odnos između pojedinih potomulih objekata i broja brodova koji su plovili ovim morem nije nam poznato. Moguće je da je on različit po vremenu, jer su kasniji brodovi maritimno svakako bili bolji od onih najstarijih. Stoga podatke s naše K-5 treba promatrati i u ovom svjetlu. Ipak, potrebno je radi cijelovitosti ovakve slike uzeti u obzir i importirani materijal koji je arheološki registriran na obali i otocima istočnog Jadranu, jer je on gotovo isključivo do tadašnjih žitelja ove obale i otoka dospijevao kao produkt trgovачke navigacije. O tome uspor. djela S. Gabrovca i K. Mihović u bilj. 21, S. Batovića u bilj. 55, te Z. Brusića u bilj. 61.

⁴ Z. BRUSIĆ, *Problemi plovidbe Jadranom u prehistoriji i antici*, Pomorski zbornik 8/1970, tabele I-II na str. 560—561, — ISTI, *Neki problemi plovidbe Kvarnerićem*, Pomorstvo Cresa i Lošinja, Mali Lošinj, 157—171.

⁵ Usp. bilj. 54—55 i A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I, Wien 1957, s. v. *Arsia*.

⁶ Plin. NH 3,139. Vidi M. SUIC, o. c., 162—163. Detaljno M. SUIC, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2/1955, 273—296.

⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba (II)*. *Pseudo-Skylakov Katarbátes potamós i južna granica Liburnije*, Hist. zbornik 3/1950, 221—232. O području Liburna kroz rezultate arheologije S. BATOVIĆ, *Liburnska grupa*, o. c., 339—390.

uvijek upoznaje, s time što je podatak mnogo kasnije ugrađen u »Pripis«. U izvornoj varijanti, dok se istočni Jadran i njegovi hidrografske sustavi još nisu dosta poznavali, on je mogao označavati u D. Rendić-Miočevićevu značenju slično obilježje vodotoka na užem liburnskom području.

U takvom kontekstu postavlja se opravdano pitanje: koliko je antički čovjek tog vremena stvarno poznavao unutrašnje morske vode Liburnije (prvenstveno Podgorski kanal) i, posebno, kopno iza obalne crte? Provedeno istraživanje historijsko-geografskih izvora, osobito onih s najviše podataka o istočnom Jadranu kao što su Strabon, Plinije Stariji i Klauđije Ptolemej, pokazuje da se unutrašnji dio liburnske obale (na potезу Albona—Tarsatika—Senija—Argirunt—Korinij—Enona) nikada nije najbolje poznavao. Solidan je primjer činjenica da Strabon daje od Arsije dalje prvo Japodima 1.000 stadija obale, da bi odmah zatim za Liburne rekao kako je njihov obalni potez duži od prvog, tj. japodskog, za 500 stadija,⁴ čime se Liburnimo daje ukupno 1.500 stadija obale. Podatke tih vrijednosti nalazimo i kod Plinija Starijeg, koji će za Japode dati obalu dugu 130 rimskih milja, što je 1.040. stadija, dok će Liburnima, pored ostalih veličina, dodijeliti dužinu obale od 180 rimskih milja ili 1.440 stadija. Plinije istina te vrijednosti navodi u formulaciji »*neki navode*«, ali je vidljivo, i kod njega i kod Strabona, da im nije bilo potpuno jasno kakve su stvarne geografske relacije Podgorskog kanala.⁵

Nama bi danas ostala tek mogućnost da u znanstvenom radu ustvrdimo njihovo pravo značenje, da iza Strabona i Plinija nije djelovao Klauđije Ptolemej. No, ni Ptolemeju nije bio jasan pravi kontekst podataka o dužini liburnske obale, a nije jer nije ni njegovim prethodnicima. Zbog ovoga na njegovoj karti nalazimo obalu Podgorskog kanala enormno dugu. Enormnost se očituje u činjenici da je izgleda jedini on shvatio kako se dužina od 1.500 stadija odnosi na obalnu navigaciju duž liburnske obale, što znači plovidbu i Podgorskim kanalom. Međutim, istovremeno je Ptolemeju ostala nepoznatom realna konfiguracija ove obale, pa ju je predstavio kao gotovo potpuno ravnu crtu.⁶ Sve to potvrđuju i spominjana hidroarheološka istraživanja (K-5, I-2),⁷ pa 2. st. pr.

⁴ Strab. 7, 5, 4.

⁵ Plin. NH 3, 129.

⁶ Vidi bilj. 24. O svemu tome puno detaljnije u tekstu ad 4.1.3. ovog dje-
la u našoj komparativnoj analizi položaja japodske obale kod Strabona.

⁷ Uspor. bilj. 60. Na temelju rezultata dosadašnjih arheoloških, hidro-
arheoloških i povijesnih istraživanja treba pretpostaviti da se vodama Sjeverne
Dalmacije (ali, ne i Podgorskim kanalom) moglo i trebalo ploviti barem
od Hekatejevoga doba. Najvjerojatnije je u pitanju navigacija liburnskim
međuočnim vodama na istočnojadranskoj dužobalnoj ruti, koja je morala
rano funkcionirati. Ako zanemarimo Hekatejevo poznavanje Japoda, ne mo-
žemo Pseudo Skilakovo i Ps. Skimnovo, pa i Ps. Aristotelovo, poznavanje Elek-
trida, Mentorida, pa Mentor i tome slično. Osnovne historijsko-geografske
podatke o ovome usp. kod A. MAYER, o. c., s. v. O pomorskim putovima Jad-
ranskim morem vidi odličan rad S. LAKOS, *Sadašnji i budući plovidbeni pu-
tovi na Jadranu*, Pomorski zbornik 23/1985, 333–353, a za sjeverni Jadran E.
IMAMOVIC, *Pomorstvo Cresa i Lošinja u prehistorijsko i antičko doba*, Po-

n. e. vjerojatno treba pripisati i pojavu prvih naziva Zrmanje: Ptolemejeva Tedanija odnosno, Plinijev Telavij."

Potrebno je konstatirati i to da je geografski položaj naših rijeka u izvorima historijsko-geografskih podataka uvijek specifičan. Arsija je tako uvijek etnička granica, čemu nema izuzetaka u vrelima. Identično je s Tedanjem=Telavijem, Titijem, pa Hipijem ili Nestom (Cetina),⁷ te Naronom i Drilonom.⁸ Ostaju svega još dvije rijeke: Formion, koji je svojevremeno bio gornja granična crta Histra,⁹ te Enej, koji je u neko doba mogao biti gornjom graničnom crtom Japoda.¹⁰ Rijekom se u ovo najstarije vrijeme shvaćalo i Bokokotorski zaljev.¹¹ Naime, riječnim tokom u Boki kotorskoj držalo se vrlo izraženu morskiju struju, analogno vodotoku Titija.¹²

Ukratko. Istočnojadranske rijeke su granične crte! Isto tako, one su značajni izvori pitke vode, što je za sve ondašnje pomorce bilo izvanredno važno. Praktički sve to znači kako su informacije o našoj obali što ih nalazimo u svim dorimskim izvorima historijsko-geografskih podataka redovito dolazile od pomoraca. Bez dvojbe je da je tako i s *Katarbates potamós*, kako opetovanio podvlači i D. Rendić-Miočević.¹³

Držeći da prikazano ima znanstvenu vrijednost, smatramo osnovanim na ovakvom temelju priupitati kako je mogao nastati takav pojam, jer upravo o tome i jeste riječ?¹⁴ Jedini odgovor bi mogao biti, na ovome stupnju znanstvene istraženosti naše historijske geografije: *p r v o*, pojam je nastao najvjerojatnije tokom 3., eventualno početkom 2. st. pr. e.; *d r u g o*, u ovo se vrijeme na istočnom Jadranu imenom poznavalo sigurno samo nekoliko rijeka: Nest (Ps. Skilak), Naron (Teopomp), Aos (Hekatej i Ps. Skilak) i Drilon (Sofoklo i Ps. Skilak). Za ostale čemo imena saznati tek kroz djela geografskih enciklopedista (Strabon, Plinije St., Ptolemej); *t r e č e*, plovna ruta uz liburnsku obalu je i u ovo vrijeme identična onoj iz Ps. Skilakova doba (K-6); *č e t v r t o*, tekst »*Peripla*«

morstvo Cresa i Lošinja, Mali Lošinj 1980, 121—149. — Z. BRUSIC, *Neki problemi plovidbe Kvarneričem*, o. c., 157—171. — M. ZANINOVIC, *Otocí Kvarner-skog zaljeva — Arheološko-strateška razmatranja*, Arheološka istraživanja Cresa i Lošinja, 43—51.

⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIC, o. c., 228—231. Usporediti posebno M. KOZLJČIC, *Učće rijeke Tedanija*, o. c., 15—32. — S. CACE, *Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja*, Radovi FF u Zadru 27(14)/1987—1988, 65—92.

⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIC, o. c., 225.

⁹ Osnovne historijsko-geografske podatke o svim ovim rijeckama donosi A. MAYER, *Die Sprache ...*, o. c., s. v.

¹⁰ O Formionu te gornjoj granici Histra vidi tekst u 2.1.1. ovog djela.

¹¹ O Eneju usp. M. KOZLJČIC, *O problemu japodske prisutnosti...*, o. c., 109—118. Osim spomenutih rijeka iz antičke historijske geografije poznate su nam još Barbana i tzv. Ilirska rijeka. O Barbani detaljno M. SUIC, *Gdje se nalazilo jezero...*, o. c., 111—129. O Ilirskoj rijeći usp. R. KATIĆIC, *Ilyricus fluvius*, *Adriatica*, 385—392.

¹² Usp. M. KOZLJČIC, *Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana*, o. c., 144—154.

¹³ M. KOZLJČIC, o. c., 134—136.

¹⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIC, o. c., 221—232.

nam sam pomaže u analizi. Ne specificira ime granične rijeke na kraju poglavlja o Histrima, dok kod opisa liburnske obale nemamo doslovнog imenovanja sjeverozapadne, a ni jugoistočne granične rijeke; *p e t o*, ako je plovidbeni put duž ovoga dijela istočne obale Jadrana bio takav, to nedvosmisleno znači da se u 4—3. st. pr. n. e. moglo poznavati rijeku Arsiju, a iza nje tek rijeku Titij, ali ne i njihova imena. U to se doba još uvijek ne plovi unutrašnjim vodama Liburnije (Podgorski kanal); *s e s t o*, budуći da se pojam »*Katarbátes potamós*« priopćava pri kraju poglavlja u kojem se govori o plovidbi uz obalu na kojoj obitavaju Liburni, to se pojam »*kataibátes*« (po D. Rendić-Miočevićevoj sanaciji) ne može odnositi na vodotok Arsije, pa jedino preostaje vodotok Titija; *s e d m o*, pojam je prema tome nastao u vrijeme kada se naša obala još uvijek slabo poznaće, pa i njezina hidronimija. Saznanje o postojanju ovog toka za pomorce je bilo od životnog značenja. Nemogućnost da dođu do pravog imena te rijeke, jer su kontakti s lokalnim žiteljima još uvijek minimalni, nije ih onemogućila da je »imenski« obilježe. Iz ovoga htijenja je nastao figurativni opis kao »*kataibátes potamós*«, što se može odnositi i na rijeku Krku, imamo li u vidu činjenicu da se njezinim vodotokom shvaćalo cijeli kanal Sv. Ante.⁷⁷ Jer, prije tog kanala je vrlo široko Prokljansko jezero koje se spaja s bazenom šibenske luke. Kako su antički pomorci sebi mogli objasniti kamo završava tolika »rijecna« voda, kada je očigledno da uslijed uzine kanala Sv. Ante ne može sva kroz njega. Stoga su vjerojatno obilježili ovaj hidrografski fenomen na sebi svojstven način — s »*Kataibátes potamós*«, tj. kao »rijeku koja ponire u dubinu«. Konačno, da li se od pomoraca tadašnjeg vremena moglo očekivati racionalniju spoznaju? Jer, ponovo se podsjetimo, rijeka Titij se protezala do izlaza iz kanala Sv. Ante u shvaćanjima antičkog čovjeka, Rizinijski je zaljev i sam neko vrijeme po istim shvaćanjima slovio rijekom. Na koncu, kako nam priopćava Strabon, »*Teopomp* govori... da su oba mora (Crno i Jadransko — op. MK) spojena (kakvom podzemnom vezom — op. MK) zato što se u rijeci Naron mogu naći tončarske izradevine s otoka Hija i Tassaa... (istakao MK).⁷⁸ U toj se vijesti dakle krije suština tadašnjeg shvaćanja analognih pojava.

2. Od ostalih historijsko-geografskih podataka u poglavlju se spominje relativno dosta u jako korumpiranoj (iskvarenoj) imenskoj formi. To je prije svega *Liás* kao neznatno korumpirana pokazna zamjenica.⁷⁹ *'Idassa i Attienites* Suić tumači kao korumpirani oblik naziva stanovni-

⁷⁷ M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 162—163.

⁷⁸ O Krki i činjenicama zbog kojih može sloviti kao »*Kataibátes pótamos*« detaljno u djelu M. FRIGANOVIĆ, *Krka*, Zagreb 1984.

⁷⁹ Strab. 7, 5, 9. Prijevod, komentar i original kod M. KRIŽMAN, o. c., 83.

⁸⁰ Usp. M. SUIC, o. c., 159, s pregledom starijih mišljenja.

ka Jadera," dok će bez čvršće argumentacije Margetić u *'Idassa* vidjeti Tarsatiku, a *Attienites* izjednačiti s *Sentis* — Senjom."

Suić nazine *Dyýrta i Alupsoi* tumači kao etnonime. *Alupsoi* prvo izjednačava s iskvarenim nazivom za žiteljstvo rimske Lopsike,¹⁹ a zatim nabacuje ideju da bi naziv možda bilo potrebno dovesti u vezu sa stanovništvom Oliba i Porfirogenetovim nazivom za ovaj otok.²⁰ Etnonimik je i *Pedētai* koji se dovodi u vezu s Neditima. *'Hemionoi* su iskvareni oblik od imena *Aínōnai*, tj. od naziva za stanovnike Enone.²¹

Otok *Eistris* je poluotok Istra,²² a otočnu skupinu Mentorida najvećojatnije su činili Rab i Pag.²³ Naziv *Kleitreibitria* je nešto teži. Suić ga

" Detaljnog M. SUIC, o. c., 151 i 160, gdje se donose i sva starija mišljenja. L. Margetić (cit. članak u bilj. 82), Kleitreilitriju vidi samo kao Elektride koje identificira s Lošnjem. Mentoridi su mu pak Pag, a *Eistris* identificira s otokom Cresom uz zaključnu napomenu: »*Dodajmo... da su i podaci o dužini i širini Cresa* (tj. *Eistrisa*) po Margetiću — op. MK) prilično dobro usporedivi sa stvarnim mjerama«. Ipak, čudno je da Margetić sve svoje identifikacije i datira u 4. st. pr. n. e. Da li se Margetić i ovdje, kao kod sličnih pitanja iz bilj. 82—83, poveo za A. Mayerom? — vidi bilj. 86.

²² L. MARGETIC, *Opcinsko uređenje Cresa u rimska doba*, Otočki ljetopis Cres—Lošnjam 5/1984, 243. Da se ne ulazi dublje u literaturu, ova se shvaćanja mogu naći već npr. kod A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I, Wien 1957, 61, s. v. *Arsia*. On iz *Liás*, *'Idassa* i *Attienites* izvodi *Arsia*, *Tarsat(ic)a*, *Senia*. Vjerojatno se Margetić poveo za takvim tumačenjem.

²³ Usp. M. SUIC, o. c., 151. *Alupsoi* L. Margetić (cit. djelo, 243) tumači kao oblik za Lopsiku. Međutim, za to ne daje, kao ni gore, potrebnu argumentaciju. Viditi A. MAYER, o. c., 132—133, s. v. *Dyýrta*.

²⁴ M. SUIC, o. c., 155—156 i 159.

²⁵ M. SUIC, o. c., 154—161.

²⁶ M. SUIC, o. c., 156—158 i 161—162, — A. MAYER, o. c., 175, s. v. *Eistris*, taj Ps. Skilakov otok i vidi otokom — Cres. Pitanje *Eistrisa* inače ima stanovait broj poteškoća koje je autor ovog djela uspio riješiti. Međutim, budući je naše krajnje rješenje analogno Suićevu, a obrazloženje bi iziskvalo nešto više prostora, to se neće dati na ovom mjestu, već će biti naknadno objelodanjen. Ipak u odnosu na Margetićevu mišljenje (viditi bilj. 81), već ovdje ističemo suprotno: čak ni teorijski Ps. Skilakove mjere date za *Eistris* ne odgovaraju Cresu. Te mjere nisu nikakva generalna rastojanja (a ta su u geografiji redovito zračna), već su i one navigacijske prirode, pa ih samo tako i treba mjeriti. Ukratko, vrijednost 310 stadija je širina Istre, koja bi glasila 320, da i sama nije djelomično korumpirana. Dokaz? — *Plin. NH* 3,129: jedna od širina Istre je ona izražena sa 40 rimskih milja, što iznosi 320 stadija. Gdje se mjerilo? Od polske luke do zaljeva Raša, što u naravi doista i jest tolike dužine. Zašto tu? Stoga, jer po Strabonu od Pole do gornjega Jadranu ima oko 800 stadija. Dakle, $800 + 320 = 1.120$, a to je opet mjeru koju kao dan i noć za obalu Histra daje Ps. Skilak. Što je na kraju s drugom vrijednošću koja je data uz Ps. Skilakov *Eistris*? Ona nema konkretnog značenja. Pojavljuje se u niz poglavljiva (usp. tekst ad 2.1.4. ovog djela) i uvijek se vezuje uz otok. Očigledno je dakle da je neki redaktor taj podatak dopisao ovdje misleći da time poboljšava tekst, jer se informacija i tako u svim poglavljima kamo se pojavljuje stalno veže uz otoče. Zašto to nije moglo biti i ovdje? Vjerojatno je pri tome pomisljao da je njegov prethodnik zaboravio to pribliježiti. Možda ima i neki bolji odgovor. Uglavnom, 320 stadija su 2/3, a 120 je 1/4 od 480 stadija, tj. radi se o pravilno razlomljenim dijelovima »*dan-a navigacijes* dužine tih 480 stadija, koji se uspoređo pojavljuje u »*Periplu*« (uz uobičajeni od 500 stadija) i služi za opis kratkih plovibencih ruta. O njezimu u tekstu ad 2.1.4. našega djela.

tumači kao svojevrsni spoj naziva Elektridi i Histrija.“ Na kraju, ginekokratija je poznati fenomen u Liburna. Predstavlja odraz društvene organizacije (matrijarhat) čime ih se veže s analognim na Mediteranu.”

2. 1. 3. Obala i otoci srednjeg Jadrana

Kroz 22—23. poglavlje »*Peripla*« se tretiraju geografski podaci srednjeg dijela istočnoga Jadrana. Kako su oni i važna pomorsko-geografska grada, to će se pristupiti prvo njihovoj kraćoj obradi, kao temelju kasnijega raščlanjivanja plovidbenih informacija.

1. U 22. poglavljtu se prvo kaže kako su Liburni ilirske narodnosti. a Iliri narod koji obitava uz more sve do Haonije „... *one nasuprot Alkinoveju otoku.*“ Dalje se spominje Herakleju, kao grad i luku, pa Lotofage i Hayerastamne, te Hilički poluotok. U Ps. Skilakovim Hilima Suic vidi korumpirani oblik etničkog imena Bulina, koji se također navode s ilirskim narodnosnim obilježjem. Drugi spomenuti podaci su u tekstu došli na temelju stare povijesne tradicije koja je uz liburnsko ime vezala stalnim dopisivanjem prvo Alkinovej otok, a zatim preko njega su se pojavili ostali podaci: Haonija, Herakleja, pa Lotofazi i Hijestamni. U sličnom kontekstu treba promatrati i ilirsku etničku pripadnost Liburna i Bulina.⁶

⁶ R. KATIĆ, *Podunavlje i Jadran* ... o. c., 120, Mentoride identificira kao »*Pag sa susjednim otocima*.« Slično i M. ZANINOVIC, *Otoći Kvaternerskog zaljeva* ... o. c., 44, da »*Mentoride treba identificirati s Rabom i Pagom*. A. PARETTI, o. c., 57 i d, u Mentoridima vidi samo Pag sa susjednim otočjem. O ovome problemu, te o drugim nesonimima i naseljima vrlo detaljno s navođenjem obimne literature S. BATOVIC, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*, Diadora 6/1973, 11—40.

⁷ M. SUIC, o. c. 161—162.

⁸ M. SUIC, o. c. 163, — A. PARETTI, *Teopompo e Pseudo-Scilace*, o. c., 35 i d, o 21. poglavljtu »*Peripla*« ima više neprihvatljivih zaključaka. Tako npr. Liburne locira između Raše i Zrmanje, dok od Zrmanje do Krke stavlja Hile. Otok *Eistris* (str. 57 i d.) identificira s Cresom, Elektride s Krkom, a Mentoride s Pagom i okolnim otočjem. O ginekokratiji vrlo detaljno, uz paralele po Sredozemlju, M. ZANINOVIC, *On some relations between Anatolia and Dalmatia*, X-th International Congress of Classical Archaeology, Ankara 1978, 81—93, gdje je i pregled važnije literature.

⁹ M. SUIC, o. c., 140—147. O ilirstvu i prostiranju Ilira u različitim vremenima starog vijeka detaljno u publikacijama: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ANUBIH — CBI knj. I, Sarajevo 1964; *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, ANUBIH — CBI knj. II, Sarajevo 1967. Korisno je usporediti i radeve: R. KATIĆ, *Illyri proprie dicti*, Živa antika 13—14/1964, 87—97, — ISTI, *Nochmal Illyrii proprie dicti*, Živa antika 16/1967, 241—244, — W. PAJAKOWSKI, *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?* Godišnjak CBI 16/1980, 91—162, — F. PAPAZOGLU, *Poreklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak CBI 3/1967, 123—144, — ISTA, *O pojmovima »Epir» i »Ilirija» u poznorepublikansko doba*, Godišnjak CBI 11/1976, 197—211, — M. SUIC, *Illyrii proprie dicti*, Godišnjak CBI 11/1976, 179—196. O Ps. Skilakovim Hilima, koje Sulc izjednačava s Bulinima, neće u ovom tekstu biti posebnog razmatranja, izuzev nekoliko natuknica uz

Lokaliziranje Bulina nije problematično. Oblast koju su nastavili polovicom 4. st. pr. n. e. treba vidjeti u obalnom pojasu između rijeka Titija i Nesta. Opet, podatak po kojem su Iliri nastanjeni uz more sve do Haonije, koja se nalazi nasuprot Alkinojevu otoku, po svojem je nastanku stariji od Pseudo Skilakova »*Peripla*«. Vjerojatno ga treba datirati u vrijeme između 5. i 4. st. pr. n. e.⁹

Hijerastarni je etnonim za koji se još uvijek ne poznaje točna lokacija. Moguće je da to stvarno može biti jako korumpirani naziv za stanovnike Jadera.¹⁰ Herakleju Suić lokalizira u južne ilirske krajeve „... negdje na kopno nasuprot otoku Korkiri,“ nudeći ovu ubikaciju kao jedno od mogućih rješenja. Još ranije, Novak je Herakleju pokušao ubicirati u Rogoznicu, odnosno na obalu između Šibenika i Trogira.¹¹ Pitanjem se bavio i D. Rendić-Miočević pomicajući kako bi moglo biti rječi o jednakosti Herakleja = knidska kolonija na Korčuli.¹² Toj tezi ide u prilog niz historijsko-geografskih podataka.¹³ Međutim, sve skupa neće moći definitivno rješiti problem ubicanja Herakleje i knidske kolonizacije otoka Korčule. Ključ za historijsku istinu ipak se nalazi u sistemskim arheološkim istraživanjima tog otoka, ali i obale u cijelini.

2. U 23. poglavlju se govori o rijekama Naronu i Nestu. Nest se na kraju 22. poglavlja naziva zaljevom,¹⁴ a na početku 23. se jednostavno bilježi: »Postige Nesta plovi se zaljevom,«¹⁵ što je neutralni oblik koji može podjednako upućivati na rijeku i zaljev. Premda je nesumnjivo da u tom Nestu treba vidjeti prvenstveno rijeku,¹⁶ ne može se zanemariti ni

Ps. Skimna (ad 2.2.1. našega djela). Problem njihove identifikacije prelazi okvire poduzetog istraživanja. Ipak upozoravamo da je na šibensko-rogozničkom području mogla postojati manja etnija koja je nosila neko slično ime. To što je ono »prevedeno« na grčki oblik, zasluga je, kao u toliko drugih slučajeva, grčkih pisaca. Daljnje korištenje toga etnonima u analogijama s odgovarajućim članovima grčkog panteona i mitova nedvojbeno upućuje na istovjetno s Histrima, pa najvjerojatnije tu negdje treba u budućim istraživanjima tražiti pravi odgovor. Izvore i osnovni komentar daje A. MAYER, *Die Sprache ... o. c., 158, s. v. Hilletoi.*

⁹ Vjerojatno u ovome etnonimu treba vidjeti neko određeno pleme koje se tako nazivalo u najranije vrijeme. Ime se kasnije prenijelo na susjedna plemena, da bi, na koncu, njime bila nazvana cijela provincija Ilirik. Vjerojatno bi ovo pleme trebalo tražiti na teritoriju suvremene Albanije. Viditi R. KATICIĆ, *Ilyrii propriæ dicti*, o. c., 96, — A. BENAC, *O etničkim zajednicama Španjolske ... o. c., 760.*

¹⁰ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 142—143.

¹¹ M. SUIĆ, o. c., 142.

¹² Usp. G. NOVAK, *Dim(os) i Herakleja*, o. c., 633.

¹³ Detaljnije D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Isejska naseobina u Lombardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja*, VAHD 68/1966, 133, bilj. 4, — ISTI, *K pitanju historiciteta ...*, o. c., 3—5, s pregledom starijih mišljenja i literature.

¹⁴ Usp. tekst ad 4.3.5. ovog djela.

¹⁵ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 136.

¹⁶ M. SUIĆ, o. c., 126.

¹⁷ M. SUIĆ, o. c., 136 i bilj. 1, — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prilozi etnografiji...*, o. c., Historijski zbornik 3/1950, 225. Vjerojatno objašnjenje u vezi s Nestom i njegovim imenovanjem zaljevom može biti pretpostavka o ispuštanju sastavnog venzika na kraju zadnje rečenice 22. poglavlja (prijevod se donosi u bilj. 101). Naime, umjesto oblika: »*Plovیدба уз земљу Bulina траје ду-*

u tekstu definirana formulacija — zaljev. Jer, taj je zaljev sastavni dio Manijskog, čije se prostiranje precizira u 23. poglavlju. U kontekstu rezultata M. Suića Manijski zaljev dakako treba shvatiti kao morsko prostranstvo koje obuhvaća Splitski i Brački kanal, te istočne dijelove Hvarskoga i Neretvanskoga kanala (K-7, I—2).¹⁹ Međutim, sudeći na osnovi teksta »Peripla«, vjerojatno je Manijski zaljev obuhvaćao i morsko područje južno od Brača, te zapadni dio Hvarskoga kanala.²⁰

ži dan do Nesta zaljeva (ili rijeke), treba da tu stoji: »Plovidba uz zemlju Bulina traje duži dan do Nesta i zaljeva.« Time se konačno dobije ukupnu logiku teksta. Jer prva rečenica iz 23. poglavlja (»Postiže Nesta se plovi za- ljevom, . . .«) upućuje na ovaj zaljev, a to može biti jedino Manijski, sugerirajući da navigacija počinje od Nesta i ide obalom »dan plovidbe« do ušća Naron. Tako se otkriva stari sloj teksta s bitno užim shvaćanjem tog zaljeva nego što proizlazi iz ostatka istog 23. poglavlja, a to opet upućuje na kasnija proširenja. Drugim riječima, Manici koje očito treba tražiti oko poušća Naron, živeći tu »posuduju« svoje ime morskom zaljevu (Neretvanski kanal). Kako se manijsko ime vremenom proširilo prema obali Splitskog kanala, tako se širio i ovaj zaljev, da bi na koncu obuhvatio morski prostor kakav dajemo gore u tekstu.

Za takav tok razvijta ovog geografskog pojma imamo konkretno opravdane. Ono se nalazi u frekvenciji trgovine dolinom Naron, koja je morala brzo postati zanimljivom grčkim trgovcima. Konačno, tu je i postojanje na-seobine Knidana na Korčuli, osobito ukoliko se njezino lociranje prepostavi na položaju mjesta Korčule (viditi tekst pod točkom dva ad 4.3.5. ovog dje- la). Kako je razmjena proizvoda tu bila učestalija, koliko su Grci dakle ovdje bili prisutniji, to je i upoznavanje okolnog terena bilo obimnije. No, i položaji etnija su se vremenskim tijekom mijenjali. Te promjene, koje će na kraju dovesti do puno šire shvaćenog Manijskog zaljeva, dosta su vidljive kroz različite slojeve 22—23. poglavlja, pa su one i temeljna potvrda ovom razmišljanju. Dakako, naznačimo i to, redaktori »Peripla« uopće nisu bili svjesni suptilnosti pojedinih značenja dijelova teksta koji su dogradivali u poglavljima. Sva je sreća da je tako, inači nam puno toga ne bi danas bilo jasno. O neretvanskom trgovackom putu u jednom šrem kontekstu može se sada vidjeti kod I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela CBI, knj. 6, Sarajevo 1988, 22—30 i 88—102.

¹⁹ Usp. M. SUIĆ, *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine*, Diadora 1/1960, 147—172, — ISTI, *Dalmaticum mare*, Rado-vi Zavoda JAZU u Zagru 29—30/1982, 14—15.

²⁰ U 23. poglavlju, prema prijevodu M. Suića, se priopćava: »Postiže Nesta se plovi zaljevom. Čitav se ovaj zaljev naziva Manijskim Plovidba po nje-mu traje jedan dan. U ovome su zaljevu otoci: Protera, Kratije, Olitia. Oni su udaljeni jedan od drugoga dva stadija ili malo više, [a leže] prema Farosu i Isti. Tu je, naime, Novi Paros, grčki otok, te otok Isa, i ovo su [ujedno] grčki gradovi. Prije nego li se uplovi u rijeku Naron, veliki se komad zemlje [prijeći] pružajući se prema moru. I, ima [ovdje] otok blizu obale, kojemu je ime Melita, i drugi otok nedaleko od ovoza, koji se zove Crna Korkira. Taj se otok jednim rтом veoma približava kopnu, a drugim rtom seže do rijeke Naron. Od Melite je udaljen 20, a od kopna 8 stadija.« U 22. poglavlju se kaže: »Postiže Liburna je narod Ilira i Iliri žive uz more sve do Haonije, one nasuprot Alkinovevu otoku. I tu je grčki grad kojem je ime Herakleja i luka. Tu su i lotofazi, zvani barbari, ovi: Hijerastamni, Bulini, Hilini. Susjedi Buli-na su Hili. Ovi kažu da ih je [tu] naselio Heraklov sin Hilo, ali su [ipak] barbari. Nastavaju poluotok malo manji od Peloponeza. Od [Hiličkog] polu-otoka plovi se dalje [Manijskim zaljevom do ušća Nesta]. Do njega žive Bu-

U tekstu se spominje i dosta nesonima. Prvo tri (Protera, Krateje i Olinta), za koje »*Periplis*« daje da su međusobno udaljeni 2 stadija ili malo više, M. Suić Krateje povezuje s Plinijevim *Crateae*-ima, te ističe Mayerovo mišljenje po kojem je to koruptela od *Brattia*, tj. *Krateiai* = *Brateiai* = *Brattia* = otok Brač.¹⁰³ Olinta je iskvaren oblik za *Sollentia*, *Solenta*, tj. za otok Šoltu.¹⁰⁴ Izraz Protera, tj. *Proteras* = *Proterai*, tumaći se kada atribut uz nazive *Brattia* i *Olynta*, pa bi se taj dio »*Periplis*« prevodio: »*Brattia, Olynta, međusobno udaljene dva stadija ili malo više...*«¹⁰⁵ To znači da bi se mjerila od dva stadija ili malo više odnosila na Splitšku vrata, što je utemeljeno u kontekstu spomena Ise i Farosa odnosno, procesa isejske kolonizacije u srednjoj Dalmaciji.¹⁰⁶ Odатle se može pretpostaviti pojavu takvih informacija vjerojatno već u 3. najkasnije u 2. st pr. n. e., u doba osnivanja isejskih subkolonija u Lumbardi,¹⁰⁷ te Traguriju, Epetiju i Saloni,¹⁰⁸ kada se na ruti Isa—Faros—obala, ili u pravcu otoka Crne Korkire, plovilo dosta često.

»*Periplis* u 23. poglaviju spominje nesonime Isu i Faros, te gradove na njima: Isu i Novi Paros. Epitet »Novi« nesumnjivo se našem Farisu dodavao kao antiteza Parisu u Egejskom moru (kao »Starom«), koji je osnovao kao vlastitu koloniju jadranski Faros, o čemu je očito u starini postojala živa tradicija.¹⁰⁹ Oko spomena Ise nisu potrebne posebne naznake.¹¹⁰

*lini. Bulini su ilirski narod. Plovیدba uz zemlјu Bulina traje duži dan do Nes-ta zaljeva (ili rijeke).» Prijevod M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 126 i 136.*

¹⁰³ Vidi o ovome i sličnim problemima naše najstarije historijske geografije kod A. MAYER, *Putovanje po Jadransku pred preko dve tisuće godina. Najstariji opisi puta po Jadransku*, Hrvatski narod 6/1944, broj 1.174, od 29. 10. 1944, stranica 4. O otoku Braču vidiči članak D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Da li je na Braču bilo grčkih kolonija?* Brački zbornik 2/1954, 90–94, te I. MAROVIĆ — M. NIKOLANIĆ, *Cetiri groba iz nekropole u Vičić luci (o. Brač)* pronađena 1908. VAHD 70–71/1968–1969, 5–55, osobito 49–50.

¹⁰⁴ M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 129.

¹⁰⁵ M. SUIC, o. c., 129–130.

¹⁰⁶ Više interesantnih započanja o pokrenutim pitanjima kod M. NIKOLANIĆ, *Otok Faros prije dolaska Parana*, Hvarski zbornik 1/1973, 105–122.

¹⁰⁷ Viditi D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Isejska naseobina...*, o. c., 133–141 i tako navedene druge studije ovog autora, posebno onu iz bilj. 10 na str. 135.

¹⁰⁸ O grčkoj kolonizaciji srednje Dalmacije usporedi studije: B. GABRI-ČEVIĆ, *Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana*, VAHD 68/1966, 147–170, — P. LISIČAR, *Crna Korkira*, Skopje 1951, — G. NOVAK, *Issa i isejska država, (I dio)*, o. c., 5–40, — ISTI, *Issa i isejska država, (II dio)*, o. c., 37–70, — ISTI, *Stari Grci...*, o. c., 145–221, — ISTI, *Vis*, o. c., 7–77. Vidi također u našem popisu upotrijebljene literature djela D. Rendić-Miočevića, M. Suića, M. Zaninovića i M. Nikolancija.

¹⁰⁹ M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 133. O ustrojstvu Farosa i osnovnim povijesnim i arheološkim problemima M. NIKOLANIĆ, *Otok Faros...*, o. c., 105–122, — M. ZANINOVIC, *Gradina u luci antičkog Pharosa (Polyb. III 19)*, Opuscul. arch. 9/1984, 35–46, s pregledom cjelokupne starije literature.

¹¹⁰ Usp. M. NIKOLANIĆ, *O kontroverzi Lisos—Issa*, Adriatica, 377–384, — G. NOVAK, *Issa i isejska država, (I dio)*, o. c., 5–40, — ISTI, *Vis*, o. c., 7–77, s pregledom starije literature. O povijesnim pitanjima sirakuške kolonizacije Ise detaljnije ad 2.4.2. ovog djela.

Od otoka se još spominju Melita (Mljet), za koju se kaže da je blizu obale, i »*Kerkira melaina*« (Crna Korčula). O Crnoj se Korkiri bilježi kako je udaljena od kopna 8 stadija, što se može odnositi na udaljenost između poluotoka Pelješca i otoka Korčule u Pelješkom kanalu.¹¹⁰ Ovo je i prva informacija o Pelješcu, istina ne kao poluotoku, već kopnu. Ipak, iz ostatka teksta 23. poglavљa vidljivo je da je izgleda postojalo i takvo saznanje. Vrlo vjerojatno ga treba vidjeti u Suićevoj sanaciji teksta prema kojoj bi se tu saopćavala informacija o komadu zemlje koji strši prema moru.¹¹¹

Kao na brojnim drugim mjestima, tekst »*Peripla*« i ovdje daje podatke obrnutim redoslijedom od uobičajenog smjera opisa obale (NW prema SE). Spominje se, tako, prvo Melita, a zatim Crna Korkira, što predstavlja smjer od SE prema NW. Zorno to govori u prilog činjenici da je temeljni tekst nebrojeno puta dopunjavan novim podacima iz drugih izvora. Dokaz da su podaci došli iz pomorske autopsije nalazimo u podatku o njihovoj međusobnoj udaljenosti koju M. Suić s pravom ispravlja u 120 stadija¹¹² (usp. K-7, 2).

3. Realna dužina dana ploviljenja u 22—23. poglavljiju poseban je problem. Dan i noć navigacije uz obalu Histra su bili dugi 1.070 stadija. Danju se moglo prijeći 560, a noću 510 stadija, uz prosječnu brzinu 44,6 stadija na sat. Kod Liburna nije mnogo različito. Ukupna dužina pomorskog puta je 1.120 stadija, pa je dnevna plovidba s vrijednošću kao i uz histarsku obalu: 560 stadija. Prosječna je brzina kod navigacije uz liburnsku obalu ipak nešto veća: 46,6 stadija na sat.

Kod plovidbe uz obalu Histra, radilo se o kontinuiranoj navigaciji, što je bilo moguće radi relativno slabe razudenosti istarske obale. Stoga je uz nju plovidba bila relativno laka, što se u »*Periplu*« zorno ističe noćnom navigacijom.

Plovidba noću se tokom starog vijeka (identično je bilo u srednjem) izbjegavala kada je to bilo moguće. Međutim, ponekad se ipak prakticirala. Ako se već moralio noću ploviti to se onda uvijek činilo na pomor-

¹¹⁰ M. SUIĆ, o. c., 128. Prema planu »*Pelješki kanal*« (*Jugoslavenski pomorski vodič*, Rijeka 1975, 400—401) ovaj kanal ima maksimalnu širinu 1,21 Nm ili 121 stadij između tra Zaglav (o. Korčula) i sidrišta Viganj (Pelješac). Na svim drugim mjestima širina Pelješkoga kanala je oko 0,8 Nm ili 80 stadija, što potvrđuje Suićev zaključak. Jednovremeno ovu širinu Pelješkog kanala treba promatrati barem dvojako. Kao važan maritimni podatak koji govori o veličini, pa i propusnoj moći jednoga tako važnog prolaza koji je radi svojeg geografskog položaja morao početi vrlo rano funkcionirati. Sumnjamo da bi takav razlog mogao biti jedini povod da ga se »izmjeri«. Spoznaja o veličini će ipak izgleda biti rezultat prvenstveno činjenice da se na obali Pelješkog kanala vjerojatno nalazila knidska naseljebina — u Korčuli (detaljnije drugo točki teksta ad 4.3.5. ovog djela). Plovidba prema toj koloniji odnosno, od nje prema Naronu ili pak splitskom bazenu i sjevernom Jadranu protokom vremena iznjedrlila je ovaj podatak. Ujedno je ovo i dokaz više za tezu kako knidsku naseljebinu treba tražiti u Korčuli.

¹¹¹ Detaljno M. SUIĆ, o. c., 127—128.

¹¹² Usp. M. SUIĆ, o. c., 128. Stvarna udaljenost između Korčule i Mljeta je oko 10 Nm ili 100 stadija (K-9).

skim rutama koje općenavigacijski nisu bile osobito teške. Drugo, trebale su biti relativno dosta poznate.¹³ Istarsko je područje imalo oba uvjeta. Osim toga, ova je obala imala još jednu pogodnost koja je olakšavala plovidbu: smjer protezanja u prostoru, koji je skoro isključivo S ili N, ovisno o pravcu puta.¹⁴

Identično je s južnim Jadranom, gdje je grčko infiltriranje imalo uspjeha dosta rano.¹⁵ Ujedno, ovo je i relativno povoljno navigacijsko područje. Zato se plovidba Butua — Epidamno (25. pogl.) definira s jednim danom i noći. Smjer obale je opet (od Korkire do Epidamna) gotovo ravna crta smjera N—S ili S—N; ovisno o tome da li se plovi ili isplavljava iz Jadrana. Za razliku od navedenog, u svim ostalim poglavljima koja opisuju našu obalu navigacija se isključivo definira plovidbom danju. Tako se uz obalu Liburna daju spominjana 2 dana (21. pogl.), za zemlju Bulina duži dan (22. pogl.), pa zemlju Nesta jedan dan (23. pogl.), a u 24. pogl. za relaciju od ušća Narone do Butue, kako je pretpostavio Suić, dva dana odnosno, dan i noć.¹⁶ Međutim, kako je ova ruta također navigacijski teška, a nedvojbeno vrlo teška od ušća Narona do ispod Epidaura (Cavtat), nužno je ipak računati s dvodnevnom plovidbom.

Valja konstatirati, što u literaturi do sada nije posebno isticano, da sve spominjane dužine sigurno imaju još jedno bitno značenje. Svaki kraj i početak plovidbe nisu nikakve figurativne geografske točke. One su ujedno bile i odmorišta grčkih pomoraca, a sigurno i trgovista na kojima se odvijala trgovina s domaćim stanovništvom, uz to što su redovito i granične crte. Kod početne točke obale Histra to se odvijalo na Soči, za što je naprijed dato više dokaza. Na kraju histarske i početku liburnske obale, trgoviste i odmorište, ali i mjesto gdje su se mornari mogli opskrbiti s vodom i hranom, jeste ušće rijeke Arsije. Razlog je tome mala udaljenost od Nezakcija koji je u to vrijeme živio punim željeznodobnim životom s nizom upliva sa strane.¹⁷ Udaljenost od riječke regije je također mala. Sve je to omogućavalo trgovinu ne samo s liburnskim žiteljstvom (uključujući i ono s obližnjeg kvarnerskog otočja), već i s Histrima i obližnjim Japodima.¹⁸

¹³ O plovidbi noću dosta zanimljive bilješke postoje u više antičkih autora. Viditi npr. *Thucyd.* 1,48. O svim drugim izvorima, općenito o antičkoj navigaciji i brodovlju detaljno L. CASSON, *Ships and Seamanship in the ancient World*, Princeton — New Jersey 1971.

¹⁴ O tome koliko su antički pomorci poznавали i upotrebljavali astronomsku navigaciju, u osnovnim crtama, usp. kod M. KOZLJČIĆ, *Neke primjedbe na astronomiska razmatranja u knjizi „Homerova slepa publika“ R. S. Pricea, Troja i kako je stecí*, Zagreb 1985, 35—63.

¹⁵ Usp. M. SUIC, o. c., 150—151. Detaljnije u tekstu ad 1.2. ovog djela.

¹⁶ M. SUIC, *Gdje se nalazio jezero...*, o. c., 111—129.

¹⁷ Detaljnije M. KOZLJČIĆ, *K povjesnom kontekstu Nezakcija*, u tisku. Usp. također S. GABROVEC — K. MIHOVILIC, o. c., 293 i d.

¹⁸ R. MATEJCJIĆ, *Prehistorijska nekropola Mišinac...*, o. c., 51—80. Usp. literaturu u bilj. 55, te S. BATOVIC, *Prapovijesni ostaci...*, o. c., 67, 109—110, 125 i 128—135.

Na polovici plovidbenog puta duž obale Liburna trebalo je također sredinom 4. st. pr. n. e. postojati odmorište, gdje su grčki mornari mogli zanoćiti. Vjerojatno nećemo pogriješiti pretpostavimo li postojanje takve točke negdje doslovno na polovici rute br. 1 na K-6: između otoka Silbe, Molata, Vira i Oliba. Mogući dokaz takvoj usputnoj stanici može biti brodolom iz 4. st. pr. n. e. kod Mauna (K-5, 1). Trgovina s nedalekim tzv. centralnim liburnskim područjem mogla se realizirati unutar navigacije narednog dana. Pri koncu prvog dana plovidbe, na tom se odmorištu moglo trgovati s okolnim otočnim stanovništvom. Na koncu navigacije liburnskim vodama (rijeka Titij), grčki su mornari odmorište i mjesto za trgovačke operacije nesporno dobivali u tadašnjoj naseobinskoj aglomeraciji kasnije Skradone — koja je u Ps. Skilakovo doba (kao i Nezakciji) živjela punim željeznodobnim životom.¹⁹

Što je s ovim podacima u 22—23. poglavljju? Dok formulacija »*jedan dan*« iz 23. poglavlja ne izaziva nedoumicu, to se ne može reći za »*duži dan*« iz 22 poglavlja. Mjerimo li nainje rutom 1 (K-7, 1) pomorski put između ušća Titija i Nesta, dobit će se dužina od 500 stadija. Usapoređimo li izmjerenu vrijednost s dužinom od 430 stadija iz narednog poglavlja (pomorska ruta od ušća rijeke Nesta do ušća rijeke Narona na K-7, 2) moći će se konstatirati da prvi može u odnosu na drugi biti »*duži dan*«. Međutim, kako takvu stadijazmima datu dužinu »*dužeg dana*« uskladiti s »*običnim danom*« iz 20—21. ili 2—25. poglavlja kada je u njima dužina »*običnog dana*« s vrijednošću preko 500 stadija (usp. *Tabelu 2*). Promatramo li pomorski put od Titija do Nesta s dodacima 2 i 3 (K-7, 1) ni tada se dužina rute neće povećati do potrebnog nivoa.

Na ovome stupnju istraženosti, razrješenje problema moguće je nazrijeti jedino kroz dva aspekta. Jedan je trgovačka navigacija Ise i Farosa na srednjem Jadranu.²⁰ Drugi baziramo na *Tabeli 3* i grafikonu G-1. Prema njima je vidljivo da je dužina dana (od svitanja do sumraka) između 1. svibnja i polovice kolovoza preko 14 sati, a preko 15 sati tokom lipnja i prve polovice srpnja. Praktički to znači da se u tom periodu go-

¹⁹ Vidi M. ZANINOVIC, *Ilirsко pleme Delmati (I)*, Godišnjak CBI 2/1966, 38—43. — I. PEDISIC, *Novija rekognosciranja okolice Skradina i osrt na problem ubikacije Skardone*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, izd. HAD-a, Split 1978, 63—68. — Z. BRUSIĆ, *Prehistorijski i ranoantički nalazi u šibenskoj okolici*, Novija..., o. c., 25—34. — ISTI, *Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju*, Materijali 12, izd. HAD i SADJ, Zadar 1976, 113—126, kao i тамо navedene izvore i literaturu.

²⁰ D. RENDIĆ-MTOČEVIĆ, *Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji*, VAHD 53/1950—1951, 25—27. Posebno ističemo da je Faros od osnivanja prvenstveno agrarna kolonija o čemu svjedoče rezultati novijih arheoloških istraživanja — tako M. ZANINOVIC, *Greek Land Division at Pharos*, ArcaeoL Jugosl. 20—21/1980—1981, 91—95. — ISTI, *Two Illyro-hellenistic sites on the Island of Hvar (Pharos)*, Act. du VIIe Congrès de la F.I.E.C., vol. I, Budapest 1983, 381—384. Usp. također B. KIRIGIN — B. SLAPSAK, *Starigradsko polje na otoku Hvaru*, Arheološki pregled 1985, Ljubljana 1986, 207—208. Ipak, trgovina kao dopunska djelatnost nije moguće osporiti. Po njoj, naš Faros nije nikakav izuzetak u odnosu na jadranske i ostale mediteranske grčke kolonije — vidi bilj. 124 i тамо navedenu literaturu.

dine moglo za dnevne svjetlosti prepoloviti čak oko 700 stadija, a od 1. lipnja do 15. rujna i 750 stadija.

Već je C. Müller u svojem kritičkom izdanju teksta Ps. Skilakova »*Peripla*« pretpostavio prikazanom gotovo adekvatnu navigacijsku rutu.¹²¹ Ona ima opravdanje samo ukoliko se zamisli kao na našem kursnom nacrtu (K-8). Odnosno, da plovidba od Titija do Nesta ima doticaj s Farosom. Utemeljenje takvoj navigaciji nalazimo u više činjenica: *p r v o*, dužina tako zamišljene rute iznosi ukupno 750 stadija računajući i plovidbu u Starogradskom zaljevu u oba smjera; *d r u g o*, navigacija s ovakvom dužinom sasvim je moguća u ljetnim mjesecima (G-I) uz uvjet da se plovilo s prosječnom brzinom od 5 čv,¹²² što znači da se rutu realno moglo prepoloviti za petnaestak sati; *t r e č e*, ovime doista konačno možemo operirati u navigacijskom i općem smislu s pojmom »*duži dan*«, koji sada ima svoj potpun smisao; *č e t v r t o*, logičnost ovakve plovidbe, koja kao i sve druge starovjekovne navigacije ima uviјekiza sebe neki potpuno određeni racionalni cilj — skoro redovito vezan uz kakav ekonomski probitak — je u kontekstu trgovачke navigacije na središnjem dijelu istočnog Jadrana — evidentna i potpuno nesporna. Zašto se u toj navigaciji nije plovilo do Ise, kao racionalan upit nema opravdanja! Ovakvu se formulaciju, slično na primjer podatku koji je u 19. poglavlju definirao plovidbu uz venetsku obalu, najvjerojatnije uzelo iz nekog pomorskog izvora djelomično različitog od onoga iz kojega su se uzimali podaci za npr. 20.—25. poglavlje. To znači da je izvorni tekst »*Peripla*«, doslovno tekst Suićeve idealne restitucije,¹²³ stvarno antička komplacija sastavljena od podataka različitih po izvorima i postanju; *p e t o*, u svjetlu prethodnog zaključka treba i za to poglavlje (slično 19.) pretpostaviti plovidbu u izvornom obliku ne na relaciji Titij—Nest već obratno. U takvom slučaju na plovidbu je snažno djelovala i morska struja, što je konkretno moglo predstavljati vremensko skraćenje plovidbe za oko 10%. Stoga se ruta mogla prepoloviti ne za 15 već svega 13,5 sati, što je omogućavalo boravak u farskoj luci od jedan do dva sata, za koje se vrijeme svaka trgovina mogla u cijelosti obaviti.¹²⁴ Plovidba u obrat-

¹²¹ Usp. treću kartu u *Geographi Graeci minores*, vol. I, Paris 1855, te M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, 185, s geografskom kartom, koji za ovu navigaciju uzima identičan pravac našoj ruti 1 s K-7. U vezi s gore datim razmatranjem, kao nastavak naznačenog u bilješki 48, potrebno je istaći da stalno upotrebljavamo stadij s dužinom 185 metara, uz izuzetak na nekoliko mjesta što će se posebno naglasiti. Taj se (olimpijski) stadij pokazao u provedenom istraživanju, kao onaj koji je upotrebljavala većina antičkih pisaca, a među njima i Ps. Skilak. Radi se dakle o tzv. olimpijskom odnosno, aleksandrijskom stadiju točne dužine 184,5 m, od kojeg je različit primjerice atički dužine 177,6 m. Detaljno A. STAZIO, *La metrologia greca*, Enciklopedia Classica, sveska I, Torino 1959, 550—551.

¹²² O brzinama brodova tog vremena usp. M. KOZLICIC, *Prikazi brodova...*, o. c., 163—188, te literaturu iz bilj. 56.

¹²³ M. SUIC, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 182.

¹²⁴ O dijelu trgovачke robe s Farosa usp. odličan rad B. MIGOTTI, *Grčko-helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru*, VAMZ, s. ser., 19/1986, 147—178. Općenito o tadašnjem Hvaru vidi M. ZANINOVIC, *O naseljenosti*

nom smjeru (Titij—Nest), iz istog razloga ne dolazi u obzir; *šesto*, ruta C. Müllera, koja ne predviđa doticaj farske luke, nije dobra jer je duga svega 54 Nm (uspor. K-8), tj. 540 stadija. Računamo li ovome kao pribrojak čak i morsku struju u protivnome smjeru, imat ćemo (540 + 10%) vrijednost oko 60 Nm ili 600 stadija. Kako bi se takav podatak također dobio kod »običnog dana« iz 20—21. i 24. poglavlja, računamo li i njima kao pribrojak protivnu struju, jasno je da se s njim ne dobiva »duži dan«.

Navedeno na stanovit način potvrđuje Marcijal bilježeći da *trajanje navigacije ovise od toga da li se obilaze poluotoci, uvale i sl., ili se plovi ravno.*¹²

2. 1. 4. Problemi 24. poglavlja

24. poglavlje je onaj dio »Peripla« kojim su se jugoslavenski i strani autori najviše bavili.¹³ M. Suić se s njim pozabavio dva puta, skrećući

otoka Hvara u antičko doba, VAHD 68/1966, 195—211, — ISTI, *Iz starije prošlosti Grablja*, Hvarski zbornik 1/1973, 125—143, — ISTI, *Novi prilozi arheološkoj topografiji Hvara*, Novija i neobjavljenata istraživanja u Dalmaciji, izd. HAD, sv. 3, Split 1978, 49—62, — ISTI, *Two Illyro-hellenistic sites...*, o. c., 381—384, s pregledom starije literature. O importiranju grčkoj, te italskoj trgovачkoj robi na istočnom Jadranu usp. M. NIKOLANCI, *Arhajski import u Dalmaciju*, VAHD 68/1966, 89—118, — ISTI, *Maloazijski import u istočnom Jadranu*, Jadranska obala, 273—286.

¹² Prijevod prema M. SUIC, o. c., 164, bilj. 76.

¹³ U 24. poglavljiju Ps. Skilakova »Peripla« se kaže: »Manijsi: Postlige Nes je rijeka Naron; ulaz u Naron nije uzak. U njega [Naron] mogu uplovjavati trijere i tereetni brodovi [te ploviti] sve do gornjeg emporija, koji je udaljen od mora 80 stadija. Ovi Manijsi su ilirske narodnosti. Poviše emporija nalazi se veliko jezero, i to jezero seže do Autarijata, ilirskog naroda. I na jezeru ima otok od 120 stadija. Taj je otok veoma plodan. Od tog jezera otjeće rijeka Naron. Od Narona do rijeke Ariona plovi se jedan dan; od rijeke Ariona plovi se pola dana i tu su litice Kadma i Harmonije i svetište podalje od rijeke Ariona. Od rijeke Ariona do Butue plovi se (lakuna) ... [a tu je] i emporij.« Prijevod M. SUIC, *Gdje se nalazio jezero...*, o. c., 115 i bilj. 37.

U S. ISLAMI, *Ilirët dhe Iliria te autoritet antike*, Tirana 1965, 34—37, donosi se prijevod »Peripla« od 20. do 33. poglavlja. Prijevodu najvećeg broja poglavlja ne mogu se uputiti gotovo nikakve primjedbe (prijevod s albanskog mi je učinio R. Osmani). Očito je da se S. Islami, skupa s ostalim autorma koji su sudjelovali u izradi ovog djela, sluzio Müllerovim izdanjem Ps. Skilaka iz 1855. Sve to međutim dolazi pod veliki znak pitanja kod prijevoda 24. poglavlja koje je dato, najblaže rečeno, u vrlo neoubičajenoj formi. Ova se ne opravdava ni jednom bilješkom u kojoj bi se pojasnila razlozi s kojima se rukovodio autor. Uostalom, evo prijevoda u nešto slobodnijoj formi: »Postlige Nestu dolazi rijeka Naron; širina ove rijeke je tako velika da kroz nju mogu da plove i brodovi s tri reda vesala. I Manijsi su ilirsko pleme. Pored mjesta, tzv. emporija, je jedno veliko jezero koje pripada zemlji Autarijata, koji su isto tako Iliri. Unutar jezera je jedan omanji otok, sveukupno velik 120 stadija, s vrlo pogodnim zemljistem za poljoprivrednu. Iz ovog jezera otjeće rijeka Naron, koju smo maloprije spomenuli. To je po S. Islamiju sve što piše u 24. poglavljju!?

pozornost na njegove probleme, ponudivši istovremeno više originalnih rješenja.¹²⁷ Dio naučnika Jugoslavije ubrzo je dosta Suićevih rješenja prihvatio (F. Papazoglu,¹²⁸ R. Katičić¹²⁹). Drugi, kako neki inozemni (npr. A. Paretti¹³⁰ i W. Pajakowski¹³¹), tako D. Basler,¹³² od domaćih, aktualizirali su starija mišljenja K. Patscha i V. Radimskog,¹³³ o vezanju skoro svih rješenja poglavljia isključivo uz Neretvu, što je suštinski nivo kakav je postigao još A. Fortis.¹³⁴ Usپoredo su se pojavila i dva dosta drugačija mišljenja: J. Lučića, koji se zalagao za lokaliziranje Ariona na položaj Rijeke dubrovačke,¹³⁵ što je opet aktualizirano starijeg C. Müllerovog mišljenja,¹³⁶ te J. Martinovića,¹³⁷ koji cijelinu rješenja (Arion, jezero, gornji i donji emporij itd.) nalazi u geografskom ambijentu Boke kotor-ske.

Takva situacija zahtijeva temeljitu analizu poglavja u cijelini. Cilj je na njezinim rezultatima uočiti sve nužne činioce, kako bi se unutar njih mogli sagledati nama prvenstveno interesantni podaci pomoračke prirode.

1. Mogući način rješenja može biti posebni formalno-logički pristup. Polazište bi bilo poglavje u obliku kakvim ga kao idealnu restituciju donosi Suić — u našoj analizi je obilježeno kao faza A — što bi bio tekst koji je realno mogao nastati polovicom 4. st. pr. n. e. Krajnji cilj bi bio, uz razvijanje toga specifičnog formalno-logičkog aparata, oblik kakav je do nas došao. Suićeva idealna restitucija izgleda ovako:

¹²⁷ M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo jezero...*, o. c., 111—129. — ISTI, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 121—185.

¹²⁸ F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena...* o. c., 72—76.

¹²⁹ R. KATICIĆ, *Enhelejci*, Godišnjak CBI 13/1977, 38—41. — ISTI, *Podunavlje i Jadran...*, o. c., 109—110. Usp. takoder R. KATICIĆ, *Illyricus fluvius*, o. c., 385—392.

¹³⁰ A. PARETTI, *Teopompo e Pseudo-Scilace*, o. c., 16—80.

¹³¹ W. PAJAKOWSKI, *Wer waren Illyrii proprie dicti...*, o. c., 91—162, posebno 141 i d.

¹³² D. BASLER, *Gradina na Ošanićima kod Stoca*, o. c., 92—93. Autor ovega djela, u jednom člančiću (*Obala Jadrana od Budve do Neretve u djelima antičkih pisaca*, Naš krš 16—17/1984, 119—130), i sam je iznio mišljenje da bi trebalo uvažiti rezultate onih znanstvenika koji su najveći dio historijsko-geografskih podataka iz 24. poglavlja locirali u donji tok rijeke Neretve. Bili smo tada skloni, čemu se moglo naći određenih geoloških potvrda, locirati Arion kao zasebnu rijeku negdje oko Slanog. Ipak, daljnjim istraživanjem poglavlja mišljenje se moralo izmijeniti uslijed »priliva« brojnih drugih dokaza povjesne, historijsko-geografske i geološke naravi, te odustati od bilo kakvog ubicanja Ariona odnosno, u njemu vidjeti korumpirani oblik naziva rijeke Drilon.

¹³³ K. PATSCH, *Pseudo-Skilaxovo jezero*, o. c., 367—390. — V. RADIMSKÝ, *Skilaxovo jezero...*, o. c., 533—539. O ostaloj literaturi M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo...*, o. c., 113—116.

¹³⁴ A. FORTIS, *Pui po Dalmaciji*, o. c., 239—240.

¹³⁵ J. LUČIĆ, *Pseudo-Skilakov Arion...*, o. c., 117—120.

¹³⁶ Komentar C. Müllera u *Geographi Graeci minores*, o. c., 30—31. Usp. M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo...*, o. c., 115—116.

¹³⁷ J. MARTINOVIC, *Neki novi momenti...*, o. c., 107—115.

»Poglavlje 24.

Nakon Nesta slijedi narod Manijaca i rijeka Naron. Od rijeke Naron do Butue navigacija je duga...» [dva dana ili dan i noć].¹³

U poglavljiju se dakle priopćava:

1. Posjete naroda »X«, koji je predmet opisa u prethodnom poglavljiju, slijedi narod »Y«, tj. iza Nesta su Manici;
 2. Uporna točka »A«, kod koje završava pomorski put iz prethodnog poglavljija, je ušće rijeke Narona;
 3. Uporna točka »B«, do koje traje plovidba koja se definira u poglavljju, je Butua;
 4. Dužina plovidbe između točaka »A« i »B«, radi koruptele pod kraj poglavlja, nije točno poznata. Može biti izražena s dva dana ili dan i noć.

Na takve se činjenice ne može uputiti nikakav prigovor. Znanje pomorskog svijeta i opće geografske spoznaje u vrijeme nastanka »Peripla« nisu bile bogatije. Stoga te dvije rečenice trebamo uzeti za temelj analize. Radi jasnoće daljnog izlaganja posebno ćemo ih označiti:

I. *Poslije Nesta slijedi narod Manijaca i rijeka Naron.*

A a b
II. *Od rijeke Narona do Butue plovi se dva dana.*

U rečenici I podaci o Manjicima i Naronu su posebno označeni jer su kasnija brojna dopisivanja nastala njihovim neprestanim dogradnjem. Prvo takvo dogradjivanje — a ona su gotovo sva davana s ciljem da se podaci prikažu još jasnijim, ili da poglavje u općegeografskom smislu bude još informativnije — bilo bi najvjerojatnije ovakvog oblike:

I. Poslije Nesta slijedi narod Manijaca i rijeka Naron;
B a b
ulaz u Naron nije uzak.
b.

II. *Od rijeke Narona do Butue plovi se dva dana.*

Proširenje je nastalo umetanjem glose, ali je nužno moralo inicirati daljnja:

Postaje Nesta slijedi narod Manijaca i rijeka Naron; ulaz u
Naron nije uzak. U njega (tj. Naron — op. MK) mogu uploviti
ljavati trijere i teretne lađe (kako ovakav podatak gotovo ne
ma smisla ne kaže li se kamo su i zbog čega plovile ove lađe,
to se iz istog izvora uzima informacija u cijelini, ugrađuje u

¹³⁶ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 182.

poglavlje, pa se stoga produžava riječima — op. MK) sve do
C gornjeg emporija koji je udaljen od mora 80 stadija.

b₂
II. Od rijeke Narona do Butue plovi se dva dana.

Konkretnog izvora iz kojeg je crpljen ovaj dio podataka nemamo. Treba ga tražiti u grčkim pomorcima kao izvorištu informacija odnoso, onima koji su upotrebljavali »Peripla«, što znači pretežno piscima koji su pomoračke podatke dopisivanjem unosili u osnovni tekst »Peripla«. To bi mogao biti razlog da je u najranijoj fazi rada na proširenju izvornog teksta došlo do premještanja podataka u rečenici I. Konkretno, podatka »a« s početka rečenice na njezin kraj. To znači iza svih proširenja informacije »b«. Time će redoslijed podataka biti radikalno drugačiji u odnosu na prikazano u fazi C, a isto tako i u odnosu na najveći broj poglavlja »Peripla«, oblika u kakvom su sačuvani do danas. Pri ovome se ne misli jedino na Jadran, već cijelinu izvora.¹⁹ Tako imamo novu fazu:

I. Poslite Nesta je rijeka Naron; ulaz u Naron nije uzak. U njega
D [Naron] mogu uplovljavati trijere i teretne lađe [i ploviti] sve
do gornjeg emporija, koji je udaljen od mora 80 stadija. Ovi
su Manjci ilirske narodnosti.

a₁
II. Od rijeke Narona do Butue plovi se dva dana.

Vjerojatno je postojala opravdana želja solidna znalca grčkog jezika da se postojeći tekst koliko-tolikost stilizira, pa to može biti najvjerojatniji razlog za prebacivanje podatka »a« na kraj prve rečenice, koja je sada već cijeli pasus. U međuvremenu, ili možda tom prilikom, podatak »a« je transformiran u oblik »a₁«. Bez dileme je kako je izvorni podatak dograđen informacijom o ilirstvu Manijaca, što direktno upućuje na dosta kasnije vrijeme od doba nastanka izvornog teksta.²⁰ Naime,

¹⁹ Usp. *Geographi Graeci minores*, o. c., 21—34, gdje se daju poglavlja 13—29 u kojima se tretiraju dijelom obale Sredozemnog mora, gotovo sve Jon-skog i potpuno Jadran. Tamo su i vrsni komentari C. Müllera među kojima i danas ima vrlo vrijednih. Korisno je usporediti i kartu kao razradu Müllero-vih komentara — *Tabula in Geographos minores*, pars prima, Paris 1855, karata III.

²⁰ F. PAPAZOGLU, *Poreklo i razvoj ilirske države*, o. c., 123—144, — ISTA, *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*, Simpozijum CBI — II, 11—31, — ISTA, *O pojmovima »Epir« i »Ilirija«...*, o. c., 197—211, — R. KATIČIĆ, *Ilirii proprie dicti*, o. c., 87—97, — ISTI, *Nochmals Illyrii proprie dicti*, o. c., 241—244, — M. SUIC, *Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca*, Simpozijum CBI — II, 99—109, — ISTI, *Illyrii proprie dicti*, o. c., 179—196, — W. PAJAKOWSKI, *Wer waren Illyrii proprie dicti...*, o. c., 91 i d, gdje se nalaze pregledi ostale relevantne literature. Vidi i studije navedene u bilj. 90.

budući da se na početku dogradivalo prvo podatak »b«, vremenom je tako nastala rečenica gubila smisao i ljepotu u općeknjiževnom pogledu. Kasnije se došlo do informacije o ilirstvu Manijaca, pa budući da prepisivač »Peripla« nije bilo logično da ovo »ilirstvo« piše na početku rečenice, on je to učinio na njezinom kraju. Riječ je, jasno, o unutarnjoj logici koja se tražila u svakom pa i ovom tekstu. Uslijed toga se prepisivač (u ulozi redaktora) odlučio da se na početku poglavlja daju sve informacije strogo pomoračkog karaktera, što znači podatke o rijeci Naron. Podatak o etničkoj pripadnosti naroda koji tu obitava time je logikom upotrebe »Peripla« kao udžbenika¹⁴ navigacije i geografije, došao u sasvim drugi plan.

U narednom prepisivanju uz redakture, s početka poglavlja bit će potpuno izbačen podatak »a«, što je samo djelomice nelogično. Imamo li međutim u vidu da je poglavlje u međuvremenu već bilo naslovljeno s manijskim imenom, što izvorna varijanta nije imala,¹⁵ tada, razmišljamo li unutar logičkih kategorija prepisivača, trebat će konstatirati da se u tekstu analognog informacija duplira. Poglavlje se naime prvo naziva »Manijci«, a zatim se na njegovom početku iznova govori o Manijcima u kontekstu osnovne činjenice da je tekst poglavlja u cijelini posvećen opisu njihovog dijela istočne obale Jadrana.

Na koncu valja podvući i činjenicu da su sve ove intervencije nad podatkom »a« urodile pojavom da se on u varijanti »a« ispostavio kao svojevrsna pregrada između identificiranih proširenja podataka »b« (»b:a«, »b:b«) i onog što dalje slijedi:

- I. Postoji Nesta je rijeka Naron; ulaz u Naron nije uzak. U njega mogu uplovjavati trijere i teretne lade [i ploviti] sve do gornjeg emporija koji je udaljen od mora 80 stadija. Ovi su Manijci ilirske narodnosti. Poviše emporija nalazi se veliko jezero, to jezero seže [pruža se] do Autarilata, ilirskog naroda. Na jezeru ima otok 120 stadija. Taj je otok veoma plodan. Od tog jezera otječe rijeka Naron. [Analogni je geografska situacija s rijekom Drilon.]
- II. Od rijeke Narona do Butue plovi se dva dana.

¹⁴ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 163 i d.
¹⁵ Opširnije M. SUIĆ, o. c., 134 i d. Transformacija podatka »a« u oblik »a:a« (faza D), nastala je tek iza imenovanja poglavlja, a nikako prije toga.

Prema tome, nakon brojnih dopunskih informacija o prvotnom podatku — »*b*« (»*b*₁« i »*b*₂«), pojavljuju se nove nadopune koje mogu ali i ne moraju da se odnose na njega. Nastavak teksta rečenice I nas, barem načelno, (možda) dovodi u određenu dilemu:

F	I. (....) <u>Od Narona do rijeke Drilona plovi se jedan dan;</u> od <u>Drilona plovi se pola dana i tu su liltice Kadma i Harmonije i</u> <u>svetilište podalje od rijeke Drilona.</u>
---	--

II. Od rijeke Narona do Butue plovi se dva dana.

Bez dvojbe je da je između podataka »*c*« i »*d*« ispuštena cijela misao koja je morala u logičku cjelinu povezivati prvi i drugi dio teksta rečenice I, te tako definirati temeljni razlog zašto se uopće dalje govori o rjeci Drilonu, koju identificiramo po etimologiji *APIĀON* = *APION*.¹³

2. Razlozi ovoj identifikaciji nisu samo filološki, već stoje u najtješnjoj vezi navigacijom uz našu obalu. Od ušća Narona do ušća Drilona čak i može biti svega jedan dan plovidbe, ali pod uvjetom da se u tekstu uključio podatak od autora kojem nije bila najjasnija geografija naše obale.¹⁴ Konkretno: od ušća Narona do Butue (K-9) s rutom broj 1 je dvodnevna plovidba s dužinom od 1.150 stadija ili 115 Nm. Od Drilona do Butue, ali suprotnim smjerom, jeste 460 stadija (K-10), što u mjernom sustavu 22—23. poglavljia predstavlja cjelodnevnu navigaciju. Zato, predstavimo li takva razmišljanja simbolički, imat ćemo:

$$od\ N(arona)\ do\ B(utue) = \overbrace{2\ d}^{(ana\ plovidbe)}$$

$$od\ D(ilona)\ do\ B(utue) = \overbrace{1\ d}^{(an\ plovidbe)}$$

odakle proizlazi: od N do D = 1 d, jer je autor, koji je ugradio podatak u poglavlje, zaboravio (ili uopće nije znao) da je u stvarnoj geografskoj situaciji stanje na terenu ovakvo: $N \rightarrow B = 2d$ odnosno, $D \rightarrow B = 1d$. Stoga je, ne znajući točan položaj Drilona (prije ili poslije Butue), odu-

¹³ M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo jezero...*, o. c., 111 i d. Konkretno, ova je temeljna misao nedostajuća rečenica »*d*«. Ona je jedini, prema našem mišljenju, razlog uslijed čega se iza informacija tipa »*c*« (»*c*« do »*c*«) pružaju podaci tipa »*d*« (»*d*« do »*d*«). Da budemo potpuno precizni i jasni! Izvorni smisao poglavlja je bio cijelovita informacija o plovidbenim obilježjima hidrografije rijeke Naron. Kasnije je pronadena analogija s Drilonom. Kada je Drilon jednom ušao u tekst, nastojalo se i o njemu donijeti što više plovidbenih i hidrografske podataka. Tako su ove težnje rezultirale poglavljem u obliku kakav poznajemo danas. Drugim riječima, što će se jasno pokazati u tekstu što slijedi, dio plovidbeno-geografskih podataka se podjednako odnosi na Naron i Drilon, a ostatak isključivo na Drilon. Time ne zastupamo obje teze, jer se to i ne može, već jedino dosljedno iščitavamo tekst »*Peripila*«. Barem to pokušavamo!

¹⁴ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 163 i d.

zeo od prvoga drugi podatak, to jest: $\vec{2d} + \vec{1d} \Rightarrow (+2d) + (-1d) = 2d - 1d = 1d$. Time je, logično, kao rezultat svojeg neznanja dobio da je od ušća rijeke Naron do ušća Drilona umjesto tri svega jedan dan plovjenja.¹⁴⁵

U prilog ovakvom razmatranju ide niz podataka. *Prvo*, za spornu identifikaciju Arion = Rijeka dubrovačka imamo na K-9 (pomorska ruta 1 i odvojak 2) dužinu pomorskog puta s vrijednošću od 780 stadija, što je moguće s prosječnom brzinom prevaliti za jedan dan plovjenja ukoliko se ima barem 15,6 sati dnevne svjetlosti. U kontekstu prikazanih rezultata istraživanja Pseudo Skilakova djela, ruta nema opravданja.¹⁴⁶ Jer, u 24. poglavljju se kao navigacija ušće Narona — ušće Ariona daje »obični dane plovjenja, a ne »duži«, čije je značenje naprijed potamko pojašnjeno. *Druge*, od ušća Narona do ulaza u Boku kotorskou je 1.010 stadija (K-9), što su dva dana plovjenja za danje svjetlosti ili Ps. Skilakova dva »obična dana«. Mjerimo li do tjesnaca Verige u Boki kotorskoj (tjesnac između Lepetana i Kamenara) imat ćemo 1.100 stadija. Već te udaljenosti, u svjetlu prikazanih matematskih relacija u cijelosti pobija-

¹⁴⁵ Redaktor koji je izvršio ovaku korekciju dakako da nije mogao znati da prikazani matematički model problema. Nije mu to ni bilo potrebno. Raspolaže je s dva podatka: jednim, da je od ušća Narone do Butue dva dana i drugim, da je od Drilona do Butue jedan dan plovivde. Kako je uz njih imao i neke druge podatke (koji će se nešto dalje prikazati), nije put od ušća Narona do ušća Drilona mjerio tako da je išao preko Butue, što bi ga dovelo u situaciju da dobije tri dana puta, već je mjerio od Butue prema Naronu, pa je zato dobio svega jedan dan plovjenja kao pomorsku udaljenost između ušća Narona i Drilona. Desilo se to zato jer antički autor nije znao, ili u svojem tekstu to nije priopćio, zbog čega je kasnije redaktor i bio doveden u ovu situaciju: gdje je ušće Drilona — jugoistočno ili sjeverozapadno od Butue. Ili unutar ondašnjih shvaćanja, istočno ili zapadno od Butue. U suglasnosti s tim odlučio se za pogrešnu stranu svijeta. Tako se dobilo specifično shvaćanje međusobnih udaljenosti što je bilo ključnim razlogom za obimnu znanstvenu diskusiju oko 24. poglavlja.

¹⁴⁶ U prilog ubicanju Ariona u Rijeku dubrovačku ne ide ni geološka situacija ovoga terena. Prvo, Rijeka dubrovačka ima vrlo kratak tok prije nego li se izlije u more, pa bi bilo teško naći vezu između takve geografske realnosti i Ps. Skilakova jezera, otoka itd. Drugo, Rijeka dubrovačka je takav tok više-manje imala i u antici. Pomisao na njezinu vezu sa spiljom Vjetrenicom, a preko ove s hercegovačkim poljima, koja se periodično plave, te kroz to identifikacija jezera, a u plodnosti polja — plodnosti otoka, itd., bila bi krajnje neosnovana. Za Rijeku dubrovačku ne znamo ni antičko ime! Kako bi se onda moglo očekivati da se moglo poznavati njezinu hidrografiju koja je potpuno znanstveno objašnjena, usput rečeno, tek posljednjih godina. Usp. P. MILANOVIĆ, *Režim voda u dubokom karstu na primjeru sliva vrela Omble*, Hidrologija i vodno bogatstvo krša, Zbornik jugoslavensko-američkog simpozija, Sarajevo 1976, 131—150. — ISTI, *Pregled istraživanja podzemnih tokova u karstu istočne Hercegovine*, 3. SUVT, Ljubljana-Bled 1977, 157—167. — ISTI, *Značaj speleologije u hidrotehničkim zahvatima u karstu istočne Hercegovine — istorijski pregled*, Naš krš 7, Sarajevo 1979, 9—14, gdje je i detaljna bibliografija na koju se upućuje.

ju temelj Martinovićeve teze o ubiciranju Ariona u Boku kotorsku,¹⁴ kao i maloprije J. Lučićevu o ubikaciji Ariona u Rijeku dubrovačku.¹⁵ *Treće*, mjerimo li u suprotnom smjeru od Butue prema NW do ulaza u Boku kotorsku (*K-9*, ruta 1, i odvojak 3) ustvrdit će se da je ova ruta duga oko 15 Nm ili svega 150 stadija, dok će do tjesnaca Verige put biti dug oko 25 Nm ili 250 stadija. To su odviše male udaljenosti za jednodnevnu navigaciju, pa ubikacija Ariona u Boku kotorsku nema temelja. *Cetvrti*, od Rijeke dubrovačke do Butue (kao i obratno), svega je 390 stadija, pa je i ovo malo za dnevnu navigaciju. Odbijemo li od ove vrijednosti iznos puta koji bi se realizirao plovljjenjem kroz Rijeku dubrovačku, onda će to biti svega 330 stadija. Ako ovih 50 stadija plovidbe Rijekom dubrovačkom odbijemo i od relacije ušće Narona — Rijeka dubrovačka dobit će se 730 stadija, što je pomorski put onoliko duži koliko je prva ruta (Butua—Rijeka dubrovačka) prekratka.

3. Naredne potvrde izloženom imamo u drugim rezultatima ovog istraživanja. Naime, u tekstu se definira poludnevna navigacija od rijeke Ariona (tj. Drilona) do litica Kadma i Harmonije. Uz opetovano podvlačenje slabog poznавanja naše obale, ističemo da je za ovu informaciju iskoristena i činjenica o zamjeni Drilona s Barbonom.¹⁶

Od Barbane do Butue ima (*K-10*) 350 stadija, što je mnogo za pola »običnog« dana plovljjenja. Jer, od Narona do Butue je 1.150 stadija, iz čega slijedi kako je iznos dnevne navigacije na ovome dijelu istočnog Jadrana 575 stadija, a poludnevni 287,5 ili približno 290 stadija.

Imamo li u vidu da je svaka od ovih kategorija ona koja ima kao osnovnu karakteristiku, kada su u pitanju udaljenosti kraće od dana plovidbe, orijentirnu vrijednost (jer se redovito u vrelima daju u formulaciji »oko...«), to već samo radi toga moramo i ovdje uzeti u obzir brzinu morske struje. S obzirom da je ona svega 0,5 čv, što je čak 10% od brzine antičkih brodova, to znači da će i put biti prevoden za 10% manje vremena. Antičkom pomorcu će biti prisutan samo protok vremena kao osnovno mjerilo za udaljenost. Stoga imamo $350 - 35 = 315$ stadija (jer je 10% od 350 upravo 35).

Međutim, put je realno bio još kraći, jer ušće Barbane nije bilo tamo gdje se danas nalazi Bojanino, već znatno više uzvodno.¹⁷ Ovo znači da se u antici realno plovilo rutom br. 2 (*K-10*). Pomorski put Butua—Barbana to je skraćivalo, tako da on nije bio duži od 340 stadija. Imajući to u vidu, imamo: $340 - 34$ (ili 10% od 340) = 306 ili zaokruženo 300

¹⁴ J. MARTINOVIC, *Neki novi momenti...*, o. c., 107—115.

¹⁵ J. LUČIĆ, *Pseudo-Skilakov Arion...*, o. c., 117—120.

¹⁶ O rijeci Barbani i zamjenama Barbane s Drilom detaljno M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo jezero...*, o. c., 124 i d.

¹⁷ Usp. V. ROGLIĆ — T. RADULOVIĆ, *Bojana*, Pomorska enciklopedija, tom I, Zagreb 1972, 387.

stadija. S ovim se dobila udaljenost koja se mogla prevaliti za oko 300 stadija : 50 stadija/sat = 6 sati dakle, pola dana plovjenja u kontekstu svih istraženih mjernih sustava »*Peripla*«. Odnosno, to znači kako se od ovako shvaćenog Drilona plovilo prema Butui, kao mjestu štovanja kulta Kadma i Harmonije.¹¹

4. Naredni podatak koji treba analizirati je onaj prema kojem se svetilište locira podalje od Drilona. Za njegovo razrješenje, izuzev mišljenja da ga i treba tražiti oko rijeke Drilona, postoji novije koje temeljimo na podacima što ih je sačuvaо Stjepan Bizantinac. Riječ je o njegovе dvije natuknice:

»*Butoa: grad u Iliriji. Sofoklo u Onomaklu: 'Butoa je bila naseljena na ušću Drilona'.*«¹²

»*Butoa, naselje u Iliriji, kako piše Filon, jer se Kadmo vozio na voloskoj zaprezi i brzo prevadio put do Ilira. Drugi kažu da ga je (grad, Butuu — op. MK) Kadmo nazvao po egipatskoj Buti, pa se ovo [ime] iskvarilo, te se sada zove Butoa. A, u zaljevu joj je grad Rizon i rijeka istog imena.*«¹³

Iz drugog citiranog izvata projizlazi kako su već stari autori bili svjesni činjenice da su se uslijed prepisivanja (kojih ni u antici nije bilo malo), mnogi nazivi vremenom iskvarili, što je nova potvrda valjanosti sanacije Arion u Drilon. Također, da su se vrlo dugo zadržavale pojedine zablude nastale u najstarije vrijeme. U sličnom kontekstu treba promatrati i prvu citiranu Bizantinčevu verziju o Butui zabilježenu najvjerojatnije direktnim uvidom u Sofoklovo djelo. Drugačije se i ne može objasniti identifikacija geografske točke po kojoj bi se trebale na istom mjestu nalaziti i Butua i ušće Drilona, iako između njih u realnosti ima cijeli dan plovjenja. U isto vrijeme, identifikacija daje i smisao navedenom i analiziranom podatku, koji je u poglavljje ušao iz vrela bliskog Sofoklou, neposredno iz Sofoklova djela, a možda i kojeg drugog, koje je geografiju južnog dijelaistočnog Jadrana shvaćalo na identičan način. Analogno treba promatrati i druge navode iz »*Peripla*«, s obzirom da su različitosti između »i svetilište podalje od rijeke Drilona« (»*Peripla*«) odnosno, »a u zaljevu joj je« (Filon kod St. Byz.), minimalne.

U nemogućnosti da precizno izrazi distancu Butua — Drilon, ali isto tako ne znajući da se svetilište ustvari veže uz ime Butue, izvor s ko-

¹¹ M. SUČIĆ, o. c., 117 i d. — R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran...*, o. c. 110—113. — A. STIPČEVIĆ, *Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji*, Simpozijum CBI — Duhovna kultura Ilira, Pos. izdanja CBI, knj. II, Sarajevo 1984, 215—221. — P. LISICAR, *Legenda o Kadmu i veze Lihmida s Egejom i Jadranom*, Živa antika 3/1953, 245—261. — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi*, Opusc. archaeol. 4/1959, 5—47.

¹² Prijevod i komentar R. KATIČIĆ, *Enhelejci*, o. c., 29.

¹³ Prijevod i komentar R. KATIČIĆ, o. c., 28.

jim se poslužio redaktor »*Peripla*« (a možda je ovo njegova formulacija), pribjegao je jedinoj mogućoj formuli: »*podalje*«, što može, u krajnjoj liniji, vjerojatno biti podjednako i pola, a moguće i cijeli dan plovlenja. Ipak, imajući u vidu Sofoklov podatak o Butua = ušće Drilona, u odnosu na geografski prostor, držimo da se može zaključiti da je taj dio teksta poglavljia nastao pod uplivom Sofokla ili kasnijih izvora koji su problem tretirali na sličan način.

5. Zadnja rečenica u tekstu (izvorno: »*Od rijeke Ariona do Butue plovi se ... i emporij*«), nastala je preradom prvotne rečenice, koju smo označili u svim prednjim fazama kao rečenicu II. Sasvim je jasno da je iskrivljenje prvog spomena rijeke Drilona u oblik Arion, u daljnjim prepisivanjima i redakturnama iniciralo druga preinačavanja spominjanja te rijeke (npr. faza F — »d₁« i »d_{1a}«) kako bi se izbjegle nastale nelogičnosti. Ovo je u kasnijim prepisivanjima moglo dovesti do preinake — u rečenici II — imena rijeke Narona, dakako opet u rijeku Arion. Time se postigla unutarnja logika teksta, jer se u njegovom prvom dijelu (proširenja tipa »b« itd.), u konačnom obliku teksta, isključivo govorí o rijeци Naron, da bi se nakon podatka obilježenog s »a« (podatak etnografske naravi), dalje, u drugom dijelu (proširenja tipa »c« itd. i »d« itd.), govorilo isključivo o rijeци Arionu.

U tom je smislu podatak da se u stvari plovi od Narona do Butue, dugo u poglavljju morao figurirati kao osnovica oko koje su građeni svi podaci »d« (»d₁« do »d_{1a}«). Oni su, u konačnoj redakciji stoga uvjetovali novi oblik rečenice II, koja je vjerojatno jedno vrijeme trebala glasiti: »*Od rijeke Naron do Butue, gdje se nalazi i emporij, plovi se dva dana*.«

U ovako rekonstruiranoj rečenici vrlo se jasno uočavaju dva sloja: originalni i onaj koji je naknadno dopisan. Originalni je nedvojbeno onaj koji je predložio M. Suić (»*Od rijeke Naron do Butue se plovi dva dana*«), a naknadno dopisani je produžetak: »... gdje se nalazi i emporij.« Da izvor naknadno dopisanom podatku isto tako valja vidjeti u spominjanoj Sofoklovoj vijesti o Butui,¹⁵⁴ vjerujemo da nije potrebno posebno dokazivati. Ipak, potrebno je pripomenuti kako više nego određeni arheološki pokazatelji svjedoče o realnosti postojanja grčkog emporija u Butui.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Usp. R. KATICIĆ, o. c., 29.

¹⁵⁵ Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Zlatni nakit...*, o. c., 5—47, — P. MIJOVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd 1975, 20—25 i 73—74, — D. i M. GARASANIN, *Istorijska Crna Gora*, knj. I, Titograd 1967, 89 i d, posebno 98—100. Dodire grčkog svijeta s ovim dijelom daje S. BATOVIC, *Prapovijesni ostaci...*, o. c., 67, 82—83, 128—129, s bibliografijom. Posebno vidi rade u bilj. 90 i 140, kao i D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Ilirska vladari u svjetlu epigrafičkih i numizmatičkih izvora*, Histor. zbornik 19—20/1966—1967, 295—310, — ISTI, *Ionios »ta gēnos Illyriōs« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu*, *Adriatica* 347—376, — ISTI, *Iliri i Grci na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora*, Jadranska obala, 185—197, — M. SUIC, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 35—36, 114 i slika 78b na str. 114, gdje se nalazi i sva ostala literatura.

6. Donekle su slični problemi s jezerom. S njim su se tokom vremen-skog slijeda u kojem je nastao sadašnji oblik poglavlja vezale obje rijeke: Naron i Drilon. Za identifikaciju Naron s jezerom i otokom govori već sami tekst. Za drugu, također nalazimo potvrde u tekstu poglavlja, ali kroz nedostajuću rečenicu obilježenu s »d« (faza F). Isto je tako nužno istaći kako se i proširenja tipa »b« itd. u određenoj mjeri odnose na Drilon. Slijedom doslovno njih kasnije je i nastala potreba za rečenicom tipa »d«, koja je trebala dati analogiju postojećoj geografskoj situaciji s Narona, u isto vrijeme proširujući i pojašnjavajući naronitansku hidrografiju dodatnim opisima.¹⁵⁶

¹⁵⁶ U vezi s rekonstrukcijom hidrogeološkog izgleda obalnoga poteza Neretva — Drim u starom vijeku imalo se niz poteškoća tijekom višegodišnjeg istraživanja. Od početka je bilo jasno da prve dopunske informacije o hidrogeološkom izgledu ovoga dijela istočnog Jadrana treba potražiti na geografskim kartama starijih izdanja. Stoga smo gotovo u cijelosti pregledali bogate kartografske funduse Historijskog arhiva u Dubrovniku te ostalih sličnih institucija na obali i u unutrašnjosti. Usporedo su iznova pregledane sve dostupne monografije i tiskane zbirke geografskih karata. Napor se isplatio, jer se pronašlo nešto odgovarajuće kartografske grade, premda ni približno onoliko i onakve kakvu bi se trebalo očekivati. Ilustrativan primjer svemu ovome je bila dvogodišnja potraga za batimetrijskom kartom (geografska karta s kartografiranim dubinama) Skadarskog jezera. Logično je bilo pretpostaviti da se takvu kartu moglo naći među austro-ugarskim topografskim ili pak pomorskim kartama, jer su oni prvi prisupili hidrografskoj obradi naše obale sa zaledem i njezinu znanstveno ute-meljenom kartiranjem. Međutim, ovakve geografske karte među austro-ugarskim izdanjima nije bilo. Među starojugoslavenskim izdanjima kartu nije ni trebalo tražiti, s obzirom da se između dva rata nešto stvarno novo u hidrografskom i kartografskom smislu o Jadranskom moru nije ni učinilo.

Takvu kartu nije se moglo naći ni među kartografskim izdanjima Hidrografskog instituta JRM u Splitu, jer ovaj institut do danas još nije batimetrijski istraživao Skadarsko jezero. Usp. F. RACETIN, *Hidrografski institut JRM — značajna mornarička naučno-istraživačka institucija*, MG, 4/1982. Batimetrijsku se kartu ipak konačno pronašlo u Biblioteci Arheološkog muzeja u Zadru. Radi se o izdanju iz pedesetih godina topografske karte Vojnogeografskog instituta iz Beograda, na kojoj se daje i batimetrijski kartografski izgled tog jezera. Napominjemo da se radi o vrlo rijetkoj karti koja se, kako smo doznali, nije poslije ponovo otisnula, čak ni kao reprint.

Na koncu tog istraživanja uspjelo nam je konsultirati ljubaznošću Vasilija Radulovića iz Titograda njegovu doktorsku disertaciju, u kojoj se daju rezultati najnovijeg premjera Skadarskog jezera. U istom se djelu, dakako, donosi i najnovija batimetrijska karta jezera, čime je ovaj dio istraživanja bio konačno priveden kraju, jer je sve ostale probleme dalje trebalo rješavati na toj karti — V. RADULOVIC, *Hidrogeologija sliva Skadarskog jezera*, Beograd 1977, prilog 17. Podrobnije o suvremenoj hidrografiji jezera V. RADULOVIC, *Prilog poznavanju položaja i veličine sliva Skadarskog jezera i njegova hranjenja i pražnjenja vodama*, Skadarsko jezero, izd. CANU, knj. 9, Titograd 1983, 45—56, — D. DRAGOVIC, *Regulacija Skadarskog jezera, Drima i Bojane*, Poljoprivreda i Šumarstvo 22(2), Titograd 1976, 1—125.

6.1. Suićovo mišljenje,¹⁷ da se pod jezerom iz 24 poglavljia treba podrazumijevati Skadarsko jezero, dosta je utemeljeno. J. Martinović će iznijeti drugačiju tezu. Pretpostavio je da bi to jezero trebalo biti Bočka kotorska.¹⁸ Budući temelj Suićeve teze čini inačica Arion=Drilon, držao je da će biti dovoljno navesti tek jedan podatak iz skorije geografsko-geoške prošlosti skadarsko-drimskog akvatorija, s čim će ona postati bespredmetna. Odatle i konstatira da Drim nije oduvijek bio u vezi sa Skadarskim jezerom. Dogodilo se to kao rezultat velikih poplava tek 1854—1858. godine,¹⁹ od kada je i uspostavljena trajna veza između Drima i Skadarskog jezera preko rječice Drinjače. To potpuno stoji! No, time ni približno nije sve rečeno.

Treba podvući, što Martinović nije istakao, moguće stoga što to nije išlo u prilog njegovoј tezi, da Drinjača istovremeno s velikom količinom vode donosi i značne količine recentnog materijala. Materijal ovdje dospijeva iz gornjeg toka Drima, pa ga Drinjača polaže u neposrednoj blizini mjesta odvirkja jezerske vode Bojanom.²⁰ Upravo ova činjenica (polaganje recentne materije) predstavlja najvažniji podatak koji se može naći u geološkoj literaturi. Jer, taj proces je, naime, vremenom izdigao nivo jezerskog dna na tom području, što znači i dna mjesta odvirkja Bojane iz jezera. Zbog toga se do danas površina jezera povećavala dva puta.²¹ Desilo se to uslijed značnjeg dotoka riječne vode (u odnosu na vrijeme prije toga), uz istovremeno zatrpanjanje Bojaninog odvirkja iz jezera. Tako Bojanom iz jezera više nije otjecala potrebna količina vode!

Logično je da se takva realnost morala oscrtati na batimetrijskim kartama Skadarskog jezera. Međutim, tih karata iz vremena prije 1858. godine nema,²² a nisu mnogo bolje ni godine koje će neposredno slijediti

¹⁷ M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo jezero...*, o. c., 122—128.

¹⁸ J. MARTINOVIC, *Neki novi momenti...*, o. c., 107 i d.

¹⁹ J. MARTINOVIC, o. c., 108 i bilj. 11.

²⁰ Usp. V. MARIĆIĆ, *Skadarsko jezero*, Vojna enciklopedija, tom 8, Beograd 1974, 637.

²¹ V. ROGLIĆ — T. RADULOVIĆ, o. c., 387. — M. MILOŠEVIĆ, *Istorijat dosadašnjih aktivnosti na regulaciji Skadarskog jezera, Drima i Bojane*, Skadarsko jezero, o. c., 77—85. Takav nam je podatak pismom 1985. god. priopćio V. Radulović iz Titograda (vidi bilj. 156).

²² Usp. bilj. 156. Geografska karta koju donosi B. RADOJČIĆ, *Geografija Crne Gore*, SR, Enciklopedija Jugoslavije, JLZ, tom 4, Zagreb 1986, 340, predstavlja kartografski rad J. G. Wilkinsona iz 1844. god., tj. iz godine u kojoj su plavljenja uslijed početka provalce Drima prema Skadarskom jezeru već bila počela. Ni to nije batimetrijska karta, ali i kroz opći kartografski prikaz jezera pruža dosta dobar uvid u njegov tadašnji izgled. Uspoređi li se ovo sa suvremenim kartografiranjem jezera, primjetit će se prilične razlike kod otočja (njihove veličine) i u prostoru jezera koje je danas daleko veće dok je otočje mnogo manje (osobito ono uz južnu obalu Skadarskog jezera), jer je kroz stoljeće i pol najvećim dijelom poplavljeno.

nakon 1858. Ipak, u zadnjih tridesetak godina dobili smo tu kartu.¹⁵ Kako je ona rađena na temeljima novijih rezultata mjerena dubina jezera, uzeta je kao kartografski predložak za izradu primijenjene batimetrijske karte tog jezera (*K-11, 2*).

Prilikom izrade *K-11, 2* uzeta je u obzir informacija da se dubina jezera od 1858. godine do danas povećala za približno 5 metara.¹⁶ Snizi li se vodostaj današnjeg Skadarskog jezera za tu vrijednost, te pretpostavi da od antike do 1844—1848. godine nije bilo drugih bitnih površnja nivoa jezera, može se konstatirati da je u antici plovno područje na Skadarskom jezeru vjerojatno bilo kao na *K-11, 2*.

U prilog ispravnosti ovakvog prilaza rješavanju pitanja govore osnovni podaci o jezeru. Ono je danas s dužinom (*K-11, 1*, smjer NW-SE) 43 km ili 234,4 stadija. U sredini je široko 14 km, tj. 75,7 stadija, a najšire u pravcu o. Beška — zaljev Liceni i Hotit (na albanskoj strani) sa 26 km, tj. 140,5 stadija.¹⁷ Kako se jezeru površina povećala dva puta, to znači da otprilike upola treba umanjiti i njegove osnovne dimenzije — dužinu sa 232,4 na 116,2 stadija, a tako i širinu. Time se iznova dobio

Od najstarijih geografskih karata navest ćemo samo nekoliko iz djela L. LAGO — C. ROSSIT, *Pietro Coppo — Le »Tabulae«*, tom. I—II, Trieste 1984—1986. Već u prvom tomu (sl. 192 na str. 213), na karti Italije iz 1554. nekog Anonima prikazuje se Skadarsko jezero, s time da iz njega istječu Bojana (*fl. Boianaj*) i Drim (*fl. Drim*), što znači da je ovaj Anonim stvarao na temeljima slične geografske tradicije kakva je sadržana u srednjovjekovnim dogradnjama i redakturama *»Peripla«*. Drim tada još nije u vezi sa Skadarskim jezerom, što se zorno vidi na istovremenim Gastaldijevim geografskim kartama: onoj Italije iz 1561. god. (sl. 194 na str. 215), na kojoj se jezero prikazuje s otočjem, te Dalmacije iz 1548. (slika 211 na str. 230—231), na kojoj jezero nema otočja. Slično je s Ortelijevom kartom Italije iz 1570. godine (slika 195 na str. 216—217) na kojoj jezero ima otočje. Analogno je postupio Coppo na svojoj geografskoj karti Italije, Ilirika, Epira, Grčke i Egejskog mora iz 1524—1526. godine (knj. II, tav. VIII), uz napomenu da je Bojana ovdje kartografirana sa širokom i dugom deltom na ušću, a delta je dosta uvućena u kopno, što je poprilično realno za tadašnje vrijeme. Slična je situacija i u drugim zbirkama starijih geografskih karata. Vidi npr. L. LAGO — C. ROSSIT, *Descriptio Histriae*, Trieste 1981, pa *Mapaemundi — The Catalan Atlas of the year 1375*, ed. G. Grosjean, Zurich 1978, te *Der Seeartlaß des Visconte Maggiolo vom Jahre 1512*, ed. G. Grosjan, vol. I—II, Zurich 1979.

¹⁵ To je učinjeno samo na topografskoj karti *»Skadarsko jezero«* mjeđila 1 : 25.000 Vojnogeografskog instituta JNA iz Beograda. Usp. bilj 156.

¹⁶ Vidi M. MILOŠEVIĆ, o. c., 77.

¹⁷ V. MARIĆIĆ, *Skadarsko jezero*, o. c., 636. Također o Skadarskom jezeru usp. Z. BESIĆ, *Geološki vodič kroz Narodnu republiku Crnu Goru*, Titograd 1959, 261—263, — ISTI, *Geologija Crne Gore*, knj. II, Titograd 1969, 106—107, — ISTI, *Geologija sjeverozapadne Crne Gore*, Cetinje 1953, — ISTI, *Geologija Crne Gore*, knj. I, sv. 1 i 2, Titograd 1975—1980, — V. ROGLIĆ — T. RĀDULOVIĆ, *Bojana*, o. c. 387.

podatak koji je prije ovoga s gotovo istom veličinom ustanovljen na K-11,2: jezero je »veliko« 116,2 ili zaokruženo 120 stadija, što predstavlja stadijazme koje Pseudo Skilak pridaje otoku.

Plovnost današnje Bojane je slaba radi brojnih riječnih rukavaca i snažne riječne struje. Međutim, ovako nije bilo u doba prije 1858. godine,¹⁶ čime se plovnost antičke Barbane nikako ne može dovesti u pitanje.

Sve naprijed prikazano istovremeno pokazuje kako se općim povremenjem razine jezera radikalno promijenila i njegova okolica. Npr. najveći suvremeni otok Vranjina (usp. K-11,1), kako je ustvrdio S. Stanojević, otokom je postala »... između 1200—1233, dok je prije toga bila dio kopna ...«¹⁷ Tako je spomenuta provala Drima u jezero¹⁸ uvjetovala da su »njoplodnija zemljišta ... Skadarskog polja došla pod vodu. Tada je bio potopljen i stari Skadar... Nastale promjene ... najbolje se mogu uočiti pregledom topografske karte Turske ... Franca Vajsra, izdate u Beču 1827. godine, na kojoj se vidi da su usred Skadarskog jezera postojala oveća sela (na otocima — op. MK), a današnji Kumski zaliv bio je posebno područje odvojeno od jezera širokom trakom zemljišta.«¹⁹

Potrebno je osvrnuti se u osnovnim crtama i na rezultate arheoloških istraživanja šireg skadarskog područja. Prema njima, jezerska je okolica rano naseljena. Tijekom željeznoga doba ovdje postoji sustav gradinskih naselja,²⁰ koje uskoro, vjerojatno od 4. st. pr. n. e., dolaze pod

¹⁶ V. ROGLIĆ — T. RADULOVIĆ, *o. c.*, 387. O plovnosti Barbane izričito *Liv.* 44,31. Usp. tekst ad 3.2. ovog djela, gdje se donosi prijevod tog mesta uz potrebnii komentar.

¹⁷ Vidi S. STANOJEVIĆ, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, vol. IV, Zagreb 1929, 117—118.

¹⁸ Proces bifurkacije rijeke Drima u Skadarsko jezero stvarno je počeo 1844. godine s velikim poplavama. Najburnija faza procesa koji je pro-uzročio nastanak Drinjače kao riječne veze između Drima i Skadarskog jezera dogodila se 1856—1858. godine. Vidi M. MILOSEVIĆ, *o. c.*, 77—85.

¹⁹ M. MILOSEVIĆ, *o. c.*, 78. Vidi također V. ŽUNIĆ, *Morfološko-hidrografski turistički potencijal Skadarskog jezera*, Skadarsko jezero, *o. c.*, 345—352, — L.J. PAVICEVIĆ, *Zemljoradnja u bazenu Skadarskog jezera*, *o. c.*, 373—376 i 379, — D. ŽIVKOVIC, *Politička aktualizacija regulacije voda Skadarskog jezera Kraljevine SHS do monarhističke diktature (1918—1929)*, *o. c.*, 682—684.

²⁰ O. VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, *Materijalna kultura i arheološki spomenici kao prilog sintezi okvirnog merituma kompleksa Skadarskog jezera i okoline*, Skadarsko jezero, *o. c.*, 577—592, — O. ŽIŽIĆ, *Grobovi ilirske ratničke — Kličevko kod Nikšića, Sahranjivanje kod Ilira*, izd. SADJ, Beograd 1979, 205—218. Za susjedne oblasti vidi Z. MIRDITA, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture*, *o. c.*, 123—141, — E. SHUKRIUHOTI, *Sličnost kod sahranjivanja Ilira u Metohiji i sjeveroistočnoj Albaniji*, *o. c.*, 115—121.

stanovit grčki utjecaj.¹⁷¹ U neposrednoj okolici se pojavljuju osnove općeznanih ilirskih naselja u Medunu, Skadru i Duklji.¹⁷² Tokom srednjeg vijeka na jezerskom se otočju gradi nekoliko manastira poznatih po prepisivačkoj djelatnosti.¹⁷³

U vezi s poljoprivredom na jezerskom otočju i njegovoj okolici iz srednjega vijeka postoji više podataka.¹⁷⁴ Tako T. Pejović bilježi da je manastir Kom kroz 15. stoljeće »...bio veoma bogat, jer se plodno zemljiste, što danas plavi jezero, nalazilo... pod vinogradima, usjevima i pašnjacima.«¹⁷⁵ Slično se daje u opisu Marijana Bolice Kotoranina iz 1614. godine: »...U Skadarskom jezeru nalazi se pet školjeva i svaki od njih dobio je ime... prema manastiru srpskih kaludera koji tu žive. To su: Sv. Nikola od Vranjine, Kom, Beška gorica, pa Starčevo i Moračnik...«¹⁷⁶

Prema tome, zbrojimo li sve naznačeno, treba zaključiti da se dužina od 120 stadija koju se u tekstu označava kao veličinu otoka, odnosi na dužinu plovđibenoga puta Skadarskim jezerom na ruti Skodra — ušće Rijeke Crnojevića, ili obratno. Jezero u antici postoji. Njegovo je ime *Lacus Labeatis*.¹⁷⁷ Na utoku Barbane u more, imamo li u vidu da se postovjećivala s Drilonom, postoji grčki emporij. Najvjerojatnije je ovo Akrolisos ili Lisos, iako je potrebno pomicati i na onoga u Dirahiju — Epidamnu.¹⁷⁸ Kako se u »*Periplu*« spominje gornji emporij udaljen od mora točno 80 stadija, znači da kod inačice Barbana = Drilon donji emporij, kao antitezu gornjem, i treba najvjerojatnije vidjeti u Lisosu.¹⁷⁹ Međutim, ne možemo ispustiti izvida ni Butuu. Mogućnost s njom dolazi u obzir radi ustanovljene druge inačice po geografskom položaju. Naime, da je ušće Drilona na istom mjestu gdje i Butua.

Gornji emporij bi u ovakvom slučaju bila Skodra, jer se »poviše [gornjeg] emporija nalazi veliko jezero«, kako se bilježi u tekstu. Isto tako se govori da je gornji emporij udaljen od mora 80 stadija. Mjera,

¹⁷¹ Š. BATOVIC, *Prapovijesni ostaci...*, o. c., 82, — ISTI, *Pregled željezno doba na istočnoj jadranskoj obali*, VAHD 68/1966, 68—72.

¹⁷² Vidi O. VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, o. c., 588—590, — P. MIJOVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, o. c., 29 i d, posebno 72 i d, — D. i M. GARASHANIN, *Istorijska Crna Gora*, o. c., 98—100 i 127 i d, gdje je i starija literatura.

¹⁷³ R. VUJOŠEVIĆ, *Skriptorij Skadarskog jezera*, Skadarsko jezero, o. c., 593—601, — T. PEJOVIĆ, *Manastir Kom*, o. c. 603—613, — R. V. RADUNOVIĆ, *Gdje su se nalazili srednjovjekovni grad »Oblon» (Oblun) i manastir Vranjina u Zeti*, o. c., 615—631, — V. NIKČEVIĆ, *Jezički i književni značaj crkava manastira s područja Skadarskog jezera u dukljanskom periodu*, o. c., 672.

¹⁷⁴ O poljoprivredi vidi studije navedene u bilj. 169.

¹⁷⁵ T. PEJOVIĆ, *Manastir Kom*, o. c., 604.

¹⁷⁶ Prema R. V. RADUNOVIĆ, *Gdje su se nalazili...*, o. c., 625.

¹⁷⁷ *Liv.* 44, 31.

¹⁷⁸ Viditi V. D. BLAVATSKI, *Antičnaja arheologija i istorija*, Moskva 1985, 30—49, 200—203 i 211—216.

bilo da mjerimo vodotokom Bojane, bilo Drima, nikako ne odgovara (K-12). Drim uostalom i ne dolazi u obzir jer u antici nije bio fizički vezan sa Skadarskim jezerom. S druge strane, plovdbeni put njime je previše dug. Taj put s Bojanom iznosi oko 23 Nm ili 230 stadija. Odbijemo li od ove vrijednosti produženje delte Bojane od antike do danas (nastalo deponiranjem recentne materije koju je donijela iz gornjeg toka), pa djelomično iz istog razloga ublažimo njezine okuke, opet će biti dug oko 20 Nm ili 200 stadija, što je odviše. Zato se mjera od 80 stadija ne odnosi na inačicu Barbana = Drilon, već na rijeku Naron i njezino trgovište na mjestu kasnije rimske kolonije Narone.

Ostaje još pitanje plodnosti otoka i uopće njegova spomena. Očigledno su brojna dopisivanja vremenom toliko izmijenila smisao poglavlja, da je neki od njegovih redaktora našao za potrebno da ga sredi. Pravih tragova toga zahvata više nemamo. Ipak, može se pretpostaviti da se u tom sredivanju poglavlja atribuiranje plodnosti s okoline jezera prenijelo na otok, kojemu se moguće čak i ranije od ovog vremena pridružio dužinski podatak. No, ne može se isključiti mogućnost da je izvorna informacija ipak govorila o plodnosti otoka (u množini, jasno), imamo li u vidu da suvremen i ondašnji pojam poljoprivredne plodnosti nije bio identičan. Moguće u njoj treba vidjeti uzgoj vinove loze.¹⁰⁹

U kontekstu rekonstruiranog, podatke o Lisosu ili Akrolisosu (eventualno: Dirahiju), Skodri odnosno, Butui, kao grčkim emporijama, treba daturati u doba nastanka Ps. Skilakova djela, jer su postojali prije njege.¹¹⁰ Informacija o jezeru, s obzirom da u »*Periplu*« nema imena (što nije slučajno), može se smatrati istovremenom podacima o emporijama.

Podatak od 120 stadija, vjerojatno je također iz polovice 4. st. pr. n. e. Kao stadijazam se dobio dosta kasnije — preračunavanjem. U izvornom obliku nedvojbeno je bio 1/4 dana plovjenja. Kako se vrijednost od 120 stadija notira u opisu obale više puta (21, 24, 26, te saniranjem u

¹⁰⁹ Pri ovakvoj identifikaciji Lisosa kao donjem emporija ne mislimo da se time u njemu treba vidjeti Diidorov Lisos-Isa (*Diod.* 15, 13, 14). O tome usp. M. KOZLICIC, *Nekoliko pitanja u vezi s pomorskom bitkom 384. god. pr. n. e. kod Pharosa, Latina et Graeca* 20/1982, 51—58, — ISTI, *Prva pomorska bitka na Jadranu*, »Front« br. 42 (1.264), Beograd 15. 10. 1982. O Lisosu usp. F. PRENDI, *Aspects de la vie sociale, économistique et culturelle de Lissus*, Utvrđena ilirska naselja, Pos. izd. CBI 6/1975, 149—163. O numizmatici D. RENDIC-MIOCEVIC, *Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, VAMZ, 3. serija, 6—7/1972—1973, 258—260.

¹¹⁰ Vidi M. ZANINOVIC, *Iliri i vinova loza*, Godišnjak CBI 11/1976, 261—272.

¹¹¹ V. D. BLAVATSKI, *Antičnaja arheologija...*, o. c., 30—39, 200—203 i 211—216, — D. RENDIC-MIOCEVIC, *Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole...*, o. c., 5—47, — Š. BATOVIC, *Prapovijesni ostaci...*, o. c., 82.

23.¹² s tim što je u svakom poglavljvu vezana uz otok), treba zaključiti da se radi o istom izvoru u kojem je »*dan ploviljenja*« očigledno iznosio 480 stadija, pa bi njegova 1/4 bila 120 stadija.

Ujedno, izneseno govori da se podatak redovito vezao uz otoke. Nedvojbeno to nije vrijedilo za *prvog autora*, već isključivo za kasnije prepisivače i redaktore *»Peripla«*. Oni su primjetivši čak četverostruku pojavu podatka niz našu obalu, istovjetnu numeričku vrijednost u korumpiranom tekstu koja se u izvornoj verziji odnosila na jezero, pridali otoku. Ne mislimo time da se u tekstu nije govorilo o otoku. Dapaće! Kontekst ovog istraživanja pokazuje da se svakako treba računati s činjenicom da se na spominjanom mjestu ne samo bilježilo već i mislilo na otok kao otok.

6.2. Situacija s hidrografijom Narona, te njezinim mjestom u poglavljju, poprilično je jasna. S jezerom na Naronu se prvi pozabavio A. Fortis,¹³ da bi na istim osnovama istraživanje nastavili K. Patsch i V. Radimský.¹⁴ Ipak, završnicu daje Đ. Basler pišući: »*Područje Neretve od Gabele i Čapljine, pa do Klepacu, Svitave i Dračeva, zajedno s današnjim Hutovim Blatom i Deranskim Jezerom, činilo je još u najnovije geološko doba jedno jezero što je otjecalo usjekom između Gabele i Dračeva. . . Neretva, izlazeći iz Čapljine iz usjeka kojim protječe od utoka Bune, razljeva se tu u široki prostor i polako zatrپava ogromnim nansima materijala iz svog gornjeg toka. Na dijelovima bliže riječnoj strui došlo je tako do veće sedimentacije i bržeg nasipanja grubim materijalom (tamo gdje je danas selo Višići), dok se u ostalim dijelovima jezera taj proces odvijaо . . . sporije, zapravo je još i sada u toku. Tako danas imamo između Čapljine i Gabele već potpuno čvrsti aluvij, dok su se na području Hutova Blata i Deranskog Jezera zadržale veće ili manje površine stajaće vode.*«¹⁵

Gornji emporij na Naronu, isto tako nije problematičan. Prema Ps. Skilaku od mora je udaljen 80 stadija ili 8 Nm, što se može odnositi samo na poziciju kasnije rimske kolonije Narone,¹⁶ koja je kao trgovište

¹² M. SUIC, *Istočna jadranska obala* . . . , o. c., 121 i d, posebno 128.

¹³ A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, o. c., 239—240. Upravo su u ovom smislu zanimljiva njegova ostala razmatranja koja ga legitimiraju, barem kada su ovakvi podaci u pitanju, kao vrsna i temeljita znalica povijesti naše obale i njezine geologije. Viditi njegove bilješke o pomicanju obalne crte (str. 14—15 i 20), ali i interesantno razmatranje o Privlačkom gazu i poluotoku Prvlaci (str. 15).

¹⁴ Usp. K. PATSCH, o. c., 367—390, V. RADIMSKÝ, o. c., 533—539.

¹⁵ Đ. BASLER, *Gradina na Ošanićima* . . . , o. c., 92—93.

¹⁶ Viditi N. CAMBI, *Anička Narona. Postanak i razvoj grada prema novijim arheološkim istraživanjima*, X. Kongres arheologa Jugoslavije, Materijali XV, Prilep 1976, 57 i d, gdje je i starija literatura.

poznata već Teopompu.¹⁷ Navod Plinija Starijeg, kako je kolonija Narona udaljena od mora 20 rimskih milja¹⁸ ili oko 16 Nm, nije smetnjom tome zaključku, iako se radi o duplo većoj vrijednosti od Ps. Skilakove. Jer, Plinijev je podatak dužina kopnene veze, a ceste su oduvijek bile duže od pomorskih putova.¹⁹ Ni Ps. Skilakova vrijednost puta nije kratka, premda je Vid udaljen od mora oko 13 Nm. Iako se radi o razlici od 5 Nm (ili 50 stadija), podatak iz »Peripla« potrebno je uzeti točnim, s obzirom da je plovidbeni put gornji emporij (na položaju kasnije Narone) ušće rijeke Narona nekada stvarno bio toliko dug. To potvrđuje poznato produženje toka Neretve nasipanjem ušća materijalom, koji je dovela iz svojega gornjeg toka, što je prirodan proces koji teče milenijima, i koji je očigledno mnogo izraženiji od procesa pozitivnog pomicanja obalne crte istočnog Jadrana.²⁰

U sklopu hidrografije donjeg toka Narona, podatak o donjem emporiju kao antitezi gornjem, ne može se nikako locirati. Nije samo riječ o odsustvu arheoloških nalaza koji bi možda nešto ovakvo sugerirali na području Kardeljeva odnosno, u njegovoj neposrednoj okolini.²¹ Ovdje se radi o nemogućnosti da na ovako kratkom rastojanju budu ustrojena čak dva naselja tipa grčkog emporija. To ni u srednjem vijeku nije

¹⁷ Strab. 7, 5, 9.

¹⁸ Plin. NH 3, 142.

¹⁹ O rimskim cestama i arheološkoj topografiji u donjem toku Neretve do sada najpotpunije I. BOJANOVSKI, *Mogorjelo — rimsko Turess*, GZMS 24/1969, 137—163, — ISTI, *Pelva i Silvae — prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije*, Adriatica, 503—522, — ISTI, *Problem ubikacije Bigeste*, GZMS 27—28/1973, 303—310, — ISTI, *Rimska cesta Narona—Leutinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta*, Godišnjak CBI 8/1973, 137—187, — ISTI, *Toponom »Ad Fines« (lin. Anton., Tab. Peut.) i njegova značenja (sinonimi toponimi Ad Fines, Equoranda, Kobiljača)*, Godišnjak CBI 11/1976, 307—320, — ISTI, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. I — Prehistoricna i antička komunikacija Salona — Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora*, Godišnjak CBI 13/1977, 83—152, — ISTI, o. c., II — *Prehistoricna i rimska cesta Narona — Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima*, Godišnjak CBI 15/1978, 51—125, — ISTI, *Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve*, Dolina rijeke Neretve, 181—194, gdje se daju i detaljni pregledi sve starije literature. Usp. također S. ČAĆE — R. JURIĆ, *Bilješke o arheološkim spomenicima u okolini Metkovića, Diadora* 8/1975, 149—165, — I. MAROVIĆ, *Novi i neobjavljeni nalazi iz Narone*, VAHD 54/1952, 153—172.

²⁰ J. CVIĆIC, *Geomorfologija*, knj. II, o. c., 116—117. O pozitivnom pomicanju obalne crte M. KOZLIČIĆ, *Obalna linija Istre...*, o. c., 16—17 — M. TEŠIĆ, *O postdluvijalnom pozitivnom pomjeranju...*, o. c., 153—162, — Đ. BASLER, *Paleolitske kulture u jadranskoj regiji Jugoslavije*, GZMS 38/1983, tabela 1 na str. 4, — M. KOZLIČIĆ, *Obalna linija istočnog Jadrana u antići*, o. c., 17—38.

²¹ Usp. radove I. Bojanovskog u bilj. 189, te Đ. Baslera u bilj. 185.

rađeno, u vrijeme procvata trgovišta u Drijevi,¹⁹² a Metković će vremen-ski dugo svoj prosperitet graditi baš na činjenici da je bio luka do koje su Neretvom mogli ploviti morski brodovi.¹⁹³ Sasvim je drugi problem malaričnost tog dijela Neretve, na eliminaciji čega je radila Austro-Ugarska, ali je tek u suvremeno vrijeme sanirana.¹⁹⁴ Zato je život stoljećima bio usmjeren na okolini kraški rub, na kojem je bila smještena i Naron-a. U svjetlu takvih činjenica grčki je emporij vjerovatno i ustrojen u selu Vidu gdje je ove malaričnosti (koje je sigurno moralo biti i onda) bilo izrazito manje.¹⁹⁵ Ujedno, Naronom se moglo ploviti najdalje vjero-jatno negdje do Vida, jer jezero koje se dalje protezalo nije moguće ni bilo dovoljno duboko, a sasvim je sigurno da je po njemu bilo više sprudova — riječnih nanosa, koji su plovidbu uslijed nasukavanja činili neizvjesnom i opasnom. Plovidba će se Nretvom, uostalom, ustaliti do Metkovića tek poslije niza zahvata nad njezinim koritom u zadnjih stotinjak godina. Na koncu, istaknimo da će se Kardeljevo kao naselje pojaviti tek poslije II. svjetskog rata. Njegova je gradnja počela 1940., s tim što je projektna dokumentacija luke i uskotračne pruge bila gotova još 1936. (gradnja uskotračne pruge Ploče—Metković je bila započela 1937. god.), da bi sve bilo prekinuto talijanskom okupacijom. Gradnja naselja u ondašnjim Pločama, usporedo s nastavkom izgradnje lučkih

¹⁹² D. TOSIĆ, *Donji tok Neretve u srednjem vijeku (s posebnim osvrtom na trg Drijeva)*, Hercegovina 2/1982, 45—78.

¹⁹³ Usp. Grupa autora, *Geografija SR Hrvatske*, knjiga 6, Zagreb 1974, 180—181.

¹⁹⁴ Grupa autora, *Geografija SR Hrvatske*, o. c., 180: »Prijasnji naziv Neretve (za cijelu oblast — op. MK) je značajan, jer je močvarni kraj oko rijeke bio veliki kontrast u kraškoj okolici i imao je specifično značenje. U delti je bila posebna biozajednica s privlačnim ribama (jegulja, cipal i dr.) i pticama. Izuzetno napornim »vjendečenjem« dobivene su uske »lige« koje su obilno plodile. Ali malarija je iscrpljivala, nosila žrtve i ozloglašavala Neretu-vu.«

»Napoleonska cesta prešla je delta (1807. god.) na najpogodnijem mjes-tu i uvjetovala prednost mostnog Metkovića. Poslije okupacije Bosne i Her-cegovine uređeno je korito Neretve, priobalna plovidba produžena je do Metkovića, koji je postao važno pretovarište prema uskotračnoj željeznici. Pred prvi svjetski rat počeli su radovi na uređenju luke Ploče, u kojoj mogu pri-stati i oceanski brodovi, a 1942. god. spojena je s uskotračnom željeznicom. Ali sve je to rađeno uz veliki bić malarije... Nakon drugog svjetskog rata počeli su opsežni radovi sanacije i bonifikacije delte. Pesticidima su elimini-rani zarazni komarci, a postepeno se ostvaruje projekt da se delta pretvorí u vrt nacionalnog značenja. Uređena je suvremena luka Ploče i spojena nor-malom i elektrificiranom željeznicom (1969) sa zaleđem. Velikim radovima koji su u toku, delta Neretve postaje najproduktivniji prostor našeg primorja i važan izlaz iz zaleđa, što bitno mijenja prijašnje odnose.«

...Bojeći se malarije, stanovništvo se držalo višeg kraškog ruba, te je još 1921. god. na njemu živjelo 31% stanovnika više nego na ravnici delta, iako su na ovoj bila središnja mjesta (Metković, Opuzen).«

¹⁹⁵ Tadašnja je dolina rijeke Neretve bila također izvanredno plodna — usporedi M. NIKOLANCI, *Iris Illyrica*, Dolina Neretve, 155—158.

uredaja, bit će nastavljena od 1949. god. ubrzanim tempom.¹⁸ Tako je Kardeljevo uvjerljivo najmlađa gradska i lučka aglomeracija ove obale.

Otok u naronskom jezeru možemo identificirati s Ostrovom, kraškim visom koji se nalazi otrilike po sredini jezera kakvim ga je identificirao D. Basler. Vrijednost od 120 stadija se na Ostrovo može odnositi samo ukoliko je shvatimo kao njegov obujam, s obzirom da mu je dužina oko 3 Nm ili 30 stadija.¹⁹ Identifikacija po stadijazmima, poslije svega što se naprijed navelo, ne čini se uvjerljivom. Teško je zamisliti a još teže to obrazložiti, kako je naime uopće izmijeren ovaj otok. Iako se ovo i na drugim stranama činilo spontano, pa se kasnije iskoristilo, kako to za naronsko jezero zamisliti (?), s obzirom da se, u najboljem slučaju, tijekom antike niz njega moglo ploviti jedino brodicom izrazito maloga gaza! Stoga za Ps. Skilakov otok treba imati u vidu hidrografiju s Drilonom = Barbane.

7. Na koncu je nužno još lokalizirati Manijce i Autarijate. Manijce je, na temelju teksta »*Peripla*«, potrebno locirati na područje između rijeka Nesta i Narona, više prema Naronu,²⁰ ali ne odviše u unutrašnjost, kako to misli W. Pajakowski.²¹ Lokaliziranje Autarijata je nešto teže. Riječ je o jednoj od onih populacijskih grupa, koje su tijekom staroga vijeka zauzimale različite položaje od primorja pa do unutrašnjosti. Problemom njihovog lokaliziranja u svim historijskim periodima najtežljiti je pozabavila F. Papazoglu,²² ali i više drugih autora.²³ Kako proizlazi iz rezultata istraživanja F. Papazoglu,²⁴ mišljenje M. Suića o lokaliziranju Autarijata na prostor između rijeka Narona i Drilona, s težištem na drugoj, uz datiranje takvog smještaja u vrijeme mlade od 4. st. pr. n. e.,²⁵ čini se dosta utemeljenim. Odnosno, podatak o Autarijatima je vjerojatno suvremen s informacijom o Butui, te vremenu nastanka inačice Drilon = Barbana, što može vjerojatno značiti kako su Autarijati

¹⁸ B. KOJIĆ, *Ploče, Pom. enciklopedija*, tom 6, JLZ, Zagreb 1983, 120—121.

¹⁹ Viditi rad M. Kozličića naveden u bilj. 132.

²⁰ M. SUIC, *Istočna jadranska obala ...*, *Tabula geographicā na kraju rada* (iza str. 185).

²¹ W. PAJAKOWSKI, *Wer waren Illyrii proprie dicti...*, o. c., karte I—II (iza str. 162).

²² Viditi F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena...*, o. c., 71—97, gdje je detaljna kritika historijskih i geografskih izvora i razmatranje svih dosadašnjih mišljenja. U istom smislu korisno je usporediti studijski pristup pitanju u A. BENAC, *O etničkim zajednicama...*, o. c., 783—787, gdje je i pregledna bibliografija.

²³ D. BASLER, *Najstariji pisani izvori o slanim izvorima u Bosni i Hercegovini*, Naš krš 10—11/1981, 205—207, — B. ČOVIĆ, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Godišnjak CBI 3/1967, 103—122, — E. IMAMOVIC, *Iz istorije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini*, Istoriski zapisi 29 (1—2)/1972, 161—169, — J. LUCIĆ, *O migracijama ilirskega plemena Ardijejaca*, Živila antika 16/1966, 245—254.

²⁴ F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena...*, o. c., 74—76.

²⁵ M. SUIC, *Gdje se nalazio jezero...*, o. c., 123 i d. Vidi i M. SUIC, *O graničama Autarijata*, o. c., 115—124.

neko vrijeme mogli nastavati i teritorij koji je počinjao od obalnog ruba ili njegove neposredne blizine.

Ovima su, nadamo se, svi historijsko-geografski podaci u 24. poglavljiju »*Peripla*« dobili pojašnjenje kakvo se može dati na ovom stupnju istraženosti historijske geografije starovjekovnog istočnog Jadrana.

2. I. 5. Geografska grada 25. poglavlja

U 25. poglavljiju se kaže: »*Uz Rizon žive Enhelejci koji su ilirski narod. Od Butue do Epidamna, grčkog grada, plovidba traja dan i noć, a kopnenim putem se putuje tri dana.*« Suić, kao idealnu restituciju, zagovara: »*Slijedi narod Enhelejaca uz Rizon. Iz Butue do Epidamna, grčkog grada, plovi se dan i noć, a kopnom [put traje] tri dana.*«²⁸⁴

Poglavlje je dosta specifično u odnosu na prethodna. M. Suić je ovo očito imao u vidu, jer mu je idealna restitucija gotovo analogna izvornom tekstu. Dok smo, naime, u prethodnim poglavljima imali ubičajene podatke o graničnim rijeckama i etnijama koje nastavljaju obalno područje između tih rijeka, ovdje se situacija mijenja utoliko što je *auctor prior* »*Peripla*« imao na raspolaganju naselja (Butuu, Epidamno). Međutim ipak se spominje Rizinijska rijeka (što se odnosi na Boku kotorsku, koju će rijekom imenovati više antičkih izvora.²⁸⁵) Upravo ovo spominjanje Rizinijske rijeke,²⁸⁶ s kojom se povezuju Enhelejci, čini se stariji sloj kada se plovidba uz našu obalu obilježavala s riječnim ušćima kao geografskim točkama, kako je to učinjeno u svim prethodnim poglavljima. Uzmemo li u obzir sve rezultate do kojih je došao Katičić u svojoj radnji o Enhelejcima,²⁸⁷ trebat će prepostaviti da je barem počevši odavde pa prema jugu, o našoj obali morao postojati zapis već u doba pravog Skilaka, tj. u 6. st. pr. n. e.²⁸⁸

Odnosno, spominjanje Rizinijske rijeke nema opravdanja izuzev posmisi da je prije Ps. Skilakovog »*Peripla*« postojala njegova izvornija verzija u Skilakovom »*Periplu*«, koji moguće našu obalu nije ni opisivao dalje od te točke, što bi značilo da ju je dao obratnim redoslijedom od zastupljenog u Ps. Skilaka. Premda takvo mišljenje ne možemo jače znanstveno utemeljiti, ipak treba računati s dva sloja, od kojih bi možda taj o Rizinijskoj rijeći i Enhelejcima uz nju mogao biti stariji. No, to nije najbitnije. Rani spomen Butue (Sofoklo), analogno je s Dirahijem,²⁸⁹ također može sugerirati kako bi možda to mogao biti stariji sloj. Odatle je najvažnija konstatacija da postoje određeni logički nesklad iz-

²⁸⁴ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 182.

²⁸⁵ Videti M. KOZLICIC, *Ptolomejevo viđenje...*, o. c., 144—152 i 175—177. Izvori u A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, o. c., 285—286, s. v. *Risium*.

²⁸⁶ J. MARTINOVIC, *Neki novi momenti...*, o. c., 107—115.

²⁸⁷ R. KATICIC, *Enhelejci*, Godišnjak CBI 13/1977, 5—82.

²⁸⁸ M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 166.

²⁸⁹ Usp. tekst ad 1.2. ovog djela i literaturu u bilj. 181.

među ova dva dijela, što može ukazivati samo na različitost izvora iz kojih su dospjeli u izvorni tekst poglavlja. Vjerojatno se željelo oba iskoristiti radi povjerenja koje im je *auctor prior* poklonio, pa se odatile podatak uključio u dio »*Peripla*« kojem ne bi trebao odgovarati, jer se u prethodnom poglavljtu navigacija već bila završila s Butuom. Taj se kraj plovidbe podvlači i ovdje, kao početak navigacije u 25. poglavljju.²¹

Istovremeno, mora se dati priznanje *prvome autoru* »*Peripla*«, pomisljamo li na doba u kojem je pisao. Podatak o Rizinijskoj rijeci se naime navodi prije Butue, što rječito kazuje o njegovoj barem općoj obavijestnosti o geografskim realitetima područja, ili je tako dobro bilo obavijesteno vrelo iz kojeg je uzimao podatke. Željelo se, dakle, ipak dati obitavalište Enhelejaca na mjestu koje je jedino moglo biti poznato *auctori prioru* »*Peripla*«, s obzirom na izvore koje je posjedovao, čime je već u izvornoj varijanti načinjen kompromis. Ujedno je ovo jedino kompromisno rješenje, koje se uopće može identificirati u tekstu »*Peripla*« kojim se opisuje istočnojadranska obala. Stoga podatak o Rizinijskoj rijeci treba prihvati kao izvoran, a s njime i lokaliziranje Enhelejaca u širu oblast Boke kotorske.²²

Pomorski put Butua-Epidamno dug dan i noć plovjenja je stvarno dužine 80 Nm ili 800 stadija. Kod te je rute svakako potrebno računati sa svraćanjem u Skodru, čije bi začetke nekako u ovom vremenu mogli očekivati.²³ S druge strane, nužno je računati i sa stanovitim navigacijskim poteškoćama. Naime, dok smo za većinu istočnog Jadrana imali otočje, koje je onemogućavalo plovidbu noću (morska struja međutočnim kanalima po nekoliko je puta veća od prosječne duž obale, usp. K-4; tu su zatim sike, otočići, grebeni, podrhtine i slično), situacija ovdje je bitno drugačija. Nema otočja, ali imamo izrazito male dubine uz obalu te vrlo složenu hidrometeorološku situaciju uslijed blizine Otranta. Imajući u vidu ove činjenice, treba zaključiti da je dužina pomorske rute Butua — Epidamno u suglasju sa svim sličnim putovima u »*Periplu*«, uz jednovremenu suglasnost s maritimnim mogućnostima starovjekovnog brodovlja.²⁴

²¹ Na ovakav obratan smjer opisa obale upućuju polučeni rezultati u istraživanju plovibnih podataka iz 19. i 22. poglavlja (usp. tekst ad 2.1.1. i 2.1.3. ovog djela), te Eratostenov način promatranja istočnog Jadrana (usp. tekst ad 2.4.1. ovog djela). Da li su te podudarnosti slučajne?

²² O lokaliziranju Enhelejaca R. KATIČIĆ, o. c., 5–82.

²³ O ovome na posredan način svjedoče vrlo bogati nalazi iz Gostilja. Katalog nalaza donosi Đ. BASLER, *Nekropola na Velim ledinama kod Gostilja (Donja Zeta)*, GZMS 24/1969, 5–45. O povijesnim aspektima D. i M. GARASANIN, *Istorijska Crna Gora*, o. c., 89 i d.

²⁴ To je činjenica s kojom se rijetko operira u našoj povijesnoj znanosti. O ovim njezinim aspektima argumentirano L. CASSON, *Ships and Seamanship*, New Jersey 1971. Vidi i ostalu literaturu u bilj. 56, te djelo D. Vrsalovića u bilj. 59, str. 297–306. Viditi također B. POPARIĆ, *Pregled povijesnih pomorstava*, I dio, Zagreb 1932, 15–71, — G. NOVAK, *Naše more*, Zagreb 1932, 26–41, — P. KEMP, *The history of Ships*, New York 1983, 17–37, — C. THUBRON, *The ancient mariners*, New Jersey 1981.

Razdaljina Butua-Epidamno duga tri dana putem kopnom vrlo je problematična, premda izdavač »Peripla« nije izgledala sumnjivom, tim više što se u originalu ne saopćava brojem već riječju.²⁴ Njezin se problem sastoji u činjenici da joj je teško naći analogiju u sličnim numeričkim vrijednostima antičkog postojanja. Tako se kod Herodota navodi da se dnevno moglo na putu »... od Sarda do kraljevskog dvorca, do tzv. Memnonovog grada« (Suze — op. MK) prevaliti pješke 150 stadija.²⁵ U tri dana po tom podatku bi se prešlo 450 stadija, što je jedva malo više od polovice ukupnog puta Butua-Epidamno, računamo li, u cilju pojednostavljenja razmatranja, da je približno dug kao i pomorski. Skoro je identično s Teopompom i njegovim podatkom kod Strabona i Apijana.²⁶ Priopćava, naime, kako je Ilirija duga 30 dana hoda, a da je dužina plovidbe od vrha do kraja Jadrana 6 dana plovlenja. Shvatimo li plovidbu kao kontinuiranu cijelodnevnu navigaciju (plovidba 24 sata), to znači da bi imali 6 dana i 6 noći, što je analogno Ps. Skilaku (usp. Tabelu 2).²⁷ Odatle bi kod Teopompa odnos trajanja puta kopnom prema onom kroz plovidbu morem za cijeli Jadran bio 30:12, tj. 2,5:1.²⁸ Dani puta kopnom bi u Apijanovu tumačenju ovoga Teopompovog podatka bili dugi (6.000 stadija : 30 dana) 200 stadija, što nije daleko Herodotovoj vrijednosti.

Odnosi u 25. poglavljiju su sasvim drugačiji. Uzmemo li u razmatranje kartografske podatke,²⁹ imat ćemo za cestu Butua — Olcinij — Skodra — Lisos — Dirahij dužinu od 189 km ili 127 rimskih milja odnosno, 1.016 stadija (odnos rimske milje prema stadiju je okruglo 1:8). Prosječni bi dnevni put pješke po tome trebao biti 338,6 ili približno 340 stadija. Pretpostavimo li da trasa puta iz 4. st. pr. n. e. nije bila identična s onom u rimsko doba, u najboljem će se slučaju ukupni put moći skratiti za stotinjak stadija, što znači da ćemo i dalje imati oko 300 stadija kao mjeru za dnevno prevaljeni put.

Kompariramo li taj put s kopnenim pravcem iz 26. poglavlja (Epidamno-Apolonija, 2 dana puta) dobit ćemo rezultat od 71 km ili 48 rimskih milja odnosno, 364 stadija, što bi dnevno iznosilo 182 stadija. Dakle, iznova rezultat koji se nalazi između Herodotova i Teopompova podatka.

²⁴ *Geographi Graeci minores*, volum. I, ed. C. Müller, Paris 1855 (dalje: GGM), 31—32.

²⁵ Herod. 5,53 — prijevod M. Arsenić.

²⁶ Strab. 7, 5, 9; App. Ill. 1.

²⁷ U *Tabulae et geographi minores*, pars prima, Paris 1855, ed. Ambrosio Firmin Didot, Tab. III — ne daje se rekonstrukcija pomorskog puta za obalu od Epidamna na jug.

²⁸ Protezanje Teopompovog »Ilirika« do sjevera Jadrana jest Apijanova ili Strabonovo djelo. Oni su izgleda Teopompov izvorni podatak o dužini Jadrana morem (to nisu iskrivili) i kopnom, preinaćili na administrativno-političku situaciju svog vremena. Podatak o plovidbenoj dužini Jadrana je ostao u izvornom obliku, a kopneni je izmijenjen. To najbolje potvrđuje izvanredna suglasnost između navedenih podataka. Drugo je pitanje što se s ovim i Istra uključila u Ilirik. O analognom vidi tekst ad 3. 3. ovog djela.

²⁹ *Tabula Imperii Romani*, Sekcija K—34; Sofia, izd. SAZU, Ljubljana 1974.

Iz navedenog se može izvesti zaključak da se dnevno moglo prijeći između 150 i 200 stadija, tj. 27,8 do 37 ili za okruženo 30—40 km, što je u suglasnosti s općim psihofizičkim osobinama čovjeka. Kako se normalnim korakom na sat može prevaliti oko 5 km,²⁹ s odmorima se razdaljina od 30—40 km mogla bez ikakvih poteškoća prijeći za dnevne svjetlosti. To posebno podvlačimo, jer je put pješke u ono doba morao biti dosta komplikiran. Bolje nije bilo ni u rimsko vrijeme.

Prema 25. poglavljiju »*Peripla*« bi se dnevno dakle prelazilo oko 300 stadija, tj. 55,5 km ili približno 50—60 km, što je prema gornjim podacima nerealno. Poklonimo li ipak podatku povjerenje, tada moramo računati s činjenicom da su svi podaci o putovima u izvore došli iz prakse. To znači da su nebrojeno puta potvrđeni kroz obavljanje trgovачkih operacija bilo kopnom, bilo morem. Nije naime bilo posebnih mjerjenja, među kojima će se za naše oblasti nekolicina pojavitи ne ranije od Agripinih mјernih i kartografskih radnji, iako će i on, za vlastiti zadatak, iskoristiti veliki broj već poznatih podataka. Iz ovih razloga, slijedimo li Ps. Skilakov tekst, morat ćemo konstatirati potpunu nepouzdanost podatka iz 25. poglavlja. Moglo bi se prepostaviti da je podatak izvorno glasio pet ili šest dana puta kopnom. Kako se desilo da se zamijeni s tri dana, ono je što bi u ovoj tezi bilo najteže dokazati. Mogla bi se npr. prepostaviti lakuna, koja je popunjena brojem *tri* (riječju), uz napomenu da intervencija nema baš nikakva uporišta u geografskoj realnosti. Moguće je, isto tako, da se redaktor rukovodio time da je kopneni put uvijek duži od pomorskog, pa mu je bilo dovoljno povećanje od jednog dana, čime je ostvaren odnos 3 : 2 prema vrijednostima kakve se danas nalaze u poglavljiju. No, sve je to ipak filološko pitanje, o čemu će naši filozofi imati što reći!

U ovom se trenutku nudi drugačiji odgovor, iako je i on samo vrlo vjerojatan. Trebalо bi prepostaviti ne put pješice već put na konjima. Jahaćim za trgovce i tovarnim za ljudе. U tom slučaju više dileme ne bi bilo, jer se navedeni put tako može svelatati za danje svjetlosti.³⁰ Ovo bi značilo da se u »*Periplu*« opet pojavljuju podaci različite provenijencije što uvjetuje da među sobom budu raznoliki. Jer, put u 26. poglavljiju nesumnjivo se prevaljivao pješke, zbog čega se i nalazio unutar relacija utemeljenih u antičkoj geografskoj baštini, a ovaj iz 25. poglavlja, premda je također kopneni, prelazilo se nešto brže: jahanjem. Antičkom autoru moguće nije bilo bitno posebno to naznačiti. Roba se, išli trgovci pješke ili na konjima odnosno, drugim jahaćim životinjama, uviјek prenosila (za ovo vrijeme nikako — prevozila), na tovarnim životinjama. Međutim, kako smo pokazali, razlike su velike.

²⁹ Ovako pokazuju iskustvene norme iz suvremenih armija, pa i Jugoslavenske narodne armije.

³⁰ A. STIPČEVIĆ, *Kultini simboli kod Ilira*, Pos. izd. CBI 10/1981, 59—65.

2.1.6. Jadransko more kao geografski pojam

Jadran se u tekstu »*Peripla*« definira kao Jadranski zaljev. Nije rijec jedino o 27. poglavljiju gdje se prvo kaže kako se ulaz u Jonski zaljev nalazi između Keraunijskog gorja i Japigijskog rta, da je širina ovog prolaza (Otranska vrata) 500 stadija, što je u vrijeme nastanka podataka bio »*jedan dan plovidbe*«, već i o umetnutoj glosi na kraju poglavlja u kojoj se kaže kako su Jadran (Adrija) i Jonski zaljev jedno te isto. Istovremeno treba naglasiti da se takav Jonski zaljev definira kao ono morsko prostranstvo koje se nalazi s vanjske strane (prema Sredozemlju) spominjanog ulaza odnosno, Otranskih vrata. Također valja istaknuti i to da se naše more dva puta spominje već u 14. poglavljiju, u kojem je riječ o Japigima.²² Prvi put se to čini u želji da se što preciznije lokalizira područje koje nastavlja Japigi, jer njihov teritorij u Ps. Skilakovom shvaćanju nalazi i u Adriji, a drugi preko lokaliziranja luke Hidrunta na morskoj obali — početku Jadranskog zaljeva. Podvlačimo da se i ovdje javlja slična formulacija onoj iz 27. poglavlja, s kojom se Jadranski i Jonski zaljev izjednačavaju.

Interesantna je i formulacija u 15. poglavljiju: o Samnitima, Njihov se teritorij definira kao onaj koji se proteže s jedne na drugu stranu Italije — od Tirenског mora do Jadrana. Slično je s Tirenima. Nastavaju italski poluotok između Jadrana i Tirenског mora, pri čemu se precizira i udaljenost između Spine na jadranskoj i Pise na tirenскоj obali, kao trodnevni put kopnom. Jadran će se spomenuti još i u 18. poglavljiju, koje govori o Keltima što dolaze iza Tirena, a nastanjeni su ondje gdje je najdublja unutrašnjost ovog mora.²³

Sve ovo jednoznačno upućuje na zaključak kako je Pseudo Skilaku Jadran podjednako more kod Hidrunta, oko Monte Gargana, u venetskom kraju, zatim cijela istočna obala počevši od Histra, da bi kraj takvog Jadrana bio kod Keraunijskih planina. Ovako shvaćanje treba prihvati kao ono koje je moglo opstojati u vrijeme *prvoga autora*, iako se sve gornje lekcije sasvim sigurno ne mogu datirati u vrijeme njegova djelovanja. Međutim, bio bi potpuni nesklad između tolike množine pomoračkih podataka što ih nalazimo o Jadranu kao cjelini, a da se pri tome već u izvornom tekstu »*Peripla*« nije priponenulo kako se isto to morsko prostranstvo naziva. U tom smislu svakako se mogu izlučiti tri podatka: *prvi*, Tirensko more je već za Ps. Skilaka more,²⁴ da se u ovom smislu ne analiziraju i drugi izvori; *drugi*, Jadran se kao zaljev spominje kroz sva poglavљa, počev od njegova ulaza kod Hidrunta (14—15, u 16. se to podrazumijeva, 17—18. i 27. poglavlje); *treće*, Jadran

²² GGM, 22—23.

²³ GGM, 24.

²⁴ Detaljnije o pitanjima ondašnjih shvaćanja mora M. SUIC, *Marenostrum na Mediteranu*, Pogledi 2/1979, 127—138, — ISTI, *Dalmaticum mare*, Radovi Zavoda JAZU u Zadru 29—30/1982—1983, 5—20, gdje se daje i detaljna bibliografija.

se kao inačica za Jonski zaljev spominje samo u onim poglavljima koja tretiraju današnja Otranska vrata (14. i 27. pogl.). To znači da se ni u kojoj prilici u unutrašnjosti jadranskoga morskog prostranstva Jadran ne veže uz Jonski zaljev, što može značiti samo jedno — unutrašnjost Jadranskog mora već u doba *prvog autora* zvala se isključivo Adriatičkim zaljevom. To se ime već u njegovo doba protezalo do Hidrunta na talijanskoj odnosno, Keraunijskih planina na današnjoj albanskoj jadranskoj obali. U tom smislu spomene Jadrana u 14. i 27. poglaviju kao inačice za Jonski zaljev treba shvatiti kao kasnije učene glose.

One su nastale iz dva razloga. Prvo, jer se željelo pojasniti korisnicima »*Peripla*« da Jadran i Jonski zaljev jesu isto, misleći pri tome na vrlo rane izvore (Hekatej, Herodot, Tukidid) i tako prevladati određeni raskorak koji je vidljiv u tekstu »*Peripla*« kakav je do nas došao. Jonski se naime zaljev, suvremeno Jonsko more, koje svoj naziv baštini iz ovih najstarijih vremena, uopće samostalno ne spominje ni u jednom poglavju »*Peripla*«. To se ne čini ni tamo gdje bi specificirano Jonskog zaljeva trebalo najprije očekivati — 28—30. poglavljje.²⁵ Stoga smatramo da se navodi o Jonskom zaljevu ovdje pojavljuju ne samo kao učena glosa na doba kada su Jadran i Jonski zaljev stvarno bili shvaćeni kao jedinstveno morsko prostranstvo, već i kao, doduše ne direktna, ali svakako više nego samo indirektna, uputa da nakon ovakvog Jadrana slijedi Jonski zaljev. U udžbeničkom pogledu, kakav je »*Peripla*« dugo imao, takva je formulacija bila jako značajna. Odатle se čini razložnim pretpostaviti za prvobitni tekst »*Peripla*« postojanje određene formulacije u tom smislu barem u 27. poglavju, jer je intervencija glosara u 14. odviše očigledna. Redakturama i prepisivanjima formulacija se kasnije toliko izmijenila da je dobila današnji oblik u 27. poglavju.²⁶

Kada se radi o maritimnim numeričkim podacima trebat će konstatirati njihovo obilje. Najvažniji, predstavljeni u *Tabeli 2*, opisuju obje obale Jadранa.²⁷ Njihova je analiza donijela više opažanja, koja su potvrdila fundiranost »*Peripla*« na pomoračkoj autopsiji. Jednovremeno, istakla su daleko veći stupanj njegove pouzdanosti u odnosu na ustaljeno mišljenje o starovjekovnim vrelima.

U *Tabeli 2* se donosi prvo dužina zapadne (poglavlja 14—19), a zatim istočne (pogl. 20—28.) obale. Mjerenje je otpočeto od Japigiskog rta, kao točke do koje se Pseudo Skilakova Adria protezala na zapadnoj obali. Nije se moglo uzeti u obzir Müllerovu intervenciju nad tim poglavljem.²⁸ Po njoj je dužina plovidbe uz obalu Japiga 6 dana i 6 noći. Međutim, pokazalo se da je izvorni tekst, u kojem se govori samo o šestodnevnoj (dakle, ne i noćnoj) navigaciji, u suglasju s izmjerenim stadijazmima. Na suvremenoj se pomorskoj karti može, naime, izmjeriti iz-

²⁵ Usp. GGM, 34.

²⁶ Tekst 27. poglavja »*Peripla*« vidi u M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala* ..., o. c., 146 i bilj. 45.

²⁷ GGM, 22—34.

²⁸ GGM, 23.

među Herakleje Lukanijske kao početne točke japigijiske obale te *Orion mons* ili Vieste (Monte Gargano) kao krajnje, rastojanje od 3.100 stadija, što je s putom dugim nešto preko 500 stadija dnevno, suglasno sa svim sličnim pomorskim rutama duž jadranskih obala. S obzirom da nama treba pomorski put od Japigijskog rta (S. Maria di Leuca), od ukupne se navigacije trebalo odbiti plovidbu Herakleja Lukanijska—Japigijski rt. Kako je ovo točno 1.000 stadija, tj. dva dana puta, to je duž zapadne jadranske obale, koju prema Pseudo Skilaku nastavaju Japigi, ostalo još 4 dana morskog puta, ili 2.100 stadija.

Prije priopćavanja drugih rezultata naše analize, treba reći da je plovidba na istočnoj obali, od Epidamna do sjeverne obale otoka Kor-kire, što se vidi iz *Tabele 2*, s obzirom da se ne definira u »*Periplus*«, rekonstruirana mjerenjem na pomorskoj karti. Ustanovilo se pomorski put dužine 1.120 stadija, pa je na temelju drugih podataka iz *Tabele 2*, ovome pridodata vrijednost od dva dana plovidbe.

Da se sve ovo dobro učinilo, najbolji nam je pokazatelj činjenica da su zapadna i istočna obala Jadrana duge svaka po točno 10 dana i 2 noći navigacije, što je vjerno i suvremenom shvaćanju Jadranskog mora.²⁹ Izmjereni stadijazmi su ovome solidna potvrda. Zapadna je obala tako duga 5.755, a istočna 6.510 stadija. Razlika u dužini je minimalna. Uvjetovanja je razuđenošću istočne obale, zbog čega je i navigacija uz nju nešto specifičnija. Različitost se vidi i kod prosjeka dnevne vožnje. Na zapadnoj je danju 525,50 a noću svega 250 stadija, dok je kod istočne danju 570, a noću 405 stadija. Zanemarimo li ekstremne vrijednosti za 18—19. kod zapadne i 22. poglavljje kod istočne obale, dobit će se kao prosjek za zapadnu obalu vrijednost od 511,11, a za istočnu 550,00 stadija odnosno, za obje jadranske obale svega 528,89 stadija u prosjeku. Računamo li da je obalna navigacija Jadranskim morem od Japigijskoga rta do sjeverne obale (Korkire duga 12.235 stadija ili 20 dana i 4 noći, i uzmemmo li te dane i noći kao jedinstvenu dnevnu mjeru — što će onda biti 24 dana navigacije — prosječni će dnevni put obalnom navigacijom našim vodama tada biti 509,79 stadija. Tako smo se maksimalno približili starovjekovnom shvaćanju da je dnevna navigacija duga 500 stadija, kako je posvjedočeno u Teopompa i Pseudo Skilaka.³⁰ Istovremeno nas ovo uvjerava da su i u »*Periplu*«, kada su u pitanju navigacije mjerne »danima« i »noćima plovidbe«, upotrijebljeni isti kriteriji. Zaključku nisu smetnja podaci iz *Tabele 2*, koji svojom različitošću svjedoče jedino o složenosti plovidbe u to vrijeme i o načinu mjerjenja prijedenog puta. Jer, rijetke su situacije, kakve su npr. u 23. i donekle u 14. poglavljju, kada se obala i mogla izmjeriti »danom plovidbe«, dugim točno tih 500 stadija. Većinom se ovo nije moglo, ne zbog nekih posebnih razloga, već zbog relativno jednostavne činjenice: dužine pojedinih etničkih oba-

²⁹ Peljar I, *Jadransko more — Istočna obala*, Split 1973, B-I, 1—7. Analogo u *Segelhanbuch der Adria*, Pola 1906, — *Mittelmeer — Handbuch*, VI Teli, Das Adriatische Meer, Berlin 1930.

³⁰ Teopomp kod *Strab.* 7, 5, 9; *Ps. Scyl.* pogl. 27.

la bile su takve kakve jesu, pa je tu realnost trebalo ukloniti u postojeci merni sustav. Umjetnost tog »uklapanja« zorno se vidi u *Tabeli 2*.

Kada se već govori o dužini dnevno prevaljenog puta potrebno je upozoriti na još nekoliko činjenica. Kako se vidi u *Tabeli 2*, kod poglavlja 15–17, javlja se noćna navigacija od 250, kod 20. od 510, a u 25. od 300 stadija. S obzirom da su to ujedno i jedine rute kojima se plovilo noću, razlog je više da se pojasni uočena različitost. Ona je rezultat, kod 15–17. i 25. poglavlja, znatnog utjecaja morske struje uvjetovane velikim prilivom riječne vode (sjevernojadranске za 15–17; južnojadranске rijeke za 25. pogl.), a također i niskom obalom, koja je uz to erodirana, te s malim dubinama obalnog mora punog plićina. Sve je to usložnjavalo plovidbu na ovim rutama, tako da se razumljivo nastojalo što više puta preploviti za dana. Na njima se ipak noću plovilo, jer je smjer navigacije takav da se relativno lako samo uz pomoć Sjevernjače i Venera mogao održavati, i jer su vjerojatno trgovачki i slični interesi to zahtijevali.

Duž istočne obale, izuzev histarske, noću se nije prakticirala plovidba, jer je njezinim vodama ona načelno gotovo nemoguća noću, ovaj put uslijed velikog broja otoka, otočića, sika itd. To je uvjetovalo temeljno: da se nije moglo ploviti u ravnom kursu, što znači da se nije mogla koliko-toliko voditi i astronomska navigacija na način kao na zapadnoj obali. Kurs se brodova, naime, sastojao iz vijugave crte, te se zato u noćnoj tminji, osobito pri slaboj vidljivosti (u noćima bez mjesecine), moglo lako zalutati u međuotocnom pojusu. Sasvim je izvjesno da dio antičkih brodoloma duž naše obale i o tome svjedoči! Kod istarske obale, kako je naprijed detaljno prikazano, navigacija je bila utoliko jednostavnija, što je broj otoka minimalan, a obala se gotovo cijelo vrijeđe proteže ravno u smjeru N–S ili S–N ovisno od smjera plovidbe. Pored toga, ondje nema toliko plićina, erodirane obale, a ni snažnoga utjecaja morske struje kao na zapadnoj ili na jugu istočne.

Na koncu su u pitanju još spominjana dva ekstrema: onaj iz 18.–19. i 22. poglavlja. Prvi je uvjetovan pozitivnim utjecajem morske struje, tako da je put vremenski trajao 20% manje, što znači da je u shvaćanju antičkih pomoraca bio i toliko kraći, što ga automatski uključuje u prosjek dnevno prevaljenog puta duž obje obale.²¹ Drugi je dakako već u »*Periplu*« označen kao navigacija dužine — jedan »duži dan«. Želimo li još preciznije definirati što je to »duži dan« u odnosu na naprijed već rečeno²² — trebat ćemo ga specificirati kako od »običnog dana« tako i njegovih dijelova. Naime, iz provedenog ispitivanja je jasno da je »obični dan« dug 500 stadija. Osim njega, na temelju analize podataka koji govore o navigaciji koja traje dio dana, imamo još »obični dan« dužine 480 stadija.²³ O tome vrlo jasno govore njegovi dijelovi od 1/4

²¹ Detaljnije u tekstu ad 2.1.1. ovog djela.

²² Usp. tekst ad 2.1.3. ovog djela.

²³ Detaljno u tekstu ad 2.1.4. ovog djela.

-- 120 i $2/3$ — 320 stadija. Svedemo li ove vrijednosti na Ps. Skilakove po kojima je »obični dan« dug 500 stadija, imat ćemo $1/4$ sa 125, a $1/3$ s zaokruženo 165 stadija. Prema ovome, 1 i $1/4$ dana bi trebali biti idealno dugi $500 + 125 = 625$ (a s danom od 480 stadija, bi bilo $480 + 120 = 600$), dok bi 1 i $1/3$ dana bilo $500 + 165 = 665$ (sa 480 stadija to je: $480 + 160 = 640$) stadija.²⁴ To bi značilo da »duži dan« treba tražiti između vrijednosti »običnog« i naznačenih relacija. Zato bi se moglo za njegovu idealnu vrijednost prepostaviti dužinu od oko 600 stadija.

Ili, »dužim« bi se danom trebalo operirati na takav način da on буде skoro dug koliko i »obični dan« uvećan za njegov najmanji razlomljeni dio. Kako je to podatak od jednoga i četvrt dana ili od 600 do 625 stadija, to bi i njegovu vrijednost trebalo prepostaviti u neposrednoj blizini ovih graničnih vrijednosti. Prepostaviti da se matematika barem u tako minimalnom obujmu nije upotrebljavala kod pomoraca Ps. Skilakova doba, vjerojatno bi bilo krajnje neznanstveno.²⁵ Uostalom, takva je vrijednost potvrđena baš na istočnoj obali Jadranskog mora.²⁶

2. 1. 7. Zaključna razmatranja o geografskim podacima istočnog Jadrana prema Ps. Skilakovom »Periplu«

Iz prednjeg nešto dužeg razmatranja Ps. Skilakovih geografskih podataka može se zaključiti:

1. »Peripl« koji suvremena povijesna i arheološka znanost pridaje Pseudo Skilaku, datirajući ga u polovicu 4. st. pr. n. e., predstavlja prvi *peljar* istočnog Jadrana. U ovom smislu on jeste zbroj raznovrsnih podataka (kako po vremenu nastanka tako i izvorima iz kojih su uzimani). Odnosno, on predstavlja prvi pokušaj sistematskoga prikazivanja svih relevantnih podataka o našim krajevima na jednome mjestu. To znači da sve navigacije koje se u njemu spominju treba vidjeti kao one koje stvarno tretiraju stanje naše obale polovicom 4. st. pr. n. e.; misli se na izvorni tekst prvoga autora »Peripla«. Istovremeno, te je navigacije pot-

²⁴ Ovdje razdvajamo »obični dan« od 500 od onoga dužine 480 stadija. Sasvim je izvjesno da se u Ps. Skilakovo vrijeme, kako pokazuje analiza Tabele 2, pod jednim danom pomorskog puta podrazumijevala navigacija od 500 stadija. Vrijednost od 480 stadija nije izvorno Ps. Skilakova već kasnijeg redaktora, uzeta iz nekog drugog, Pseudo Skilaku po vremenu istovjetnog (paralelnog) izvora. Dakako, preračunavanje iz dana plovidbe i njihovih dijelova u stadijazme izvršeno je mnogo kasnije.

²⁵ O matematici kod stariih Grka vrlo temeljito u djelu R. R. NJUTON, *Prestuplenje Klavdija Ptolomeja*, Moskva 1985, 29—41, — L. JA. ZMUD, *Ranonegričeskaja matematika i vostok*, Istoriko-matematičeskie issledovanija 29, Akademija nauk SSSR, Nauka, Moskva 1985, 9—27.

²⁶ Usp. tekst ad 2.1.3. ovog djela.

rebno vidjeti i kao rezultat stoljetnih plovidbi uz našu obalu, što u vremenskom slijedu predstavlja impozantnu akumulaciju znanja.²⁷

2. Ne može se eliminirati zaključak da je »*Periplus prvoga autora* možda trebao biti praktičnim priručnikom pomorcima i trgovcima.²⁸ Međutim, kasnije pod sam kraj starog vijeka, takvu će funkciju izgubiti postajući školski udžbenik navigacije i geografije. Iako se ne može isključiti mogućnost da su prva dopisivanja vršena već kroz antiku s ciljem da se poveća broj informacija koje pruža, ipak treba posebno podvući da se najveći broj ovakvih intervencija nad tekstrom izvršio izrazito vremenski kasnije. Doda li se činjenica da se temeljni tekst »*Periplus*« svo ovo vrijeme nebrojeno puta morao prepisivati, jer drugog načina umnožavanja tada nema, zaokružit će se razlozi koji su doveli do mjestimično enormnih proširenja izvornog teksta odnosno, opće korumpiranosti (iskvarenosti) i teksta u cjelini i brojnih historijsko-geografskih podataka.

3. U suglasnosti s takvom povješću ovog izvora u polovicu 4. st. pr. n. e. mogu se datirati: a) u pogl. 20. — spominjanje i dosta jasno lokaliziranje Histra, plovidba uz njihovu obalu u trajanju od jednog dana i jedne noći, i spomen jednog od ušća rijeke Hister na sjevernom Jadranu, što u suštini predstavlja zamjenu niječnoga toka s trgovačkim putom; b) u pogl. 21. — spominjanje i dosta jasno lokaliziranje Liburna, pa Elektrida i Mentorida (kao otočja), što znači, posredno, i poznavanje Mentora kao etnije, ima li se u vidu da ih je još Hekatej poznavao. Tu je još rijeka *Katarbates*, koju identificiramo s Krkom, kao i spomen dnevne plovidbe uz liburnsku obalu. U izvornom tekstu »*Periplus*« nije postojao ali je istovremen *prvome autoru* ovoga djela podatak o ginekokratiji kod Liburna. Stoga podatak treba vjerojatno datirati barem u to vrijeme, kao onaj koji je postojao u drugom izvoru iz kojega je kasnije ugrađen u ovo poglavlje; c) u 22. pogl. — spominjanje i dosta jasno lokaliziranje Bulina i Hila, rijeke Nesta, te podatka da plovidba od rijeke *Katarbates*, iz prethodnog poglavlja, do rijeke Nesta traje duži dan. Slično kao kod prethodnoga, iz ostatka sadržaja ovoga 22. poglavlja, u to vrijeme valja datirati spomen Herakleje s lukom, Alkiniovega otoka i lotofage, te u njima vidjeti daleko stariju povijesnu i geo-

²⁷ Pri ocjeni da je Ps. Skilakov »*Periplus*« prvi peljar našeg mora misli se na način njegovog nastanka. »*Periplus*« sam za sebe najvjerojatnije nije bio praktični pomorački plovidbeni priručnik (*peljar*), premda se ne može, za vrijeme njegovog nastanka, isključiti takva mogućnost. Barem ovo nije moguće s onom izvornom varijantom iz koje je potekao. Naime, nastanak se »*Periplus*« uopće ne može zamisliti, kao uostalom ni tadašnja navigacija ovim morskim vodama, bez postojanja nekog kratkog priručnika s osnovnim pomorsko-geografskim podacima. Kako bi to i kamo plovili grčki mornari kada o Jadranu ne bi znali ništa. Odatile i dolazi »*Periplovo*« peljarstvo. Drugo je pitanje što će taj zbroj prethodnih znanja biti u doba nastanka »*Periplus*« dopunjeno sličnim spoznajama iz ostalih pomoračkih i geografskih izvora, pa na tradiciji grčkih peripla, biti tekstualno ubličen u ono što mi pozajmimo kao Ps. Skilakov »*Periplus*«, pod čime mislimo na Suićevu idealnu restituciju.

²⁸ Kao u bilj. 237.

grafsku tradiciju od vremena djelovanja *prvoga autora* »*Peripla*«. Podaci su kasnije ugrađeni u »*Peripla*« iz drugih i o njemu neovisnih izvora; *d) u pogl. 23.* — spominjanje i dosta jasno lokaliziranje Nesta. To se podjednako odnosi na Manijski zaljev. Definira se i plovidba između rijeke Nesta i Narone (*fl. Naron* se kao hidronim spominje u narednom poglavljju) s vrijednošću od jednog dana. Vremenu nastanka ovog poglavlja svakako pripadaju spomeni Ise, Farosa i grčkih kolonija na njima; a vjerojatno također i spominjanje Crne Korkire, iako je ona morala biti mnogo prije upoznata od prva dva. Svi su ovi podaci, slično prethodnim u 21—22. poglavljju, u tekstu »*Peripla*« došli kasnije iz drugih vrela; *e) u pogl. 24.* — spominjanje i dosta jasno lokaliziranje Manijaca, spomen rijeke Narona, zatim Butue, kao mjesta gdje je također postojao grčki emporij, ali unutar Butue kao ilirskoga naselja. Definira se i plovidba u trajanju od dva dana na relaciji Naron—Butua. Od ostalih podataka iz poglavlja, koji su u njega došli na temelju kasnijih dopisivanja, treba spomenuti njih nekoliko koji su istovremeni *prvome autoru* »*Peripla*« ili su moguće čak stariji. To bi prvo bio podatak o dosta dobroj plovnosti donjem toku rijeke Naron, a cilj te plovnosti je bila trgovina. Zatim podatak o gornjem emporiju, kasnijoj rimskej koloniji Naroni, pa njegovoj antitezi, donjem emporiju, što se već odnosi na Drilon i Lisos. Ovdje je i spomen Autarijata, a na to ili starije vrijeme se odnose i svi plovidbeni podaci koji se u sadašnjem obliku 24. poglavlja vežu uz rijeku Arion, kao i lokaliziranje kulta Kadma i Harmonije u ove krajeve; *f) u pogl. 25.* — spominju se i vrlo jasno lokaliziraju Enhelejci. Tu je i spomen Rizonu kao rijeke, pa Epidamna kao grčkog grada, kao i (iznova) Butue. Definirane su i dužine puta morem (dan i noć) i kopnom (3 dana) na relaciji Butua—Epidamno.

4. U doba *prvoga autora (auctor prior)* u tekstu »*Peripla*« je uvršteno i definiranje Jadranskoga mora kao Jadranskog zaljeva, s napomenom da se prema Ps. Skilaku ono proteže od akvilejsko-tršćanske regije do Hidrunta na talijanskoj i Keraunijskog gorja na albanskoj obali (pogl. 14—27). Od cijelokupne argumentacije na čijem je temelju polučen ovaj zaključak, ističemo samo opću konstataciju — »*Peripla*« je izvorno zbroj iskustava od barem nekoliko generacija grčkih i drugih mediteranskih pomoraca (ukoliko to doista nisu stoljetna iskustva). Ako je itko, ne trebao, nego životno morao početi razlikovati tako radikalno hidrometeorološko razmjeđe između dva mora (Jadranskog i Jonskog), onda su to bili oni. Tu je ključ da s »*Periplom*« ne samo treba, nego je i krajnje logično očekivati uspostavu ove granične crte.

5. Vremenu *prvoga autora* je potrebno također pridati kvantitet i kvalitet plovidbenih podataka: kako plovidbene rute na koje se oni odnose, tako i kategorije mjernih jedinica te plovidbe, kao što su »obični« i »duži dani«, i dijelovi dana. Oni su u »*Peripla*« uvršteni iz različitih sustava pomoračkih podataka, tako da su među njima i veće razlike od uobičajenih i uvjetovanih konkretnom plovidbom. Među ostalim, u »*Peripla*« ravnopravno imamo »dane plovidbe« od 500 i 480 stadija. Sta-

dijazmi, dakako, nisu iz 4. st. pr. n. e., već su ovo vrijednosti nastale preračunavanjem u mnogo kasnijem vremenu. Za »*Peripla*« i više drugih izvora direktnih potvrda o matematičkom kalkuliranju tih podataka stvarno nemamo. Ipak, analizom smo na prethodnim stranicama pružili — držimo — solidnu osnovu na kojoj se može izvesti takav zaključak. Drugo, kod Plinija Starijeg upravo o takvim radnjama se može naći ne jedan, dva ili tri, već pregršt dokaza, osobito u prvoj knjizi »*Prirodopis»«, u sklopu njegovih razmatranja dostignuća grčke geografije i kartografije. Pri tome prvenstveno mislimo na stadijazme eratostenško-hiparhovog doba, koje Plinije skoro svaki put navodi uz jednovremenih preračun u odgovarajuću vrijednost rimskih milja. Kod Strabona se s druge strane može iznaći mnogo primjera usporednoga prikaza dužine pomorskog puta u danima plovidbe i stadijazmima. Dokazu u tom smislu će se dati više na odgovarajućim mjestima ovog djela. Prema tome, zaključak se izvodi i na temelju njih. Drugim riječima, gore se datom zaključku treba dodati da su ovi podaci u »*Peripla*« preuzeti iz izvora u kojima su već opstojali u stadijazmima. Naravno, u tu su mjeru prije uvrštenja preračunati iz dana plovjenja ili njegovih pravilno razlomljenih dijelova.*

6. U vrijeme iz nastanka izvornog teksta »*Peripla*« potrebno je dati rati sve ostale podatke koji se u njemu o istočnom Jadranu definiraju. Moguće ih je okvirno datirati u vremenski raspon 3—1. st. pr. n. e., a neke možda još kasnije.

7. Na koncu treba istaći da se radi o jednom od najpreciznijih i najtočnijih starovjekovnih priručnika. Mjestimične nejasnoće koje danas nalazimo u tekstu, nisu došle iz pomoračke autopsije. Rezultat su brojnih prepisivanja — redakturna.

8. Promatrajući »*Peripla*« u kontekstu svih danas nam poznatih historijsko-geografskih podataka o ovom moru, vjerojatno se neće pogriješiti pretpostavimo li da su ako ne on tada analogni intelektualni milje i pomoračka praksa temeljem kakvih je i sam nastao bitno utjecali na kasnije izvore i u njima sličnu geografsku gradu.

2. 2. EP O ARGONAUTIMA APOLONIJA ROĐANINA KAO IZVOR GEOGRAFSKIH PODATAKA O ISTOČNOM JADRANU

Ep Apolonija Rođanina, grčkog pjesnika što je tokom 3. st. pr. n. e. živio u Aleksandriji i na Rodosu, za istraživanje geografske vizije antičkoga čovjeka o našoj obali ima značajnu vrijednost. Kritičko izdanje teksta i svih sholija koje se odnose na Jadran nedavno je objelodanio R. Katičić.²⁹

²⁹ R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran...*, o. c., 71—132. Podatke iz epa koji se odnose na Dunav (osim Katičića) zajedno s njihovim komentarom daju N. TASIC, *Dunavski put u neolitu i bronzanom dobu*, Plovđiba na Dunavu i njegovim protokama kroz vekove, SANU, Odeljenje istorijskih nauka — knj. 3, Beograd 1983, 53—84. — B. GAVELA, *Mit u stvarnost u spevu o Argonautima*, o. c., 71—85, gdje se navodi i starija literatura.

Rođaninov ep²⁰ za nas je važan iz dva razloga. Prvo, radi originalnog teksta, u kojem se donosi stanoviti broj interesantnih historijsko-geografskih podataka u rasponu starosti od trećeg pa, moguće za pojedine podatke, čak do 8—7. stoljeća pr. n. e. Drugi aspekt su dosta brojni antički komentari (sholije) određenih mjeseta epa, koji ne predstavljaju samo pojašnjenje pojedinih Apolonijevih formulacija, već nerijetko priopćavaju niz interesantnih starijih ili mladih historijsko-geografskih podataka. Njihova starost ide, da se to na samom početku barem generalno precizira, negdje od 1. pa do u krajnjem slučaju 4. ili 5. st. pr. n. e., iako pojedini podaci izbjaju i iz tih okvira.

Među svim ovim historijsko-geografskim podacima moguće je razlikovati nekoliko grupa: 1. etnije s istočnoga Jadrana, 2. podaci o rijeckama, 3. više podataka o otočju s istočnojadranskog akvatorija, te na kraju, 4. o njegovom shvaćanju Jadran skog mora. Tim će se redoslijedom dati i njihova obrada.

2.2.1. Etnografski podaci

1. S obzirom na temeljni zadatak koji je imalo Apolonijevo književno djelo (pjesnička obrada legende o traganju za zlatnim runom), spomen etnija i ostalih geografskih podataka tome je bio podređen. Kod ovog autora u tom smislu nema jednoznačnog pregleda. Tj. istočnojadanske se etnije spominju na onim mjestima epa,²¹ gdje je to Apoloniju najviše odgovaralo:

1. *zemlja Nestida* (4,337) — svakako se pomišljalo na Neste;
2. *Minijci* (4,509) — Manijci;
- 3—4. *Ilirska rijeka* (4,516) — odatile su Iliri;
- 3—4. *Enhelejci* (4,518) — Enhelejci;
5. *Hilejci* (4,535) — Hili;
6. *Mentori* (4,551) — Mentori;
7. *Liburnski otoci* (4,564) — odatile su Liburni, na isti način kao Iliri od Ilirske rijeke;
8. *Histri* — temelj pjesničkog dowodenja Argonauta na Jadran bila je homofonija između starog naziva Dunava i Istre odnosno, njezinog starosjedilačkog stanovništva Histra.²² Zato je ovaj podatak potrebno uzeti posredno. Razlog je u činjenici da se u tekstu direktno ne spominje. Oko toga ne bi trebalo biti dvojbe.

²⁰ Opće podatke o Apoloniju Rođaninu i njegovom književnom djelu o Argonautima usp. kod R. KATIČIĆ, o. c., 71—74, te kod M. N. ĐURIC, *Istrij heleniske književnosti*, Beograd 1986, 670—671, gdje se navodi i relevantna literatura.

²¹ Detaljno s navođenjem relevantnih vreda i literature R. KATIČIĆ, o. c., 84—85, 98, 106—110, 113—114, 116—118, kao i 120, 122—123.

²² To je mišljenje imala zvanična geografska znanost Apolonijeva doba — Strab. I, 2, 10—39 i 1, 3, 15.

Takav raspored, koji je u tjesnoj vezi s radnjom ovoga književnog djela, nesumnjivo pokazuje da je Apolonije o našem moru bio izvrsno obaviješten. On iz gornjojadraških područja — konkretno iz »najdubljeg zaljeva Jonskog mora« (*Apoll. Rhod.* 4,308) — radnju epa prvo dovodi do oblasti Nesta, a zatim redom spominje Manijce, iza ovih Ilire i Enhelejce ili obratno, Enhelejce i Ilire. Takav je raspored u suglasnosti s Ps. Skilakovom slikom istočnog Jadrana, ali i nizom drugih izvora.

Budući je njegov opis stradanja Argonauta to zahtijevao, Apolonije Hile, Mentore, Liburne i Histre ne spominje u prvom nizu, već naknadno, kada u svojoj književnoj viziji Argonaute vraća nazad u dubinu Jadranskog mora. Jako je interesantno da tom prilikom nastavlja nabrajanje prastanovnika istočnog Jadrana upravo na onom mjestu gdje je počeo prvo nabranjanje. Tako se dobio niz koji je u suglasnosti s geografskom tradicijom o temeljnju lociranju naših etnija.

Drugim riječima, u suglasnosti s prikazanim, Apolonije ovako zamišlja etnički slijed naše obale (počevši od NW prema SE): prvi su Histri, za njima slijede Liburni, zatim Mentorci, pa Hili, iza ovih su Nesti, Manijci, Iliri i Enhelejci odnosno Enhelejci i Iliri, s obzirom da u tekstu nije jasno tko je prije: Enhelejci ili Iliri.²⁴

2. Ovakva etnička skica istočnog Jadrana može biti realnom slikom istočnojadraške obale i njezinih etničkih grupa tijekom 3. stoljeća pr. n. e., što bi značilo da je Apolonije u epu pružio njezinu svojem vremenu suvremenu viziju. Rodanin, međutim, time protivriječi Eratostenu po kojem su iza Ilira dolazili Nesti.²⁵ Čini se da je to učinio svjesno, što bi značilo da nije podržavao Eratostenov smjer opisivanja obale istočnog Jadrana koji je, prema M. Suiću,²⁶ bio SE prema NW. Uostalom, uvid u tekst njegovog epa upravo to potvrđuje. Jer, redoslijed što ga tako nalazimo — Nesti, Manijci, pa onda Enhelejci i Iliri, ili obratno, jest izvorno Ps. Skilakov. Prema Suićevoj idealnoj restituciji teksta, u njemu su od 20. do 27. poglavljia narodi bili poredani: Histri, Liburni (ovdje se spominju i otoci Mentoridi, odakle je etnonim — Mentor), Bulini, Nesti, Manijci, Enhelejci i na koncu Iliri.²⁷

Apolonije ne spominje jedino Buline, čemu je vjerojatno razlog čijenica da mu, suglasno njegovoj pjesničkoj viziji, nije odgovaralo da definirani drugi niz naših etnija otpočne počevši od njih. On, naime, u prvom nizu (4,337 do 4,518) spominje Neste, Manijce, Ilire i Enhelejce, a u drugom (4,535 do 4,564) Hile, Mentore, Liburne i Histre. To znači da ne

²⁴ U vezi »Iliri i Enhelejci« ili »Enhelejci i Iliri« možda treba pomišljati na sintagmu *Enhelejci—Iliri*. Međutim, to je svakako unutar tzv. ilirskega pitanja, u čijem kontekstu koješta ni danas nije jasno i pored dva simpozija o tome — vidi *Simpozij CB/ — I i II*. Odatile problem nadilazi ciljeve ovoga djela, pa se ostavlja na rješavanje drugim znanstvenicima. Za sada o tom i drugim pitanjima vidi R. KATIĆ, *Enhelejci*, o. c., 5—82.

²⁵ Shol. uz *Apoll. Rhod.* 4,1215 — prijevod R. KATIĆ, *Podunavlje...*, o. c., 129, — M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala...*, o. c., 132.

²⁶ M. SUIĆ, o. c., 132 i d.

²⁷ M. SUIĆ, o. c., 182.

tretira upravo (prema Ps. Skilaku) bulinski dio naše obale Jadrana (ušće Titija — ušće Nesta). Odатле se nameće kao mnogo vjerojatniji zaključak, u odnosu na upravo navedeni, da to ne čini radi relativno visokog stupnja općega poznavanja ovog dijela istočnog Jadrana. Čini se da ovo me ide u prilog njegovo izravno spominjanje nekolicine srednjodalmatinskih otoka na kojima su grčki kolonizacijski procesi do njegova vremena bili vrlo jako odmakli (npr. Isa), ili su bili u početnom stadiju (npr. Crna Korkira; mislimo na isejsku naseobinu u Lumbardi). Stoga je, moguće, ovaj dio obale, koji se tokom cijelog starog vijeka i inače najbolje poznavao, spretno izbjegao u svojem opisu. Time je spomenute, a tako je skoro sa svim otocima, stavio u jedan opći interjadranski geografski kontekst, što je za specifični karakter njegova djela bilo jako značajno. Odnosno, time se, kao u primjeru s Histrima, nije vezao za konkretnе geografske podatke, uz njihov strogo definirani položaj u geografskom prostoru. To mu je ostavilo znatan prostor za manevar likovima i radnjom, što mu je i bio cilj.

2.2.2. *Hidrografska geografska grada*

1. Od rijeke Apolonijev ep o Argonautima imenuje njih dvije: Salagon (4,337) i Ilirsку rijeku (4,516). R. Katičić spominje mišljenje N. Vučića, prema kojem bi se rijeka Salagon mogla izjednačiti s rijekom Salon anonimnog kozmografa iz Ravene (Ravenjanin).²⁷ Pri tome ispravno ističe određenu rezervu u vezi s izjednačavanjem Apolomijeva Salagona sa Salon = suvremena rijeka Jadro kod Solina. Za Ravenjanina se može konstatirati da je mogao poznavati ovu rijeku,²⁸ što bi i bez posebne analize moglo dobiti svoju potporu u izvanredno velikom značenju Salone kao kolonije rimskih građana, provincijskom središtu i vodećoj aglomeraciji

²⁷ Usp. R. KATIČIĆ, o. c., 98. Taj se hidronim ne može miješati sa Strabonovim istoimenim toponomom („luča Salon“ — *Strab.* 7, 5, 5). Vidi *The Geography of Strabo*, vol. III, Loeb class. Lib., London 1967, 260—261, gdje se uz to najnovije kritičko izdanje ne daje baš nikakva primjedba u vezi te dalmatske luke. Repertoar vreda daje A. MAYER, *Die Sprache...*, o. c., 291, s. v. *Salon* i *Salona*. Suprotno, vjerojatno temeljem starijeg izdanja »Geografije«, M. SUIC, *Lukanov Iader (IV 405) — Rijeka Jadro ili grad Žadar?* Diadora 8/1975, 14—15: da je solinska primorčica imala u antici svoje ime. »Zvala se *Salon...* kako bilježi rani izvor Strabon (VII 5) i opet jedan vrlo kasni, Anonimni kozmograf iz Ravene (IV 16). Tu je, po Strabonu, bilo delmatsko pristaniste...«

²⁸ Kod Rav. 4,16 se doslovno navodi: »*Dalmatias transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicuntur*

Salon

Margus

Drinus

Trinus

Narenun« (isticanje MK)

Izdavači M. Pindar i G. Parthey (*Ravenatis Anonymi Cosmographia et Gividonis Geographia*, Berolini 1860) na str. 212, za Salon ne daju nikakve primjedbe.

naše obale tokom cijele antike.²⁰ Međutim, u 3. st. pr. n. e., u vrijeme djelovanja Apolonija Rodanina, kao i većine njegovih geografskih izvora, Salona nije gotovo ni postojala. Tada se istom započinjalo s isejskom kolonizacijom naše obale, koja će u nešto kasnijem vremenu, ali dobu koje će tek doći iza Rodanina, urođiti pojmom njihovim subkolonija — faktorija u Traguriju, pa Epetiju i Saloni.²¹ U Rodaninovo se vrijeme, dakle, na srednjodalmatinskoj obali tek počinju učvršćivati isejske pozicije. Zato je teško očekivati da se već tada mogao uključiti u tadašnji fundus geografskih znanja podatak o solinskoj primorčici kada se zna da se u starome vijeku, prema danas raspoloživim podacima iz onovremene geografske literature, prvi spomen u antičkoj literaturi Salone javlja tek sa Strabonom.²² Stoga sasvim opravданo pitanje: da li se moglo znati za jednu malenu primorčicu, a ne poznavati npr. Bojanu, čije ćemo antičko ime saznati tek od Livija,²³ ili, ne poznavati Rijeku dubrovačku, za koju antičko ime uopće ne postoji, rijeku Zrmanju čija ćemo imena Telavij i Tedanij upoznati stoljećima kasnije tek s Plinijem Starijem i Ptolomejem,²⁴ ili, na koncu, da ne navodimo ostale rijeke, npr. Rašu, čiji prvi sigurni spomen u antičkoj geografskoj literaturi imamo tek s Plinijem.²⁵

2. Dilema oko vrlo ranog poznavanja solinske primorčice Jadro u literaturi je postavljena ne tako davno.²⁶ Pokušalo se epigrafički spomen Jadastina, kao onih od kojih su grčki stanovnici Farosa osvojili nekakvo oružje,²⁷ radi datiranja natpisa u 4. st. pr. n. e., dovesti u vezu sa solinskog primorčicom Jadro u cilju rekonstrukcije radnje pomorske bitke u 384. godini pr. n. e. kod Farosa, i bilješki o tom događaju kod Dio-

²⁰ O Saloni usp. literaturu što se navodi kod A. STIPČEVIĆ, *Bibliografija antičke arheologije*, ANUBiH — CBI, Posebna izdanja 7/1—2, Sarajevo 1977. Posebno vidi navedene radove u bilj. 250. djela G. Novaka u popisu literature na kraju ovog djela, te E. MARIN, *Salona, Latina et Graeca*, 14/1980, 17—38, — ISTI, *Vodič po Saloni, »Slobodna Dalmacija«*, Split 15—22. 08. 1987, i više članaka raznih autora u splitskim »Mogućnostima« 3—4/1988.

²¹ Posebno usp. I. MAROVIĆ, *Salone dans la préhistoire*, Disputationes Salomonianae — 1970, Split 1975, 9—22, — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije*, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb 1980, 91—99, — Z. RAPANIĆ — D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, S.O.S. S.O.S. za baštinu Salona, Arhitektura 160—161/1977, 53—76, gdje se nalazi i sva starija literatura.

²² Strab. 7, 5, 5. To se podvlači i kod M. SUČIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 136. Vidi bilj. 243.

²³ Liv. 44, 31, 3. Usp. A. MAYER, *Die Sprache...*, o. c., 76, s. v. Barbanna.

²⁴ Plin. NH 3, 140; Ptol. Geogr. 2, 16, 2.

²⁵ Plin. NH 3, 44, 45, 129, 132, 139 i 150. Uspor. A. MAYER, o. c., 61, s. v. Arsia.

²⁶ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji*, VAHD 53/1950—1951, 25—57, — ISTI, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba. Jadastini*, o. c., 19—34.

²⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Od prvih početaka do kraja antičkog doba*, Pisana riječ u Hrvatskoj, Zagreb 1986, 32 i 397 (br. 1/2).

dora.²⁷ Pri tome se kao potpora navodila Lukanova pjesnička formulačija o Jaderu — Jaderi (*Phars.* 4,408—411).²⁸ Pitanjem se detaljno pozabavio i M. Suić. Lukanov Jader je odredio kao spomen Jadera = antičkoga Zadra.²⁹ Time se negiralo mogućnost ranog poznавanja solinske primorčice i postojanja hidronima tipa Jader na salonitanskom području u ovako rano vrijeme.

3. Iako, prema tome, nema nikakve sumnje da Rođaninov Salagon nije mnogo kasnije Ravenjinov Salon odnosno, rječica Jadru kod kolonije rimskih građana Salone, već naziv neke rijeke koju je Rođanin očigledno pogrešno lokalizirao na istočnu obalu Jadrana,³⁰ ipak prikazana analiza otvara osnovno pitanje. Ono govori o metodologiji upoznavanja naše obale ili općenito, o metodologiji geografskog upoznavanja bilo kojeg područja koje je bilo izvan grčkih matičnih oblasti. To se upoznavanje kretalo, kako je uočljivo sa stranica ovog djela, od *osnovnih geografskih podataka* prema *posebnim*. Tako su s Hekatejem i njegovim vremenom to opći spomeni onovremenih žitelja istočnog dijela Jadranskog mora, čije će lokaliziranje u geografskom pogledu doći do izražaja tek s izvornom verzijom Ps. Skilakova *>Peripla.* Unutar fundusa geografskih spoznaja čovjeka 4. st. pr. n. e., tako će se definirati ne samo shvaćanje kako Histri, Liburni itd., jesu umutar Jadrana, već da se nalaze na njegovoj istočnoj strani (obala i otoci) odnosno, kako su pojedine etnije nastanjene na sasvim određenim mjestima naše obale Jadrana. Prvo Histri, pa Liburni itd., što jeste već niz podataka, jer se kao granice direktno ili indirektno između pojedinih etnija postavljaju rijeke (koje su to u realnosti i bile), ali se sve ovo podupire i navođenjem dužine plovidbe uz obalu svake spominjane etnije. Premda predstave o Jadranu u općem smislu tada nisu do kraja raščišćene, ipak se s ovim uspostavio *osnovni sustav podataka*:

1. Jadran je dio Jonskog zaljeva, ovaj Sredozemlja, dok je Sredozemlje kao more sastavni dio Oceana. Odnosno, Jadran i Jonski zaljev su stvarno jedinstveni zaljev Sredozemnog mora, s time što se sjeverni i sjeverozapadni dio ovoga zaljeva naziva jadranskim (adrijskim), a južni, kao direktni nastavak na Sredozemlje, jonskim imenom;

2. Jadran, kao i svaki relativno duži zaljev, tj. morsko prostranstvo uvučeno u kopno, tako da mu je uzdužna os daleko duža od poprečne, ima dvije obale. Na suprotnoj (istočnoj) obitavaju naše etnije. To se kod Ps. Skilaka dosta zorno može uočiti kroz definiranje prvo ulaza u Jadran, koji je širok svega 1 dan plovidbe, pa opis talijanske obale kao plovidbe od 10 dana i 2 noći, zatim najgornjeg dijela Jadrana, nakon

²⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Illi u natpisima...*, o. c., 32, — ISTI, *Tri povijesna natpisa iz Dalmacije*, VAHD 53/1950—1951, 167—169. Osnovne podatke o bitci uspor. kod M. KOZLICIC, *Nekoliko pitanja u vezi s pomorskom bitkom...*, o. c., 51—58.

²⁸ Original i prijevod kod M. KRIŽMAN, o. c., 257 i 260—261.

²⁹ M. SUIĆ, *Lukanov Jader (IV 405)* — *Rijeka Jadro ili grad Zadar?* Diodora 8/1975, 5—28.

³⁰ R. KATIĆIĆ, o. c., 98.

kojeg, jer je on središte i poslije njega nastaje navigacija u vodama suprotne obale, počinju naše morske vode, kojima se također plovi 10 dana i 2 noći;

3. Etnije se nalaze od najsjevernijeg prema najjužnijem dijelu istočnog Jadrana, slijedeći točno i bez izuzetka jedna za drugom;

4. Teritoriji koji nastavaju pojedine etnije, promatraljući s mora, strogo su određeni graničnim crtama koje su bez izuzetka (posredno ili neposredno) rijeke;

5. Poznate su dužine u danima plovjenja uz svaku oblast, što znači da se imala predstava o veličini Jadrana, zatim Jonskog zaljeva, kao i Sredozemlja, a odatle i ekumene;

6. Svim tim je Jadran sa svojim etnijama, koliko su dozvoljavale tadašnje mogućnosti, geografski određen s *osnovnim podacima*.

Na ove podatke, Teopomp je dodao svoje, a nakon njega i drugi autori.²⁴ To bi sada bili ti *posebni podaci* koji dopunjavaju osnovnu geografsku viziju Jadrana s npr. informacijom da se duž obale naroda »X«, koja je u prethodnom vremenu određena (iako teritorija nije stalna, što uvijek treba imati u vidu), nalazi više otoka, od kojih taj izvor navodi jedan, dva ili nekoliko imenom, jer se do njegovoga vremena uspjelo upoznati i specificirati tek te otoke. Tako npr. Teopomp spominje Lastovo (kod *St. Byz.*, s. v. *Ladesta*), što ima utemeljenje u činjenici da su u njegovo vrijeme prekomorski trajekti Jadranom na generalnoj relaciji srednji Jadran (istočna obala) prema Monte Garganu (zapadna obala), bili već poprilično uobičajeni.²⁵ Dakle, on ne spominje Šćedro, otok Ist, Silbu ili koji od dubrovačkih Elafita, jer za tadašnjeg pomoraca koji Jadran još uvijek slabo poznaće, ovi otoci nemaju osobito značenje. Ali, u cijeloj geografskoj tradiciji do Rodaninova vremena imamo posvјedočeno poznavanje Ise, Farosa i Crne Korkire, jer su to otoci koje su Grci kolonizirali i koji su time bili uključeni u njihove inter-jadranske trgovačke navigacije, a imamo i spomen otoka Lastova radi prekomorskog trajekta, i tome slično.

²⁴ Teopompa ovdje promatramoiza Ps. Skilaka iako je analiziran prije njega ad l.4. ovog djela (gdje mu jeste mjesto). Temeljni je razlog u činjenici da veza između ova dva izvora ne postoji. Jedino što je Teopomp mogao znati jesu podaci Skilaka iz Karijande ili slični iz nekog istovjetnog izvora (ukoliko je taj uopće postojao). Iz tog je izvora (ili je podataka došao preko pomoraca) preuzeo osnovne podatke (npr. dužina Jadrana, raspored plemena i naroda, itd.), na što je dodao dosta svojih. Neki od njih pripadaju grupi posebnih geografskih podataka.

²⁵ Vidi Z. BRUSIC, *Problemi plovidbe Jadranom...*, o. c., 549—568, — ISTI, *Neki problemi plovidbe Kvarnerićem*, o. c., 157—171. Teopompova neovisnost o Ps. Skilaku (usp. bilj. 261), ne isključuje njegovu eventualnu ovisnost o pravom Skilaku. U svakom je slučaju sigurno da Teopomp s vlastitim podacima obilježava kraj razvoja geografskog upoznavanja Jadrana započetog u Hekatejevo doba. Ps. Skilak i njegovo djelo bi prema prikazanom u ovom tekstu predstavljali bitno novi kvalitet uvjetovan nizom čimbenika, koji su naprijed naglašeni.

Neki se od otoka atribuiraju Liburnima, što su podaci koji se nalaze između *osnovnih i posebnih*. Vjerojatno ti podaci, što ih nalazimo u sholijama uz Apolonijev tekst i u nekim drugim izvorima,³⁸³ predstavljaju geografsku građu uočenu u istočnom Jadraru u neposrednom predkolonizacijskom periodu njegova središnjega dijela. Mlađi od sirakuške kolonizacije naše Ise ne mogu biti, ali ni mnogo stariji. Među njima poznati su tako: *Isa*, *Diskelad*, *Pitieja* (*Shol. uz Apoll. Rhod.* 4,564), ili npr. *Ladesta* (*Teopomp kod St. Byz.*, s. v.).

Njihovo relativno kasno specificiranje kao liburnskih, potvrđuje cjelokupni do sada opisani tok geografskog upoznavanja istočnog Jadrana. Taj je tok imajući vrlo dugo u prvoj fazi samo izgradnju *osnovnoga skupa geografskih podataka*, bio temeljen na podacima dobivenim upoznavanjem geografskih osobenosti obalnog ruba istočnog Jadrana, ali ne i vanjskog otočja. Vanjsko se otočje — naime — moglo upoznati jedino od doba pravoga Skilaka. Svoje prvo pravo geografsko uobličavanje dobit će tek u Teopompovu i Pseudo Skilakovo doba. Odnosno, po svoj če prilici biti povijesna istina da je grčka kolonizacija srednjeg Jadrana donijela sa sobom još bolje upoznavanje njegova otočja. U sustav takvih spoznaja koje desetljeće iza uspostave Ise i Farosa, uključit će se ne tako stare reminiscencije na liburnsko posjedovanje tih otoka prije grčke kolonizacije, što će biti notirano u nizu posrednih izvora, kakvi su na primjer sholije uz Apolonijev tekst te, na stanovit način, djelo Stjepana Bizantinca, itd.

Iz ovoga se nazire jasna racionalnost razvoja iz »*mnogi [brojni] otoci*« (*Apoll. Rhod.* 4,333 i 524), preko »*oni otoci*«, što je ipak određeniji vid njihovoga geografskog opisivanja, do »*liburnski otoci*« (*Apoll. Rhod.* 4,564), što je krajnji nivo koji se mogao postići u jednom općem konkretiziranju geografskih prilika naše obale. Naredni je korak mogao biti, a to su već istinski podaci iz sustava *posebnih geografskih podataka*, imenovanje ovih otoka. Apolonije Rodanin svojim epom nam sve to u cijelosti potvrđuje.

Na obali se od posebnih podataka iz ovoga vremena moglo upoznati samo ono što je pomorcima bilo osobito interesantno. Npr. emporij na ušću Neretve, Rizimski zaljev (koji se u to doba još shvaća rijekom),³⁸⁴ i Butuu. Kasnije, kada se na povijesnoj sceni u punom svom svjetlu pojavi Ilirska država uslijed ratova s Grcima, a nakon toga i s rimskom vojnom silom,³⁸⁵ doći će do više posebnih podataka. Zato se može izreći opća konstatacija da barem u 3. stoljeću pr. n. e., što znači do vremena Apolonija Rodanina, imamo skoro isključivo podatke došle u geografsku i ostalu literaturu iz pomoračke autopsije. Unutar tih podataka, unutar određenog sustava u kojem su funkcionalni, mjesta za istočnjadranski Salagon nema.

³⁸³ Npr. sholije uz *Apoll. Rhod.* 4,564. O tom podatku detaljnije nešto niže.

³⁸⁴ A. MAYER, *o. c.*, 285—286, s. v. *Risinum*.

³⁸⁵ Usp. literaturu u bilj. 90, 131, 140, te tekst ad 3. 1—3. ovog djela.

4. Mjesta — načelno — za Ilirska rijeku ima! O njoj je Katičić pisao u dva navrata.²⁶⁶ Temelj njegova lokaliziranja te rijeke je njezino vezanje uz Arion, te grob Kadma i Harmonije iz 4. poglavlja »*Peripla*«. Temeljni mu je argument određeni stupanj suglasnosti između dva teksta. U oba se, naime, spominje rijeka problematičnog imena i ubikacije. Obje se rijeke nalaze u blizini Enhelejaca, i na oboje se mjesta spominje grob Kadma i Harmonije, uz napomenu da se kod Rodanina još priopćava informacija o kuli koju su Kolšani sagradili na Ilirskoj rijeci. Imajući sve to u vidu, Katičić predlaže tri rješenja: Boku kotorsku (radi poimanja kao Rizinijske rijeke),²⁶⁷ Barbanu (Bojanu) na temelju M. Suićeve sanacije 24. pogl. »*Peripla*«, kao i Drilon.²⁶⁸ Iako drži da se pitanje lokaliziranja ne može smatrati riješenim, ipak se zalaže da se kao najvjerojatnije rješenje prihvati Rizinijska rijeka, tj. Boka kotorska, čemu u prilog donosi više argumenata.²⁶⁹

S ovim nas je R. Katičić uputio prema još vjerojatnijem i preciznijem lokaliziranju Ilirske rijeke! Ona je svakako u vezi s Ilirim, pa temelj rješenja treba tu tražiti. Nesporno je dalje da jeste u vezi s Kadmom i Harmonijom odnosno, s poznatim Kalimahovim svjedočanstvom, koje navodi i Strabon u svojoj »*Geografiji*«.²⁷⁰ Drugačije rečeno, mogući izvor podatka vjerojatno je baš Kalimah. Međutim, moguće je i to da njezin izvor treba tražiti generalno kod grčkih logografa — a oni nisu znali imena istočnojadranskih rijeka! Zato ona jeste »ilirska« pa je njezinu ubikaciju potrebno tražiti u suglasju s Rendić-Miočevićevom idejom o opisnom epitetu, što se odnosio na *Katarbátes potamós*.²⁷¹ No, bio njezin izvor Kalimah, koji je tek nešto raniji od Rodanina a kasniji od Ps. Skilaka,²⁷² ili starija geografska tradicija, nedvojbeno je da je u osnovi treba lokalizirati na južnom dijelu istočnojadanske obale, za koju se vežu svi gore navedeni elementi (kult Kadma i Harmonije, Enhelejci, Iliri). Budući da ovo može biti tako, onda je Rizinijsku rijeku potrebno isključiti, jer se ona kao »Rizinijska« imenuje u Ps. Skilaka (25. poglavlje »*Peripla*«). Njezino datiranje barem u polovicu 4. st. pr. n. e. (u vrijeme nastanka osnovnog teksta »*Peripla*«, kako smo gore prikazali), nije pod znakom pitanja, pa Rizinijska rijeka ne može nikako biti Ilirskom rijekom. Ni rijeka Arion ne dolazi u obzir, barem ne u smislu kakav se može razabrati iz originalnog teksta »*Peripla*«. U obzir dolazi dakako ono što se pod Arionom krije, a to je granična rijeka Ilira u izvornom smislu i Enhelejaca, također duduše ilirskog naroda, ali u tom smislu ilirskog, da to kod Rođanina nije do kraja jasno. Zato treba pomišljati

²⁶⁶ R. KATIČIĆ, o. c., 106—110, — ISTI, *Illyricus fluvius*, o. c., 385—392.

²⁶⁷ R. KATIČIĆ, *Podunavlje i Jadran...*, o. c., 110.

²⁶⁸ R. KATIČIĆ, o. c., 109—110, — M. SUIĆ, *Gdje se nalazilo jezero...* o. c., 111—129.

²⁶⁹ R. KATIČIĆ, o. c., 106—114.

²⁷⁰ Strab. 1, 2, 39. Detaljnije R. KATIČIĆ, o. c., 107, — M. SUIĆ, *Dalmati-
cum mare*, o. c., 6—7.

²⁷¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIC, *Prilozi etnografiji...*, *Katarbátes potamós...*, o. c., 221—232.

²⁷² M. KRIŽMAN, o. c., 41—42.

na ono logografsko vrijeme, kada su se Iliri i Enhelejci strogog razlikovali. A to je moglo biti barem do 5. stoljeća pr. n. e. i tadašnje uspostave na albanskoj obali grčkih gradova u Dirahiju i Apoloniji, što će omogućiti precizniji uvid u tamošnje geografske realitete. Ovo može upućivati samo na Drilon kamo su Enhelejci mogli graničiti s Ilirima u izvornom smislu.

Ovakvom bi se mišljenju trebalo suprotstaviti ukupni rezultat naše analize 24. poglavljia »*Peripla*«. Prema njoj se u Pseudo Skilaka izrijekom imenuje ne samo Rizinijska rijeka (u 25. poglavljiju), već i Drilon (24. poglavljje). Odатle se ne bi moglo uzeti u obzir ni rijeku Drim, a s njom ni Bojanu, koja se s Drilonom zamjenjivala, kako smo također pokazali. Značilo bi sve to da Katićićev zaključak o značenju Kalimahovoga *póros-a* (prijelaz, prolaz, morski put, pa čak i more), treba primijeniti i na Rodanina, koji je tek nešto stariji izvornik od svojega vremena krivo shvatio. Drugim riječima, treba u ova slučaju vidjeti *Ilirsko more*, kako je to predlagao još I. Lučić,⁷³ a vrlo argumentirano u novije vrijeme obrazložio M. Suić,⁷⁴ što bi i prema mišljenju autora ovoga djela bilo konačno rješenje problema.

Pitanje Kalimahova *Pólai*, koje se uvijek vezalo uz ubikaciju ove rijeke — mora, zaseban je problem. Toponim i treba vezati uz Nezakciju na temelju povijesnih i geografskih podataka, te rezultata arheoloških istraživanja. Odnosno, potrebitno je, kako bilježi V. Jurkić o autorovom znanstvenom radu u kojem se to detaljnije obrazlaže, uz Kalimahov *Pólai* povezati »*stari Nezakcij, a ne kasniji grad, koloniju Polu, na koju u prvom redu upozorava homofonija (Pólai — Pola) ... nepoznata podrijetla*«.⁷⁵

Lokaliziranjem *Pólai* u Istru, nećemo protivriječiti lokaliziranju *Ilirskog mora* u izvornom njegovom smislu u južnoilirsko područje. Očigledno se ovaj naziv relativno brzo proširio na cijeli Jadran, čime se i istarski *Pólai* našao u njegovoj unutrašnjosti. Upravo u ovo vrijeme, naime, otpočinju brojni grčko-ilirski a zatim i rimsко-ilirski ratovi, koji će u više djela (kao posebno svjedočanstvo) inicirati bilješku o protezanju ilirskog imena daleko izvan matičnog ilirskog područja. Time se dobilo novo ime Jadranu slično, kako bilježi M. Suić, kao kod Tirena i Tirenskog mora.⁷⁶ Odnosno, primjerice i u slučaju Jonskog mora i Jonjana, čime se u biti jedino slijedilo vremenski vrlo dugu tradiciju u niz navrata potvrđenu na različitim dijelovima Mediterana. Jadran ni u tome nije mogao biti različit od uobičajenog u tadašnjoj ekumeni.

Međutim, i opći način i put upoznavanja Jadranu u cjelini idu ovoj ubikaciji u prilog. U Jadranu su se svakako prvo upoznala najjužnija područja, pošto su najbliža matičnom grčkom teritoriju i Magna Greci-

⁷³ I. LUČIĆ, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, prijevod i komentar antičke grade B. Kuntić-Makvić, Zagreb 1986, 72—75.

⁷⁴ M. SUIĆ, *Dalmaticum mare*, o. o. c., 6—7.

⁷⁵ V. JURKIC, *Medunarodni znanstveni skup Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre (prikaz)*, Jadranski zbornik 12/1982—1985, 597.

⁷⁶ M. SUIĆ, *Dalmaticum mare*, o. o. c., 7.

ji — albanska obala. Odmah zatim je došlo do upoznavanja najsjevernijeg dijela Jadranskoga mora, kako na talijanskoj obali, tako i našoj. U pitanju je, u dosta navrata spominjani jantarski, ali i općenito pomorski trgovачki put koji je ostavio vidna traga i na području Histrije, i to ne samo kroz nalaze importirane grčke, italske (pod grčkim utjecajem) te etrurske trgovачke robe,²⁷ već također i kroz niz utjecaja na duhovnu kulturu Histra.²⁸ Kako su ti utjecaji ne samo u području umjetničkog,²⁹ već i religijskog, to može značiti samo jedno: da su kontakti s mediterranskim svijetom bili daleko više nego samo osobito učestali. Svi se oni najbolje uočavaju posebno u Nezakciju, koji se moguće stvarno mogao u najstarije vrijeme imenovati jednostavno — gradom, polisom, odakle, pa do Kalimahova *Pólai*, budući da se podatak morao koje stoljeće prenositi prepisivanjem, nije dalek put s obzirom na poznata korumpiranja (u procesu prepisivanja) tekstova.

2.2.3. *Otoc i istočnog Jadrana*

1. U Apolonijevom se tekstu spominje više otoka. Od onih u čiju ubikaciju nema sumnje treba prvo spomenuti Korkiru (Krf) kao otok nasuprot obali kod Keraunijskih planina,³⁰ a zatim bi tu bili Crna Korkira, naša Korčula,³¹ i Melita, Mljet.³² Posebnih problema nema ni oko Ise, Visa,³³ uz napomenu da se taj otok atribuiru Liburnima, čime Apolonije odražava mnogo starije stanje od vlastitog vremena. U Rodaninovu se tekstu, naime, kaže: »... nego su brzo plovili odlazeći daleko od Hilejske zemlje i ostavljali iza sebe u moru Liburnske otroke koji su prije bili puni Kolšana svi po redu: Isa i Diskelad i dražesna Pititeja.«³⁴ Sholija uz ovaj dio teksta je još jasnija: »bili su puni po redu: Liburni, narod koji nastava te otroke: Isu, Diskelad i Pitieju. Poslije njih su došli do Korkire. Otok koji zovu Pitijusa nazvao je Pitieja naslijedujući Homer.«³⁵

Katičićev zaključak kako pod Liburnskim otocima na ovom mjestu »... Apolonije ne podrazumijeva samo otoke pred obalom Liburnije nego

²⁷ Detaljno K. MIHOVILIĆ — K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, *Catalogo degli oggetti dell'epoca preistorica*, Archeologia ed arte dell'Istria, Pula 1985, 31—51; — K. MIHOVILIĆ, *Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola*, Situla 20—21/1980, 279—283; — D. GLOGOVIC, *Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre*, Histr. archaeol. 10(1)/1979, 57—84.

²⁸ Usp. V. JURKIĆ, *Autoktoni kultovi u odnosu prema helenističkoj i grčko-rimskoj religiji u antičkoj Istri*, Jadranski zbornik 12/1982—1985, 273—286, gdje se daje i sva starija literatura.

²⁹ Detaljno V. JURKIĆ, o. c., 276—277, uz navođenje starije literature.

³⁰ *Apoll. Rhod.* 4,521. R. KATIČIĆ, o. c., 114.

³¹ *Apoll. Rhod.* 4,566—572. R. KATIČIĆ, o. c., 125—126.

³² *Apoll. Rhod.* 4,572. R. KATIČIĆ, o. c., 126.

³³ *Apoll. Rhod.* 4,565. R. KATIČIĆ, o. c., 123—124.

³⁴ *Apoll. Rhod.* 4,561—565. Prijevod i original kod R. KATIČIĆ, o. c., 122.

³⁵ Shol. uz *Apoll. Rhod.* 4,561—565. Prijevod R. KATIČIĆ, o. c., 122, gdje je i original.

i otoke srednjeg Jadrana... . čini se dosta logičnim, ali i inspirativnim. Moguće je, naiime, da ovaj dio Rođaninova teksta treba shvatiti kao njezinu težnju da na jednom mjestu definira najveći broj istočnojadranih otoka. Kako su oni po njemu svi i liburnski, rješenje je time olakšano. Treba pretpostaviti da on posebno razlikuje otoke koje će i kasnije geografska tradicija poznavati kao Liburnijske (Liburnide),²⁷ što znači otoče nasuprot liburnskom maticnom teritoriju. U tom smislu bi, u svjetlu podataka iz 5. st. pr. n. e., po kojima su Liburni držali i otoke srednjeg dijela istočnog Jadrana,²⁸ Rođaninov Diskelad vjerojatno trebalo vidjeti kao prijelazni otok (otočnu skupinu) između Liburnida i srednjodalmatinskog otočja. Ako je ovo tako, tada bi u Apolonijevom Diskeladu trebalo vidjeti Plinijeve (*Plin. NH* 3, 152) *Celadussae*, koje se obično identificiraju s Kornatskim otočjem,²⁹ ali u nešto širem smislu, obuhvaćajući pod njima svo ili gotovo svo otoče jugoistočno od rijeke Krke (od Kornata do Žirja i hridi Mula kod rta Ploče—Planka). Tada bi nakon ovakva Diskelada, došla u geografskom slijedu Isa, te na koncu »dražesna Pitieja«, koju bi u istom smislu trebalo identificirati s Hvarom.³⁰

Dok bi otoku Diskeladu podrijetlo mogli tražiti čak i u doba Apolonia Rođanina, čini se da je nesonim Pitieja nužno datirati u vrijeme predgrčke kolonizacije kod nas, o čemu bi možda govorilo sholijastovo vezanje Pitieje uz Homera.³¹

2. Osim navedenoga, kod Rođanina se izrijekom spominju Elektridi kao »otok... koji leži iznad drugih blizu rijeći Eridanu«,³² te posredno Apsirteji, preko etnika Apsirtejci.³³ Sasvim je sigurno da je Rođanin u drugome slučaju iskoristio postojeću legendu o povratku Argonauta i preko sjevernog Jadrana, koja je moguće već prije njega naše najsjevernije otoke nazivala Apsirtovim imenom,³⁴ o čemu bi bila dosta ilustrativna i Bizantinčeva bilješka o njima.³⁵ S izuzetkom Teopompa, ukoliko je

²⁷ R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 122.

²⁸ Npr. *Ps. Scymn.* 572 i d.; *Dion. Perieg.* 487 i d.; *Strab.* 2, 5, 20 i 7, 5, 5; *Plin. NH* 3, 152. Ostale izvore donosi R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 123.

²⁹ Usp. tekst ad 1,4. ovog djela.

³⁰ R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 125.

³¹ R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 125, — P. LISIČAR, *Crna Korkira...*, *o. c.*, 15—16, bilj. 47, — P. SKOK, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, knj. I, JAŽU, Zagreb 1950, 190, i bilj. 14, — M. NIKOLANCI, *Otok Faros prije dolaska Parana*, Hvarske zbornik 1/1973, 117—118.

³² Analogno M. NIKOLANCI, *o. c.*, 118.

³³ *Apoll. Rhod.* 4,505—506. Prijevod R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 103.

³⁴ *Apoll. Rhod.* 4,480—481. R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 101.

³⁵ Ovako misli i P. SKOK, *Slavenstvo...*, *o. c.*, 46, — ISTI, *Studije iz ilirske toponomastike*, GZMS 29/1917, 125—127, gdje je komentar svih historijsko-geografskih izvora.

³⁶ St. Byz., s. v. *Apsirtides*. U prijevodu R. KATIĆIĆ, *o. c.*, 102, tu piše: »Apsirtide, otoci na Jadrani, nazvani po Apsirtu, Ajetovu sinu koji je na jednom od njih umoren od svoje sestre Medeje. Otočani se zovu Apsirtejci i Apsirti.«

Pseudo Skimno takav podatak stvarno mogao naći u njegovom djelu,²⁹ nema spomena ovakvog nesonima u vremenu prije Rođanina.³⁰ Sve potvrde su, naime, iz daleko kasnijih izvora.³¹ Vjerojatno se zato može pretpostaviti kako se ovaj nesonim počeo vezati uz Cres i Lošinj (što je uobičajena ubikacija Apsirtida),³² tek s Rođaninom i njegovim epom.

Predložena ubikacija Apsirtida (Cres s Lošinjem) čini nam se dosta pouzdanom, posebno u svjetlu naših kartografskih i historijsko-geografskih istraživanja »Geografije« Kl. Ptolemeja.³³ Budući da Ptolemejevo kartografiiranje našega Jadrana u najvećoj mjeri odražava spoznaje, viđenja i shvaćanja starijih geografskih pisaca od njegovoga doba, uključujući u ovo Strabona i Plinija Starijeg, koji su o Apsirtidima također pisali,³⁴ treba vjerovati da je analogno i kod pitanja lokalizacije tih otoka. Odnosno, Ptolemej je za kartografiiranje cijele naše obale i otoka mogao i trebao (a to i jeste) koristiti pisanje svojih prethodnika, što je ponekad radio gotovo znanstveno, s znatnom dozom kritičnosti, a ponекad je starije podatke jednostavno prihvatao kao potpuno ispravne, poklanjajući im puno povjerenje. Posredstvom analize svih njegovih podataka može se ustvrditi to preuzimanje npr. od Strabona i Plinija Starijeg, ili njihovih neposrednih izvora. Ali, nisu rijetke situacije kada se ustvrdilo suprotno. U postojecim se historijsko-geografskim izvorima nisu mogli naći podaci koji su iz preptolemejskog doba, da odgovaraju Ptolemejevu kartografiiranju na direktni ili posredan način, te da jednovremeno predstavljaju koliko-toliko zaokruženu historijsko-geografsku informaciju, na temelju koje se moglo i kartografiti (barem smjer i udaljenost od nekog geografskog potpuno određenog objekta-točke). S Apsirtidima je situacija takva da izuzev vrlo općenitih podataka, po kojima se dakako ne mogu kartografiti, drugih informacija danas nemamo. Stoga se treba vjerovati Ptolemeju, koji je vjerojatno raspolagao s još kojim izvorom koji nama danas nije poznat, te kartografitao Apsirtide tako da se na temelju suvremenoga kartografskog istraživanja moglo ustvrditi da se odnose na Cres s Lošinjem, koji su u to vrijeme bili jedinstven otok.³⁵ U tom se smislu čini da se ova ubikacija treba odnositi i na Apolonija Rođanina kao izvor u kojem se Apsirtidi prvi put definiraju.

²⁹ Ps. Scymn. 369—374. R. KATICIC, *Liburnski otoci kod antičkih pisaca, Zadarško otočje*, 36—36.

³⁰ Svi izvori kod A. MAYER, o. c., 53, s. v. *Apsirtides*.

³¹ Ps. Scymn. 373; Pom. Mela 2,114; Strab. 2, 5, 20 i 7, 5, 5; Plin. NH 3,151; Ptol. 2, 16, 8; It. marit. 519,A; Ravenat. 5,24. Ostali izvori kod A. MAYER, o. c., 51—53. — R. KATICIC, *Podunavlje i Jadran...*, o. c., 102—103. — M. KOZLICIC, *Ptolemejevo viđenje...*, o. c., 154—156.

³² R. KATICIC, o. c., 102.

³³ M. KOZLICIC, o. c., 154—156.

³⁴ Strab. 2, 5, 20 i 7, 5, 5; Plin. NH 3,140 i 151.

³⁵ M. KOZLICIC, *Historijska geografija istočne obale Jadrana u svjetlu kartografskih istraživanja Ptolemejeve Geografije*, Sveučilište u Zagrebu, Centar za postdiplomski studij, Magistarski rad, Dubrovnik 1984, 107—109.

Imamo li, na kraju, u vidu da se toponim Apsor (naselje Osor) također veže uz ovu otočnu skupinu,³⁰ naprijed spominjano tumačenje će nam biti još indikativnije. Isto tako, postojanje toponima Apsor, snažno svjedoči u prilog P. Skokovom mišljenju da je naziv otoka, kao i njegova naselja, autohton, te da je grčka tradicija radi njihove sličnosti s imenom jednog od najznačajnijih junaka legende o Argonautima (Apsirtom) dovela u vezu s ovim, što će Apolonije, a kasnije i brojni drugi izvori, notirati kao geografsku činjenicu.³¹ U pitanju je dakle opet homofonija, kao jedno od bitnih obilježja Apolonijeva djela: Hister (kasniji *Danubius*, *Danuvius*, Dunav) i Histri, Histria; Apsor i Apsirt, odakle su Apsirtidi.

3. Rođaninov otok Elektrida, poznat u izvorima kao otočna skupina Elektridi,³² također je nesonim iz domena tzv. mitske geografije. Njegov se nastanak zorno vidi kod Ps. Aristotela, koji piše da »leže u najgornjem dijelu Jadrana. ... Kažu da je te otoke pred sobom naplavila riječka Eridan. A ima tu i jezero, kako se čini, blizu te rijeke. ... Uz jezero ima mnoštvo topola s kojih pada ono što se zove jantar. Ovaj je, kažu, sličan drvnoj smoli i stvarnjava se poput kamena. Domaći živalj ga skuplja i prenosi u Grčku.«³³

U svjetlu takve vijesti Katičić je potpuno u pravu kada tvrdi kako je legenda o Jantarskom otočju »... nastala u vezi s jantaram što su ga grčki trgovci nabavljali sa sjevernog Jadrania. ... Jantara dakako nema (niti je ikada bilo — op. MK) ni na sjevernom Jadranu niti u dolini rijeke Pada ... ali su tamo svršavali putovi kojima se jantar donosio s obala Sjevernog i Baltičkog mora.« Stoga su »Grci ... u doba prvih trgovackih dodira glavno tržište jantara (na obali sjevernog Jadranu — op. MK) pogrešno smatrali njegovim nalazištem.«³⁴

Kasniji izvori, kao što su Strabon (*Geogr.* 5, 1, 9), a posebno Plinije Stariji (*NH* 3,152 i 37,32), Elektride u svojim djelima spominju tek, kako će potonji zabilježiti, kao viesti punе »grčke ispravnosti«. To je sasvim logično, jer otoka takva imena na Jadranskom moru nikada nije ni bilo. Međutim, ipak se Elektride barem principijelno može ubicirati viđeci u njima važnije sjevernodalmatinske otoke: najvjerojatnije opet Cres s Lošinjom.

Nedvojbeno je vijest o Elektridima dosta stara, što automatski upućuje na doba kada se Podgorskim kanalom još uvijek nije plovilo, već se navigacija odvijala od Jadera prema Poli uz rub sjevernodalmatinskog međuotočnog pojasa (*K-6*, pomorska ruta br. 1). Takvom se rutom moglo doticati više otočića, a od većih otoka, ali u sjevernome dijelu is-

³⁰ M. KOZLIČIĆ, *Ptolomejevo viđenje...*, o. c., 154—156.

³¹ P. SKOK, *Slavenstvo i romanstvo...*, o. c., 44—54, — ISTI, *Studije...*, o. c., 125—127.

³² R. KATIČIĆ, o. c., 103—104.

³³ Ps. Aristot., *De mirab. auscul.* 81. Prijevod M. KRIŽMAN, o. c., 33—34, gdje je i osnovni komentar.

³⁴ R. KATIČIĆ, o. c., 104.

točnog dijela Jadrana, tek Cres s Lošnjom. U ovom se smislu C. Müllerovo mišljenje kako se Ps. Skilakovi Elektridi trebaju izjednačiti s Krkom³⁰ čini malo vjerovatnim, premda stoji da se jantarom trgovalo i u riječkoj regiji.³¹ Međutim, ovome se suprotstavlja Rodarinov tekst koji doslovno kaže da su Elektridi »... otok ... koji leži iznad drugih blizu rijeke Eridana,«³² čemu poseban komentar nije potreban. S obzirom na pruženo, nema nikakva razloga ne vjerovati da je Rodaninu ovako geografski nedefinirana otočna skupina mogla samo pogodovati u mistificiranju radnje. Međutim, treba imati u vidu i činjenicu da se u njegovo vrijeme još uvijek vjerovalo kako takvi otoci stvarno i postoje na sjeveru Jadranskog mora. Do takvog zaključka dolazimo na temelju analogije o Hiparhovom znanju geografije Jadrana. Prema Strabonovom svjedočenju ovaj je pretpostavljao kako bi se »... Crno more moralо negdјe dotjecati s Jadranom i to stoga što se rijeka Hister grana negdјe u crnomorskim predjelima, pa zbog nagiba zemljista otjeće u oba mora. Međutim,«³³ sasvim utemeljeno pobija Strabon, »niti Hister izvire u crnomorskim predjelima, nego, naprotiv, u planinama iznad Jadranu, niti otjeće u oba mora, već otjeće samo u Crno, a cijepa se pak jedino na svojem ušću. Ovakvo neznanje, očigledno, Hiparh dijeli s nekim svojim prethodnicima, koji su pretpostavljali da ima neka rijeka koja se zove kao i Hister, odvaja se od njega i utječe u Jadran; po njoj, dalje, da je nazvano pleme Histri čijom zemljom protječe, i njome da je Jason doplovio do Kolhide.«³⁴ Uostalom, do Strabona i Plinijskog Starijeg³⁵ suprotnih mišljenja nije ni bilo.

2.2.4. Rođaninovo shvaćanje našeg mora

U Rođanina prvo nalazimo naziv »Naše more« (4,288—290) za što je R. Katičić argumentirano dokazao, iako sholije govore drugačije radi pogrešnog shvaćanja izvornika, da se formulacija ne odnosi na Jadransko-Jonsko more.³⁶ Međutim, Jadran se zajedno s Jonskim morem

³⁰ GGM, 27.

³¹ Usp. A. STIPČEVIĆ, *Hiri. Povijest, život, kultura*, Zagreb 1974, 152—153. Usp. i tekst ad 1,2—4. ovog djela.

³² *Apoll. Rhod.* 4,505—506 — prijevod R. Katičić. U sholiji u kojoj se komentira ovo mjesto to se također kaže — usp. R. KATIČIĆ, o. c., 103. Elektride su Rođaninu i krševite — vidi *Apoll. Rhod.* 4,580. M. KRIŽMAN, o. c., 55.

³³ *Strab.* 1, 3, 15. Prema prijevodu M. KRIŽMAN, o. c., 76—77.

³⁴ Tako *Plin. NH* 3,128 bilježi: »Nikakva se naime rijeka ne izlijeva iz Danubija u Jadransko more. Uvjeren sam da je autore prevarilo to što se brod Argo po rijeci spustio u Jadran nedaleko od Tergesta, ali se više ne zna po kojoj rijeci. Bržljiviji pisci kažu da su je na ramenima prenijeli preko Alpa, a da je tamo doprla Danubijem, zatim Savom i Nauportom, koji izvire između Emone i Alpa i po tome je dobio svoje ime.« Prijevod R. KATIČIĆ, o. c., 84.

³⁵ R. KATIČIĆ, o. c., 80, sholije na str. 75—76.

kod Apolonija definitivno shvaća kao more u geografskom smislu, što je, u odnosu na sve izvore koje smo naprijed analizirali, bitna novina. Vjerojatno će tome razlog biti u činjenici, da se u 3. stoljeću pr. n. e. Jadran već poprilično poznavalo, pa je konačno mogao postati morem. Sam Jadran je i dalje zaljev, kao i Jonsko more, ali njih dva zajedno čine morsko prostranstvo koje Rodanin naziva Jonskim morem.³¹⁴ Tome ide u prilog i sholijastovo identično shvaćanje,³¹⁵ ali i činjenica da se Jadran cijelo vrijeme naziva i Kronovim morem.³¹⁶ Sholijast i ovo pojašnjava na vrlo plastičan način: »*Kronovo more: govori o Jadranu; tamo, naime, kažu da se Kron nastanio.*«³¹⁷

Sve bi to najvjerojatnije svoje osnovno tumačenje moglo imati u slijedećem: Apoloniju je za njegovu radnju prvenstveno bilo potrebno Kronovo more, kao mitsko morsko prostranstvo koje nastavaju božanstva starije generacije. Automatski se time dobio izvanredno pogodan medij za smještaj velikoga dijela radnje njegova epa. To je more imao već definirano u logografa, pa ga je iskoristio. Međutim, u njegovo se vrijeme moralno znati, kako to potvrđuju brojne sholije, gdje se nekada smještalo Kronovo more: u Jadran. Najmanje što je Apolonije mogao učiniti, da bi barem približno bio u skladu s dobom u kojem je djelovao, bilo je uvedenje u ep i Jonskog mora, ali baš kao mora. Jer, kakav bi imala karakter radnja kada bi se odvijala u zaljevu?! Stoga mu i jeste bilo potrebno more, u svojem izvornom geografskom značenju, kao jako veliko morsko prostranstvo, koje će zadovoljiti sve činioce radnje. A ovi su bili, među ostalim, i hidrometeorološki, uslijed kojih će, a na temelju »bijesa« pojedinih božanstava, Argonauti biti bacani po njemu tamо-amo, što uvijek treba da znači unutar relativno velikih prostranstava.³¹⁸ Sve to jasno nije mogla pružiti formulacija »zaljev«, pa je i iz tog razloga uvedeno more. No, ono se kod njega ne zove jadranskim, već jonskim imenom, s gore datim tumačenjem, što upućuje na stariju geografsku tradiciju, kao i činjenicu da Rodanin ovđe uopće nije htio povlađivati za njegovo vrijeme postojećim geografskim znanjima. (Da li je i ovo bio razlog zašto su ga toliko kritizirali u Aleksandriji?)³¹⁹

³¹⁴ *Apoll. Rhod.* 4,308. R. KATIĆIĆ, o. c., 89.

³¹⁵ Sholije vidi kod R. KATIĆIĆ, o. c., 90—91. Usp. također na istom mjestu str. 76—77 i sholiju na str. 86.

³¹⁶ *Apoll. Rhod.* 4,327 i 4,509. Komentar i sholije kod R. KATIĆIĆ, o. c., 90—91 i 105.

³¹⁷ Prijevod, original i komentar kod R. KATIĆIĆ, o. c., 91, 95—97. To potvrđuju i druge sholije (spom. dj. str. 95—96); »*Rejino more: kod Jadran-skog zaljeva gdje se poštuju Reja i Bospor*« (Hesilije); »*Rejino more: Bospor. Zove se još i Jadran (Adrija — op. MK) po rijeći Jadru (Adriji — op. MK) koja utječe u njega;* »*Kod pjesnika Apolonija ima more koje se zove Kronovo i to je unutrašnji dio Jonskog zaljeva. On je dobio to ime od ne-kog otoka koji se zove Kronov.*«

³¹⁸ Usp. cijelovit prijevod što se odnosi na Podunavlje i Jadran kod R. KATIĆIĆ, o. c., 71—132.

³¹⁹ R. KATIĆIĆ, o. c., 72.

Odrediti još čvršće granice ovakvom Rodaninovom Jadrantu nije moguće. Stoji da u epu imamo spomen Korkire (Krfa)²⁰ i Kraunijskih planina,²¹ ali ni jedan od ovih podataka nije dat u cilju definiranja protezanja Jadrana. Ni drugi geografski podaci nemaju takvoga značenja, što bi moglo značiti da Apoloniju Rodaninu nije bilo potrebno decidirano definiranje istočnojadranskoga prostora. On je o ovome području dao točno onoliko podataka koliko je bilo dovoljno da se dobije koliko-toliko jasna slika o prostoru u kojem se radnja odvijala, ali ne i više od toga! Time bi štetio karakteru vlastitog djela i njegovim osnovnim ciljevima, a moguće i njegovoj općeknjivoj ljepoti, budući bi tekst opteretio brojnim geografskim podacima.

2. 2. 5. *Zaključak o geografskim podacima istočnog Jadrana prema epu o Argonautima Apolonija Rodanina*

S Apolonijem Rodaninom dobili smo izvor izvanredne važnosti koja se ogleda prvenstveno u činjenici da se njime daje obilje historijsko-geografskih podataka različitih po starosti i proverljivosti. Ovime je dobivena sretna mogućnost da se na jednome mjestu nađu gotovo svi najvažniji historijsko-geografski podaci od homerovskog do Rodaninova doba. Kako su do nas došpeli s nizom oštromunih sholija, u kojima je također donesen dio vrijednih informacija geografskog i povijesnog karaktera, dobila se mogućnost uvida u cjelinu geografskih podataka i njihova značenja u pojedinim povijesnim periodima. Time i mogućnost našeg shvaćanja kako se u pojedinim periodima povijesti shvaćalo geografiju Jadrana i njegova istočnog dijela.

Stoga Rodaninova geografska građa nije jedino ono što je doneseno pod ovim podnaslovom, s obzirom da se znatan njezin dio donosi na drugim mjestima ovog teksta. To i čini njezinu jedinstvenost i nesumnjivo je visoko vrednuje, premda je data u djelu koje je mitskoga obilježja, čime je istraživanje bilo dijelom otežano. Primjera radi, spomenut ćemo da su podaci koje nalazimo u epu već iskorišteni (dio njih) u prvom, a jedan će njihov broj naći svoju primjenu kod analize grada koju donose geografski enciklopedisti. Već takav široki vremenski raspon sam za sebe izvanredno mnogo govorи.

2.3. *Geografski podaci istočnog Jadrana prema Pseudo Skimnovoj »Periegezi«*

Ps. Skimnova »Periegeza«²² dosta slično Ps. Skilakovu »Periplu«, bila je namijenjena školskoj upotrebi. Radi lakšeg pamćenja njezinog

²⁰ *Apoll. Rhod.* 4,568. Komentar R. KATICIĆ, o. c., 125—126.

²¹ *Apoll. Rhod.* 4,519 i 576. Komentar R. KATICIĆ, o. c., 114.

²² CGM, 199—214. Temeljne podatke o Ps. Skimnovoj »Periegezi« donosi M. KRIŽMAN, o. c., 59—65.